

BÜDCƏ SİSTEMİ

(DƏRSLİK)

BAKI - 2003

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....7

I BÖLMƏ. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BÜDCƏ QURULUŞU VƏ BÜDCƏ SİSTEMİ

I fəsil. Büdjə, büdjə quruluşu və büdjə sistemi11

1.1. Büdjenin iqtisadi mahiyyəti və rolu.....
..11

1.2. Büdjə quruluşu və büdjə sistemi15

1.3. Büdjlərarası münasibətlər, büdjlərin
tənzimlənməsi.....21

**II fəsil. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə
orqanlarının büdjə hüquqları**29

2.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyət
orqanlarının büdjə
hüquqları.....29

2.2. Yerli özünüidarə orqanlarının büdjə

hüquqları.....36

III fəsil. Azərbaycan Respublikasının büdjə həlqələri....40

3.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdjəsi
...40

3.2. Bələdiyyə (yerli) büdjləri50

IV fəsil. Büdjə təsnifatı58

4.1. Büdjə təsnifatının
məzmunu.....58

4.2. Büdjə təsnifatının tərkib
elementləri.....61

II BÖLMƏ. BÜDJƏNİN GƏLİRLƏRİ

V fəsil. Bütjənin vergili və qeyri-vergili gəlirləri	71
5.1. Vergilərin mahiyyəti və funksiyaları	71
5.2. Azərbaycanın vergi sisteminin təşəkkülü və inkişafı	77
5.3. Müasir vergi sistemi və vergilərin təsnifatı..88
5.4. Bütjənin qeyri-vergili gəlirləri	94
VI fəsil. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	95
VII fəsil. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	104
VIII fəsil. Əlavə dəyər vergisi	112
IX fəsil. Aksizlər	121
X fəsil. Əmlak vergisi	128
10.1. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	128
10.2. Fiziki şəxslərin əmlak vergisi	132
XI fəsil. Torpaq vergisi	135
XII fəsil. Mədən vergisi	140
XIII fəsil. Yol vergisi	143
XIV fəsil. Sadələşdirilmiş vergi	146
XV fəsil. Dövlət rüsumları	149
XVI fəsil. Gömrük rüsumları	156

III BÖLMƏ. BÜDJƏNİN XƏRJLƏRİ

XVII fəsil. Bütjə xərjlərinin planlaşdırılması və maliyyə-ləşdirilməsi.....	165
17.1. Bütjə xərjləri sistemi.....	165
17.2. Bütjə xərjlərinin planlaşdırılmasının əsasları	170

XVIII fəsil. Maddi istehsal sahələrinin inkişafına büdjə xərjləri.....	173
18.1. Müəssisələrin maliyyəsi və büdjə	173
18.2. İstehsalın inkişafına büdjə xərjləri.....	178
XIX fəsil. Qeyri-istehsal sahələri xərjlərinin maliyyələşdirilməsi	182
XX fəsil. Ümumdövlət xidmətləri, məhkəmə hakimiyyəti, müdafiə xərjləri, hüquq-mühafizə, təhlükə-sizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərjləri.....	187
XXI fəsil. Mənzil-kommunal təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi.....	199
XXII fəsil. Təhsil xərjləri.....	207
22.1. Təhsil üzrə büdjə xərjlərinin sosial mahiyyəti.....	209
22.2. Ümumtəhsil məktəblərinin saxlanması xərjlərinin maliyyələşdirilməsi	211
22.3 Məktəb-internat və məktəbəqədər uşaq-tərbiyə müəssisələrinin xərjlərinin maliyyələşdirilməsi.....	220
22.4. Kadr hazırlığı xərjlərinin maliyyələşdirilməsi	224
XXIII fəsil. Səhiyyə xərjləri.....	229
23.1. Səhiyyə müəssisələrinin saxlanması xərjlərinin tərkibi və quruluşu.....	229
23.2. Səhiyyə işçilərinin əmək haqqı xərjlərinin planlaşdırılması.....	233

23.3. Səhiyyə üzrə sair xərjlərinin planlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi.....	236
23.4. Əhalinin sağlamlığının qorunması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi.....	242
XXIV fəsil. Sosial müdafiə və sosial təminat xərjləri ...	246
XXV fəsil. Dövlət borjları və dövlət zəmanətləri	261
25.1. Dövlət borjlarının və dövlət zəmanətlərinin iqtisadi mahiyyəti, əsas anlayışlar.....	261
25.2. Azərbaycan Respublikasının daxili dövlət borjunun formaları və tərkibi	266
25.3. Azərbaycan Respublikasının xarici borjunun formaları və tərkibi	273
XXVI fəsil. Bütjədənəkar fondlar və onların sosial-iqtisadi mahiyyəti	277

IV BÖLMƏ. BÜDJƏ PROSESİNİN TƏŞKİLİ ƏSASLARI

XXVII fəsil. Bütjə proqnozlaşdırılması	283
27.1. Maliyyə-bütjə siyasəti	283
27.2. Toplu maliyyə planlaşdırılması	288
27.3. Bütjə proqnozlaşdırılması	292
27.4. Bütjə layihəsinin tərtibi	299
27.5. Bütjə layihəsinə baxılması və təsdiq edilməsi	305
XXVIII fəsil. Bütjənin ijasının təşkili	315
28.1. Bütjənin ijasının əsas prinsirləri	315
28.2. Bütjənin ijasında dövlət xəzinədarlığının	

rolu	325
28.3. Dövlət büdjesinin ijrasına nəzarət	333
28.4. Büdjenin ijrasının təhlili	339
28.5. Büdjə kəsiri və onun idarə edilməsi	345

V BÖLMƏ. MALİYYƏ VƏ VERGİ ORQANLARININ BÜDJƏNİN İJRASI ÜZRƏ NƏZARƏT İŞİ	
XXIX fəsil. Büdjenin ijrasi üzrə maliyyə və vergi nəzarəti	
nəzarəti	353
29.1. Dövlət büdjesinin ijrasına maliyyə nəzarəti	353
29.2. Vergi nəzarətinin təşkili formaları və yoxlama üsulları	362
XXX fəsil. Büdjə sistemində informasiya axınının avtomatlaşdırılması	
30.1. Büdjə prosesində informasiya texnologiyasının rolu	370
30.2. Maliyyənin idarə edilməsində informasiya sistemi-nin rolu	374
30.3. Vergi sistemində progressiv informasiya texnologiyaları	378

ƏLAVƏLƏR

**«Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının
Qanunu385**

ƏDƏBİYYAT

.....416

GİRİŞ

Yeni iqtisadi sistemə keçid dövrünə daxil olan Azərbaycan Respublikasının maliyyə-kredit sistemində – o jümlədən, onun əsas həlqəsi olan büdcə sistemində əsaslı islahatlar aparılır. Demokratik prinsiplərə müvafiq olaraq mərkəzi hakimiyyət və yerli özünüidarə orqanlarının təsərrüfat və sosial-mədəni quruculuq fəaliyyətində mühüm dəyişikliklər baş verir və buna uyğun olaraq respublikanın maliyyə-büdcə-vergi qanunverijiliyi də yenidən qurulur və təkmilləşdirilir.

Respublikanın iqtisadi sisteminin sağlamlaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin əsas şərtlərindən biri dövlətin təşkilatçılıq rolunun gücləndirilməsidir ki, bu da başlıca olaraq dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondu olan büdcə vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Respublikanın ayrı-ayrı regionlarında məhsuldar qüvvələrin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və yerli özünüidarə orqanları ilə birlikdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına maliyyə yardımı göstərilməsi üçün dövlət büdcəsi xüsusi rol oynayır.

Ona görə də Azərbaycanda dövlət maliyyəsinin, o jümlədən büdcə sisteminin nəzəri problemləri və praktiki məsələləri əsaslı surətdə tədqiq olunmalı, yeni şəraitə uyğun olaraq büdcə quruculuğu məsələləri hərtərəfli işıqlandırılmalıdır. Bu istiqamətdə qarşıya çıxan çətinlikləri həll etmək üçün maliyyə-büdcə sisteminin hüquqi bazası da paralel surətdə yenidən qurulmalı və təkmilləşdirilməlidir. Əks təqdirdə büdcə sisteminin və onun ayrı-ayrı həlqələrinin gəlirlərinin formalaşması və onların xərjlərinin maliyyə təminatı sahəsində mövjud problemlərin həlli çətinləşərdi.

Azərbaycan Respublikası son illərdə iqtisadi-sosial inkişaf sahəsində əhəmiyyətli uğurlar qazansa da bu istiqamətdə bir sıra problemlər mövjudur və həmin

problemlərin həlli üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin müdrik rəhbərliyi altında məqsədyönlü siyasi və iqtisadi-sosial islahatlar aparılır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi və büdcə prosesinin əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Vergi Məjəlləsi», «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər qanunverijilik aktları ilə tənzimlənir. Lakin büdcə sisteminin formalaşması və fəaliyyət göstərməsinin bir sıra nəzəri və təjribi məsələləri hüquqi və iqtisadi jəhətdən müəyyən uyğunsuzluqlarla qarşılaşır. Ona görə də Respublikada «Büdcə Məjəlləsi»nin işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi də olduqca vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin qurulması prinsipləri, büdcənin gəlirləri və xərjlərinin formalaşması, büdcənin tərtibi, müzakirəsi və iyrasının təşkili məsələləri nəinki təkcə bu sahədə çalışan mütəxəssisləri, həm də çoxsaylı vergi ödəyijilərini və büdcə vəsaitini istifadə edən hüquqi və fiziki şəxsləri maraqlandırır. Bu baxımdan təqdim edilən dərslək nəzəri və təjribi jəhətdən zəruri bilik əldə edilməsinə xidmət edir.

Bütün səviyyələrdən olan büdcələrin formalaşması və istifadə edilməsi ilə bağlı problemlərin həlli ölkədə mövjud sosial gərginliyin aradan qaldırılmasına bilavasitə xidmət edir. Ona görə də iyrə hakimiyyəti nümayəndələri, millət vəkilləri, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri büdcələrin formalaşması və iyrəsi məsələlərinin injəliklərindən, vergi mexanizminin fəaliyyətindən baş çıxarmalıdırlar. Digər tərəfdən, qlobollaşan dünyanın müasir mürəkkəb maliyyə-kredit sistemindən baş çıxara bilən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbat artmışdır. Təsadüfi deyildir ki, maliyyə-kredit ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin və aspirantların sayı xeyli artmışdır. Respublikamızda «Büdcə sistemi» dərsliyinin olmaması «Büdcə uçotu», «Büdcə

təşkilatlarında maliyyə menejmenti», «Büdjənin ijasında xəzinədarlıq», «Yerli özünüidarə orqanlarının büdjələrinin formalaşması və ijası» və s. məsələlərin həllində ciddi metodiki çətinliklər meydana çıxır. Təqdim edilən dərsliyi dərij etməklə müəlliflər ümid edirlər ki, bu sahədə mövjud olan boşluğ qismən də olsa ödəyə biləcəklər.

Dərslikdə büdjə sisteminin formalaşması və ijası prosesinin həm nəzəri, həm də təjribi məsələləri ardijil surətdə nəzərdən keçirilmişdir.

I bölmədə Azərbaycan Respublikasının büdjə quruluşu və büdjə sistemi nəzərdən keçirilmiş, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının büdjə hüquqları şərh edilmiş və büdjə təsnifatı verilmişdir.

II bölmə büdjənin gəlirlərinə həsr olunmuşdur. Büdjənin bütün həlqələrinin əsas gəlir mənbəyi vergili gəlirlərdən ibarət olduğuna görə müvafiq fəsillərdə vergili gəlirlərin hesablanması və büdjəyə ödənilməsi məsələlərinin işıqlandırılmasına geniş yer verilmişdir.

III bölmə büdjə xərjlərinə aid edilmişdir. Burada büdjə xərjlərinin planlaşdırılması və maliyyələşdirilməsinin əsasları göstərilmiş, büdjənin xərjlərinin tərkibi, quruluşu və dinamikası təhlil edilmiş, maddi-istehsal və sosial-mədəni sahələrin inkişafına büdjə xərjlərinin planlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi xüsusiyyətlərinə geniş yer verilmişdir.

IV bölmə büdjə prosesinin təşkilinə həsr edilmişdir. Burada, büdjənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, büdjənin ijasının təşkili məsələlərinin işıqlandırılmasına diqqət yetirilmiş, büdjənin ijasında dövlət xəzinədarlığının rolu göstərilmişdir. Bölmə büdjə kəsiri və onun idarə edilməsi fəsli ilə yekunlaşır.

V bölmə maliyyə və vergi orqanlarının büdjənin ijası üzrə nəzarət işinə həsr edilmiş, büdjənin ijası üzərində maliyyə nəzarətinin formaları ətraflı şərh edilmişdir. Bu

bölmədə büdjenin informasiya sisteminin avtomatlaşdırılması, maliyyənin idarə edilməsində informasiya sisteminin rolu məsələsinə də əhəmiyyətli yer ayrılmışdır.

Təqdim edilmiş «Büdjə sistemi» dərsliyi «Maliyyə-kredit», «Vergilər və vergitutma», «Vergi işinin təşkili və idarə edilməsi», «Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi», «Sığorta işi» və digər ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitab həm də iqtisad təmayüllü ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr, aspirantlar və müəllimlər və eləcə də maliyyə-büdjə problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün də faydalı olacaqdır.

Dərsliyin müəllifləri öz dəyərli məsləhətlərinə görə Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor Akif Fərhad oğlu Musayevə öz minnətdarlıqlarını bildirirlər.

Müəlliflər ilk dəfə nəşr olunmuş dərsliyin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə oxujuların verəjəkləri faydalı təkliflərə və iradlara görə onlara əvvəljədən öz təşəkkürünü bildirirlər.

I BÖLMƏ

AZƏRBAYJAN RESPUBLİKASININ BÜDJƏ QURULUŞU VƏ BÜDJƏ SİSTEMİ

I fəsil. BÜDJƏ, BÜDJƏ QURULUŞU VƏ

BÜDJƏ SİSTEMİ

1.1 . Bütjənin iqtisadi mahiyyəti və rolu

Jəmiyyətin iqtisadi-siyasi və sosial strukturunun formalaşması və inkişafının hər bir mərhələsində həyata keçirilən dövlət tənzimlənməsinin böyük rolu vardır. Dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas mexanizmi maliyyə sistemi və onun tərkib hissəsi olan bütjə sistemidir. Bütjə vasitəsilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaranması və istifadəsi həyata keçirilir.

Tarixən "budget" məvhumu ingilis mənşəli söz olub çanta, torba mə'nasında işlənmişdir. XVIII əsrdən etibarən maliyyə kateqoriyası kimi leksikona daxil olmuş, mə'na etibarilə xəzinə sözünə yaxın olmuşdur.

Bütjə – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarətmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir.

Bütjə vasitəsilə dövlət və bələdiyyə orqanları öz üzərilərinə düşən vəzifə və funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki, dövlət bütjə vəsaiti hesabına idarətmə aparatını və ordunu saxlayır, sosial-mədəni tədbirləri həyata keçirir, iqtisadiyyatı tənzimləyir və inkişaf etdirir.

Bütjə dövlətin və bələdiyyələrin əsas maliyyə planı olmaqla, dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarına onların fəaliyyətini yerinə yetirməyə imkan verir. Bütjə dövlətin maliyyə vəziyyətini əks etdirir və buna əsasən ölkədə vergi siyasətini müəyyən edir. Bütjə ölkədə milli gəlirin və ümumdaxili məhsulun (ÜDM) yenidən bölgüsünü həyata keçirir, pul vəsaitləri fondlarının xərj istiqamtlərini

müəyyənləşdirir, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini həyata keçirir.

Büdcə maliyyə münasibətlərini əks etdirən tarixi iqtisadi kateqoriyadır. Onun yaranması və inkişafı dövlətin yaranması və formalaşması ilə bilavasitə əlaqədərdir. Dövlət büdcədən özünün funksiyalarının həyata keçirmək üçün əsas iqtisadi alət kimi istifadə edərək, eyni zamanda iqtisadi və sosial siyasəti də həyata keçirir.

Büdcə iqtisadi kateqoriya kimi maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir, pul münasibətlərini təzahür etdirir və maliyyənin funksiyalarını özündə əks etdirir.

Büdcə aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- ümumi daxili məhsulun yenidən bölüşdürülməsi;
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və həvəsləndirilməsi;
- dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı;
- mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi üzərində nəzarət.

Büdcənin *bölüşdürüjü funksiyası* dövlət və yerli özünüidarə orqanları səviyyəsində pul fondlarının yaradılması və istifadəsi formasında özünü biruzə verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif səviyyəli büdcələr vasitəsilə ÜDM-un 30-50%-ə qədəri yenidən bölüşdürülür. Azərbaycan Respublikasının ÜDM-u 2001-ci ildə 24,6 trl. manat, dövlət büdcəsinin gəlirləri 3,9 trl. manat, xərcləri isə 4,0 trl. manat olmuşdur. Başqa sözlə, ÜDM-un bölgüsündə dövlət büdcəsi gəlirlərinin xüsusi çəkisi 16,0%, xərclərinin isə xüsusi çəkisi 16,4% olmuşdur. 2002-ci ildə ÜDM-un həjmi 29,9 trl. manat, dövlət büdcəsinin gəlirləri 4,8 trl. manat, xərjləri isə 5,1 trl. manat, gəlirlərin ÜDM-da xüsusi çəkisinin 16,1%, xərjlərin xüsusi çəkisinin isə 17,1% olması proqnozlaşdırılır.

Dövlət büdjəsi vasitəsilə ölkənin sosial sahələrinin maliyyələşdirilməsi təmin edilir, iqtisadi rayonların və ayrı-ayrı sahələrin inkişafı tənzimlənir. Dövlət iqtisadi münasibətlərin bu jür tənzimlənməsi vasitəsilə ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafını tənzimləyir.

Büdjə vasitəsilə ÜDM-un yenidən bölgüsü eyni vaxtda həyata keçirilən və bir-birilə sıx əlaqədə olan ikitərəfli prosesdir:

- büdjənin gəlirlərinin yaradılması;
- büdjə vəsaitlərinin istifadəsi (büdjənin xərjləri).

Büdjə gəlirləri - Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının müvafiq qanunverijilik aktları ilə müəyyən olunmuş qaydada dövlət büdjsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjesinə və yerli büdjələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalardır.

Büdjə gəlirlərinin yaranması prosesində, ijtimai istehsal prosesində yeni yaranan ÜDM-un bir hissəsinin dövlətin və bələdiyyələrin xeyrinə məjburi yenidən bölüşdürülməsi baş verir. Bununla dövlətlə və bələdiyyə orqanları ilə vergi ödəyijiləri arasında maliyyə münasibətləri yaranır.

Büdjənin gəlirləri vergi ödəyijilərinə, vergitutma obyektlərinə, alınması üsullarına, ödənişin müddətinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Lakin, bununla belə onların ümumi jəhətləri vardır ki, bu da müxtəlif səviyyəli büdjələrin gəlir hissəsinin təşkil edilməsidir. Həmin gəlirlərin pul formasında və nağdsız qaydada daxil olması bütün büdjə səviyyələri üçün xas olan ümumi jəhətdir.

Büdjə gəlirləri vergilərdən, vergi olmayan gəlirlərdən, əsaslı gəlirlərdən və rəsmi qaydada alınan vəsaitlərdən (transfərtlərdən) ibarətdir. Vergi gəlirlərinin əsas mənbəyini yenidən bölgü nətişində alınan (mənfəət, əmək haqqı, əlavə

dəyər, ssuda faizi, dividendlər və s.) yeni yaradılmış dəyər, gəlirlər və yığım təşkil edir.

Büdjənin gəlirləri, yəni vergilərdən daxilolmalar, əsaslı gəlirlər və rəsmi qaydada alınan vəsaitlər dövlətin iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində, ya da büdjə sisteminin səviyyələri üzrə alınmış gəlirlərin yenidən bölgüsü nəticəsində yaranır. Büdjənin gəlirlərinin strukturunda vergilərdən daxilolmalar 1996-ji ildə 83,3%, 1997-ji ildə 81,6%, 1998-ji ildə 73,1%, 1999-ju ildə 69,3%, 2000-ji ildə 71,4%, 2001-ji ildə isə 73,9%, vergi olmayan gəlirlər isə müvafiq olaraq 15,4%, 9,8%, 8,9%, 14,4%, 17,3% və 5,0 % olmuşdur. 2002-ji ildə vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi 75,7% proqnozlaşdırılır.

Büdjə gəlirlərinin strukturu dəyişkəndir və konkret iqtisadi şəraitlə əlaqədardır. Məsələn, həyat səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə büdjə gəlirlərinin əsas hissəsini fiziki şəxslərdən alınan vergilər, həyat səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə isə dolayı vergilər və hüquqi şəxslərdən alınan vergilər təşkil edir.

Büdjə xərjləri – büdjə təsnifatına uyğun olaraq dövlət büdjəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjəsindən və yerli büdjələrdən qanunverijiliklə nəzərdə tutulan tələbatı ödəmək üçün ayrılan vəsaitdir.

Büdjə xərjləri «Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa və hər il qəbul olunmuş «Dövlət büdjəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq ayrı-ayrı təşkilatlar üzrə təsdiq olunmuş smetaya əsasən dövlət xəzinədarlıq orqanları vasitəsilə istifadəsi formasıdır.

Büdjə xərjləri bir çox hallarda transfert xarakteri daşıyır. Büdjədə xərc maddələri üzrə büdjə xərjlərinin məbləği müəyyənləşdirilir. Bundan başqa, büdjə xərjləri hesabına büdjə vəsaitlərinin dotasiya, subvensiya, subsidiya və büdjə ssudaları vasitəsilə büdjə sisteminin səviyyələri üzrə

yenidən bölgüsü baş verir. Bütçə xərjləri bu halda əsasən qaytarılmamaq prinsipi üzrə maliyyələşdirilir. Qaytarılmamaq şərtilə verilən vəsait eyni zamanda bütçə krediti və bütçə ssudaları da ola bilər.

Bütçə xərjlərinin strukturu hər il növbəti il üçün «Dövlət bütçəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir və bütçə gəlirlərində olduğu kimi ijtimai, siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətdən asılı olur.

Bütçənin nəzarət funksiyası bölgü funksiyası ilə birgə fəaliyyət göstərir və bütçə vəsaitlərinin daxil olması və istifadəsinə dövlət nəzarətinin mümkünlüyünü və vəzibliyini şərtləndirir.

Bütçə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət iki formada həyata keçirilir: parlament nəzarəti və inzibati nəzarət.

1.2. Bütçə quruluşu və bütçə sistemi

Bütçə quruluşu ölkənin dövlət bütçəsinin və bütçə sisteminin təşkilini, onların ayrı-ayrı həlqələri arasında qarşılıqlı münasibətləri, bütçə sisteminə daxil olan bütçələrin fəaliyyətinin hüquqi-təşkilati əsaslarını, bütçələrin tərkib və strukturunu, bütçə vəsaitlərinin yaradılması və istifadəsinin üsullarını müəyyən edir.

Bütçə quruluşunun tərkib hissəsini bütçə sistemi təşkil edir.

Ölkənin vahid bütçə sistemində birləşdirilən dövlət bütçəsinin, ayrı-ayrı müstəqil bütçələrin və dövlət fondlarının məجمusu həmin dövlətin **bütçə sistemini** təşkil edir. Bütçə sisteminin qurulması və onun ayrı-ayrı həlqələri arasındakı qarşılıqlı maliyyə münasibətlərinin təşkili **bütçə quruluşu** adlanır.

Dövlətin büdjə quruluşu mövjud mülkiyyət münasibətləri və dövlətin siyasi-inzibati təşkili ilə müəyyən edilir. Büdjə sisteminin təşkili əsasları, onun ayrı-ayrı həlqələri arasındakı maliyyə münasibətlərinin təşkili prinsipləri dövlətin ali qanunverijiliyi, - Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən edilir

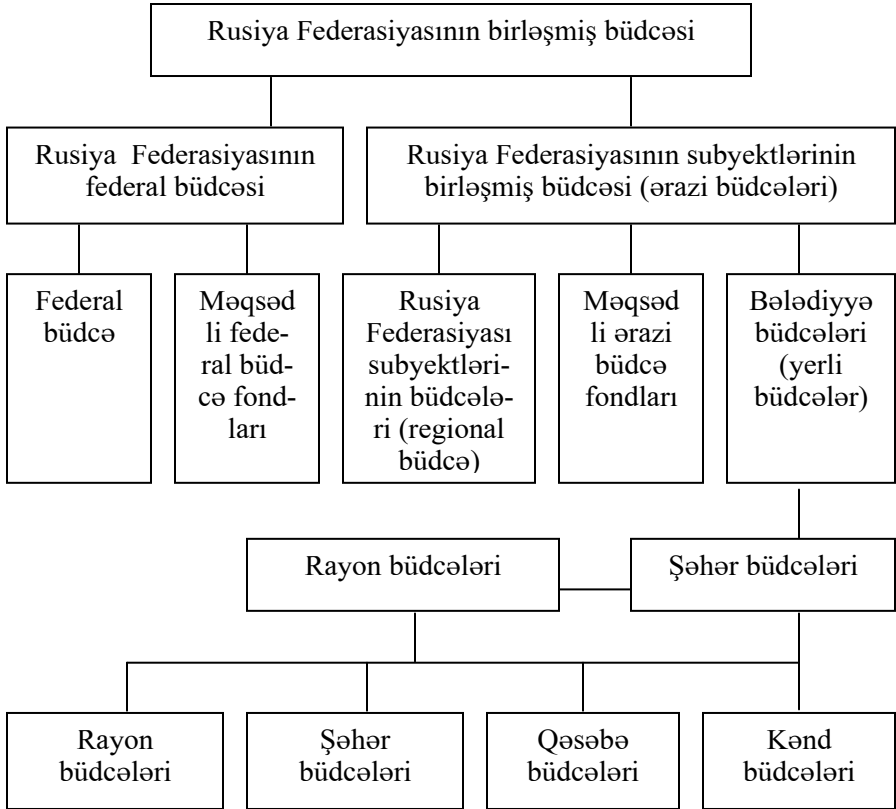
Büdjə sisteminin təşkili prinsipləri müəyyən edilərkən dövlətin inzibati-siyasi təşkili, onun sosial-iqtisadi əsasları nəzərə alınır.

Konfederativ (ittifaq) dövlət - müəyyən siyasi və ya hərbi məqsədlərə nail olmaq üçün yaradılan suveren dövlətlərin ittifaqıdır. Belə dövlətin büdjəsi konfederasiyaya daxil olan dövlətlərin üzvlük haqqları əsasında formalaşır. Bu dövlətlərin - konfederasiya üzvlərinin öz büdjələri və vergi sistemi fəaliyyət göstərir.

Federativ (birləşmiş) dövlət - bir dövlətin tərkibinə daxil olan dövlət təşkilatı və ya inzibati - ərazi təşkilatının dövlət quruluşu formasıdır. Bu zaman onların mərkəzlə bölünmüş səlahiyyətləri çərçivəsində dövlətçiliyi mövjudur. Federativ dövlətlərin büdjə sistemi üç həlqəlidir və federal büdjədən, federasiya üzvlərinin büdjələrindən və yerli büdjələrdən ibarətdir. Federativ dövlətin büdjə sistemində misal olaraq ABŞ-ın, AFR-nın və Rusiya Federasiyasının büdjə sistemini göstərmək olar (şəkil 1).

Unitar (vahid) dövlətlərdə vahid konstitusiyaya, vahid hüquq sistemi və vahid idarəetmə orqanı, dövlətdə iqtisadi, sosial və siyasi proseslərin mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi fəaliyyət göstərir. Unitar dövlətlərdə (məsələn, Böyük Britaniya, Fransa və s.) büdjə sistemi dövlət büdjəsindən və yerli özünüidarə orqanlarının büdjəsindən ibarətdir.

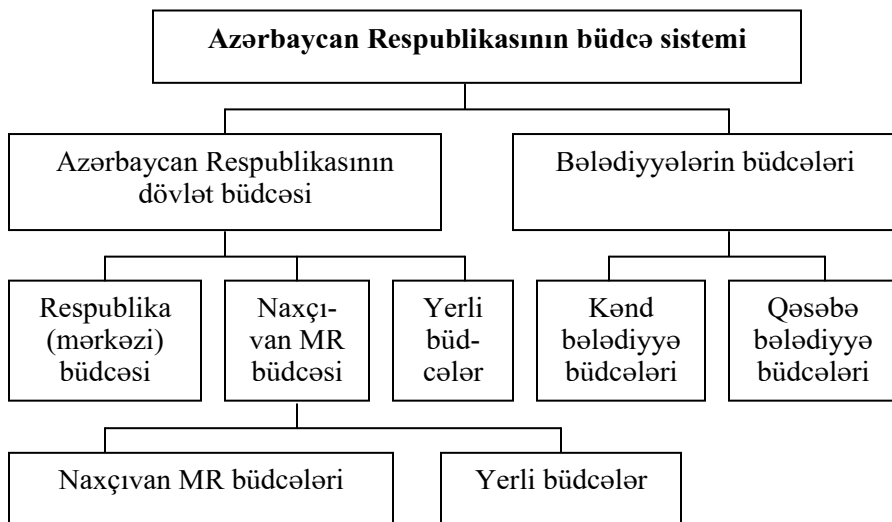
Şəkil 1. Rusiya Federasiyasının birləşmiş büdcə sistemi

Azərbaycan Respublikasında büdcə sistemini Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələr təşkil edir. Bu büdcələr arasında münasibətlər, onların formalaşması, prinsipləri, tərtibi prosesi, təsdiqi, iyrası və iyrasına nəzarət «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin quruluşunun sxemi şəkil 2-də göstərilir.

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin fəaliyyət prinsipləri aşağıdakılardır:

- büdcə sisteminin vahidliyi;
- büdcə sistemi səviyyələri arasında gəlir və xərjlərin bölgüsü;
- müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyi;
- büdcələrin gəlir və xərjlərinin, dövlət büdcədənəkar fondlarının həmin büdcələrdə tam əks etdirilməsi;
- büdcənin balanslaşdırılması;
- büdcə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi;
- büdcələrin xərjlərinin ödənilməsinin ümumiliyi;
- aşkarlıq;
- büdcənin həqiqiliyi;

- büdjə vəsaitlərindən istifadənin ünvanlığı və məqsədli xarakteri.

1. *Büdjə sisteminin vahidliyi* ümumi hüquqi bazanın, pul sisteminin, büdjə sənədləşdirilməsi formalarının, büdjə prosesi prinsiplərinin eyni olmasını, büdjə qanunverijiliyinin pozulmasına görə jərimələrinin tətbiqinin, eyni zamanda büdjə sisteminin bütün səviyyələrində büdjə xərjlərinin vahid sistemlə maliyyələşdirilməsini, dövlət büdjəsi və yerli büdjələrin vəsaitlərinin mühasibat uçotunun vahid qaydada aparılmasını nəzərdə tutur.

2. *Azərbaycan Respublikasının büdjə sistemi səviyyələri arasında gəlir və xərjlərin bölgüsü* - mərkəzi ijra orqanına və yerli idarəetmə orqanlarına müvafiq gəlir növlərinin və xərjlərinin həyata keçirilməsi üçün səlahiyyətlərinin (tam və ya qismət) verilməsidir.

3. Əsas prinsiplərdən biri *müxtəlif səviyyəli büdjələrin müstəqilliyidir*. Bura daxildir:

- dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli idarəetmə orqanlarının büdjə sisteminin hər bir səviyyəsində büdjə prosesinin müstəqil həyata keçirilməsi hüququ;

- Azərbaycan Respublikası qanunverijiliyinə əsasən müəyyən edilmiş bütün səviyyəli büdjə sistemlərinin xüsusi gəlir mənbələrinin mövjudluğu;

- qanunverijilik əsasında tənzimləyiji büdjə gəlirlərinin olması, müvafiq büdjələrin gəlirlərinin yaradılması səlahiyyətləri;

- mərkəzi ijra orqanının və yerli idarəetmə orqanlarının müvafiq büdjə vəsaitlərinin müstəqil olaraq xərjlənməsi istiqamətinin müəyyən edilməsi;

- mərkəzi ijra orqanının və yerli idarəetmə orqanlarının müvafiq büdjələrinin müstəqil olaraq büdjə

kəsinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin müəyyən edilməsi;

• maliyyə ilinin sonunda əmələ gəlmiş və büdcə xərjlərinin qənaətlə istifadəsindən yaranmış gəlirlərin mərkəzi xəzinəyə tam məbləğdə köçürülməsi.

4. *Büdcələrin gəlir və xərjlərinin, dövlət büdcədənəkar fondlarının tam əks etdirilməsi* o deməkdir ki, büdcələrin bütün gəlir və xərjləri, büdcədənəkar fondlar və digər daxilolmalar tam və dolğun büdcələrdə, büdcədənəkar fondlarda öz əksini tapmalıdır. Bütün dövlət və bələdiyyə xərjləri Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində jəmlənmiş büdcə vəsaitləri, büdcədənəkar fondlar hesabına maliyyələşdirilməlidir.

5. *Büdcənin balanslaşdırılması* - hər bir büdcə balanslaşdırılmalıdır, yə'ni büdcədə nəzərdə tutulmuş xərjlərin həjmi büdcənin gəlirlərinin və büdcə kəsinin maliyyələşdirilməsinə sərf edilən məbləğin həjminə uyğun olmalıdır.

6. *Büdcə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi* o deməkdir ki, büdcələrin tərtibi və ijrasi zamanı ijrə orqanları və büdcə vəsaiti alanlar müəyyən büdcə vəsaiti hesabına qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nail olmalıdırlar.

7. *Büdcə xərjlərinin ödənilməsinin ümumiliyi* o deməkdir ki, büdcənin bütün xərjləri ümumi gəlirdən maliyyələşdirilməlidir.

8. *Aşkarlıq* - təsdiq edilmiş büdcənin və onun ijrasi haqqında hesabatın, büdcənin ijrasi zamanı informasiyanın dolğun verilməsi, eyni zamanda qanunveriji və yerli idarəetmə orqanlarının qərarlarının və digər mə'lumatların açıq nəşri; büdcə layihəsinə baxılması və qərarın qəbul edilməsi üsulunun və digər məsələlərin jəmiyyət və kütləvi

informasiya vasitələri üçün açıq-aşkar olması kimi başa düşülür.

9. *Büdjənin həqiqiliyi* müvafiq bölgənin sosial-iqtisadi inkişaf göstərijilərinin və büdjənin gəlir və xərjlərinin reallığını göstərir.

10. *Büdjə vəsaitlərindən istifadənin ünvanlılığı və məqsədli xarakteri* - büdjə vəsaitləri konkret məqsədlərin maliyyələşdirilməsi üçün konkret ünvanların sərənjamına verilir.

Büdjənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və ijrasi zamanı yuxarıda qeyd edilən prinsiplərə riayət olunması gələjəkdə büdjənin fayda verəjək şəkildə real yerinə yetirilməsi üçün ilkin şərtlərdir. Bu prinsiplərdən kənarlaşdıqda büdjəyə nəzarət edilməsi və təhlili prosesini çətinləşdirir.

1.3. Büdjələrarası münasibətlər, büdjələrin tənzimlənməsi

Azərbayjan Respublikasının büdjə sisteminə daxil olan bütün səviyyəli büdjələr büdjələrarası münasibətlər çərçivəsində qarşılıqlı əlaqədəirlər.

Büdjələrarası münasibətlər - müvafiq büdjələrin formalaşması və ijrasi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası dövlət büdjəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjəsi və yerli büdjələrlə qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir.

Büdjələrarası münasibətlər aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Azərbaycan Respublikasının büdjə sistemi səviyyəsində gəlirlərin bölgüsü;

- Azərbaycan Respublikasının büdjə sistemi səviyyəsində tənzimləyiji gəlirlərin bölgüsü;

▪ Azərbaycan Respublikasının büdjə hüququnun, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjə hüququnun və yerli (bələdiyyə) büdjələri hüquqlarının eyniliyi;

▪ Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjəsinin, yerli (bələdiyyə) büdjələrin Azərbaycan Respublikasının dövlət büdjəsi ilə münasibətlərinin eyniliyi.

Bu prinsiplərə uyğun olaraq dövlət büdjəsindən xərjlərin bə'zi hissəsinin yerli büdjələrə verilməsi mümkündür.

"Büdjə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən dövlət büdjəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjəsi və yerli büdjələrlə qarşılıqlı əlaqəsi gəlir mənbələrinin bölüşdürülməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Öz gəlir mənbələri çatışmadıqda ayrı-ayrı bölgələrin təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək üçün dövlət büdjəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjəsinə və digər büdjələrə dotasiya, subvensiya, subsidiya verilməsi nəzərdə tutula, onlara büdjə borju (ssuda) ayrıla bilər.

"Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 6-jı maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını yerli büdjə gəlirləri hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda yerli büdjə kəsirini ödəmək üçün dövlət büdjəsinin imkanlarını nəzərə alaraq əlavə gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi və ya dövlət büdjəsindən dotasiya və subvensiya ayrılması mümkündür.

Hər bir büdjənin xərjinin tə'min olunması üçün müvafiq gəlirləri olmalıdır. Büdjələrin gəlirləri xüsusi və tənzimləyiji gəlirlərdən ibarətdir.

Büdjələrin xüsusi gəlirləri - Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyinə uyğun olaraq gəlir

növlərinin tam və ya qismən müvafiq büdjlərə təhkim edilməsidir.

Bu müvafiq büdjlərə, dövlət büdjedənkənar fondlarına Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi əsasında təhkim olunmuş vergilər, gəlirlər, normativ aktlarla müəyyən edilmiş vergi olmayan gəlirlər, eyni zamanda əvəzsiz ödənişlər aiddir.

Büdjənin xüsusi gəlirlərinə qeyri-vergi gəlirləri aiddir:

- dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından və ya əvəz edilməsindən gəlirlər;

-Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanları, həmçinin müvafiq orqanların tabeçiliyində olan büdjə təşkilatlarının göstərdikləri pullu xidmətlərdən gəlirlər, mülki-hüquqi, inzibati və jinayət məs'uliyəti, o jümlədən jərimələr, müsadirələr, kompensasiyalar tətbiq edilməsi nətiyəsində alınan vəsaitlər, həmçinin Azərbaycan Respublikasının bütün səviyyələrdə olan dövlət hakimiyyəti orqanlarına vurulmuş ziyanın ödənilməsindən alınan vəsaitlər və ijbəri qaydada götürülən məbləğlər;

- Azərbaycan Respublikasının büdjə sisteminin digər səviyyəli büdjlərindən maliyyə yardımı və büdjə ssudası kimi alınan gəlirlər;

- digər qeyri-vergi gəlirləri, həmçinin əvəzsiz köçürmələr.

Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından alınan vəsaitlər tam həjmdə müvafiq büdjəyə köçürülür.

Azərbaycan Respublikası büdjə sisteminin bütün səviyyəli büdjlərinə dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətinin özəlləşdirməsi prosesində alınan vəsaitlərin köçürülməsi qaydası, müxtəlif səviyyəli büdjlər arasında onların bölünməsi normativləri, həmçinin özəlləşdirmənin təşkilinə

məsərəflərin ölçüsü Azərbaycan Respublikasının özəlləşdirmə haqqında qanunu ilə müəyyən edilir.

Fiziki və hüquqi şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlətlərin hökumətləri tərəfindən əvəzsiz köçürülən vəsaitlər büdjenin gəlirlərinə hesaba götürülür.

Büdjenin gəlirlərinə həmçinin qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə əvəzsiz köçürmələr hesaba götürülə bilər. Qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə Azərbaycan Respublikası vergi və büdcə qanunverijiliklərində dəyişikliklər aparılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdjaləri arasında vəsaitlərin verilməsi, büdcə haqqında qanunda nəzərdə tutulmayan xərjlərin maliyyələşməsi üzrə səlahiyyətlərin və ya gəlirlərin verilməsi üzrə əməliyyatlar başa düşülür.

Xüsusi gəlirlər yerli büdjalərin gəlirlərinin bir hissəsini təşkil edirlər. Yerli icra orqanlarının (bələdiyyələrin) üzərinə düşən funksiyaların yerinə yetirilməsi, bölgənin sosial-iqtisadi inkişafını, yerli büdjalərin tarazlaşdırılmasını həyata keçirmək üçün onlara dövlət büdjesi (həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjesi) tərəfindən büdcə tənzimlənməsi qaydasında tənzimləyici gəlirlər verilir.

Büdjalərin tənzimləyici gəlirləri - bu dövlət büdjesinin yerli (bələdiyyə) büdjalərə növbəti maliyyə ili üçün və ya uzun müddətə normativlər əsasında tə'yin olunmuş maliyyə vəsaitidir.

Büdjalərin tənzimləyici gəlirlərinə transfert ödənişləri də daxildir. Transfərlər dövlət büdjesindən bölgələrin maliyyə problemini həyata keçirmək üçün xüsusi fondlara ayrılan vəsaitlərdir. Transfərlər 1996-cı ildə 41,0 mlrd. manat, 1997-ci ildə 13,0 mlrd. manat, 1998-ci ildə 13,0 mlrd. manat, 1999-cu ildə 61,0 mlrd. manat, 2000-ci ildə isə 111,0 mlrd. manat təşkil etmişdir. Dövlət büdjesinin gəlirlərində transfərlərin xüsusi çəkisi 1996-cı ildə 2,0%, 1997-ci ildə

0,5%, 1998-ji ildə 0,5%, 1999-ju ildə 2,1%, 2000-ji ildə isə 3,1% olmuşdur.

Ərazi büdcələrinin tarazlaşdırılması üçün dotasiya, subvensiya və subsidiyalardan geniş istifadə edilir.

Dotasiya - dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə, onların gəlir və xərjlərini tənzimləmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir.

Subvensiya – məqsədli maliyyələşdirmənin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən, lakin həmin məqsəd üçün və ya müəyyən edilmiş müddətdə istifadə edilmədikdə geri qaytarılan maliyyə vəsaitidir.

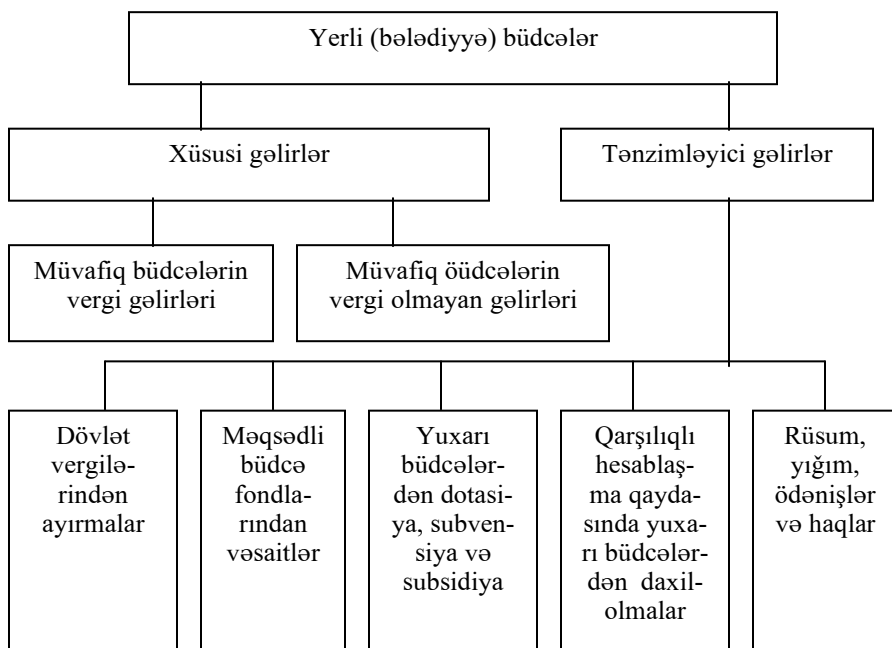
Subsidiya – dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir.

Büdcə ssudası – dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə, yerli büdcələrdən bələdiyyə təşkilatlarına qaytarılmaq şərti ilə il ərzində müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaitidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli büdcələrə maliyyə yardımını kimi verilən dotasiya, subvensiya və subsidiya üsulları kifayət qədər təkmilləşdirilməyib. Büdcələrin bu mənbələri əslində həvəsləndirmə xarakterinə malik olmalıdır, lakin onlar yerli ijrə orqanlarında himayədarlıq əhval-ruhiyyəsi yaradır. Bu da əslində yerli (bələdiyyə) ijrə orqanlarının səlahiyyət və vəzifələrinin məhdudluğundan xəbər verir. Vəsaitlərin bu formada verilməsi təjribəsi yerli ijrə orqanlarında təsərrüfat təjribəsinin inkişafına imkan vermir, bölgədə baş verən iqtisadi və sosial proseslərə təsir etmə imkanlarını, büdcələrinin gəlir hissəsinin yerinə yetirilmə imkanlarını azaldır, maliyyə nəzarətini zəiflədir və

son nəticədə maliyyə vəsaitlərindən büdcə ilində qeyri-səmərəli istifadə olunur. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün yerli (bələdiyyə) büdcələrin, yerli vergi, gəlir və sair daxilolmaların hesabına möhkəmləndirilməsi sahəsində konkret tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Şəkil 3. Yerli büdcələrin xüsusi və tənzimləyici gəlirlərinin ümumi sxemi

Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi dövrdən büdcələrarası münasibətlərdə gəlirlərin bölgüsü üsulları inkişaf edir və formalaşır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın büdcə sistemində gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsü üfqi şəkildə həyata keçirilirdi. Bu onunla xarakterizə olunurdu

ki, dövlət büdcəsi və ya yerli büdcələr demək olar ki, eyni müstəvi üzərində idi və onların hər birinin gəlirləri, rüsumları mövjud idi. Ona görə də yerli büdcələrə maliyyə yardımını göstərmək çətin idi, çünki bu büdcələrin hər biri ayrılıqda fəaliyyət göstərirdi, onlara yardım üçün heç bir hüquqi əsas yox idi. Bu şəraitdə yerli büdcələrin formalaşması modeli aşağıdakı kimi idi:

$$G=G_x$$

burada, G - gəlirlərin həjmi;

G_x - xüsusi gəlirlərin həjmi.

Büdcə gəlirlərinin həjmi xərjlərin ölçüsünü müəyyən edirdi.

Gəlirlərin bölgüsünün belə sistemi bir çox ölkələrdə XX əsrin ortalarından mövjud idi. Bu sistem bütün səviyyəsi büdcələrin maliyyə asılılığını aşağı salırdı, belə ki, büdcələr öz xüsusi vergiləri hesabına formalaşırdı. İjtimai tələblərə (təhsil, səhiyyə, yaşayış yerlərinin abadlaşdırılması) büdcə xərjlərinin artması ilə əlaqədar olaraq yerli büdcələrin gəlirləri bu xərjləri ödəmək qabiliyyətində deyildilər. Ərazilərə dövlət tərəfindən maliyyə yardımını üçün qanunverijiliklə müəyyən edilmiş mexanizm tam formalaşmamışdı. Bütün bunlar yerli büdcələrə, yerli təsərrüfata, jəmiyyətin sosial inkişafına mənfi təsir edirdi.

Belə olduğu halda yerli büdcələrin (rayon, şəhər) öz gəlirləri ilə yanaşı, onlara tənzimləyiji gəlirlər də daxil olmağa başladı. Yerli büdcələrin vəsaitlərinin artması ilə əlaqədar onların üzərinə əhalinin həyati tələbatı olan təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, yerli və ərzaq sənayesi və başqa sahələrin maliyyələşdirilməsi vəzifələri qoyuldu. Bu da öz növbəsində yerli büdcələrin formalaşdırılması prinsipini dəyişdi. Yerli büdcələrin həjmi

yerli təsərrüfata çəkiləjək xərjlərin həjmi ilə müəyyən olunurdu. Bu xərjlərin tə'min edilməsi üçün yuxarı büdjədən lazım olan tənzimləyiji gəlirlər ayrılırdı. Beləliklə, yerli büdjələr aşağıdakı model üzrə formalaşmağa başlandı.

$$X = G_X + G_t$$

burada, X- xərjlərin həjmi;

G_X -xüsusi gəlirlərin həjmi;

G_t - tənzimləyiji gəlirlərin həjmi.

Bu modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, 1) bütün büdjələrin mənbələrinin vahidliyi əldə edilmiş; 2) bölgələrə maliyyə yardımının mexanizmi yaradılmış; 3) ölkə hakimiyyəti ərazinin iqtisadi və sosial inkişafını tənzimləmək üçün real vasitələr əldə edilmişdir.

Lakin, bununla belə büdjələr arasında vəsaitlərin bölgüsünün bu jür qaydasının bir sıra çatışmamazlıqları var idi: 1) yerli büdjələrin xüsusi gəlirlərinin səviyyəsi aşağı düşür; 2) belə bir sistem ayrı-ayrı bölgələrin dövlət büdjəsindən daha çox vəsait almağa sövq edir; 3) eyni zamanda vəsaitlərin dövlət büdjəsində mərkəzləşdirilməsinə, bölgələrin maliyyə vəsaitlərinə olan tələblərinin məhdudlaşdırılmasına, sosial sahədə yaranmış problemlərin həllində mərkəzlə bölgə arasındakı ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Hal-hazırda yerli (bələdiyyə) büdjələrin maliyyə çatışmamazlığını nəzərə alaraq onların fəaliyyətini tə'min etmək məqsədilə dövlət büdjəsindən maliyyə vəsaiti ayrılır. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyət dairəsinin geniş olmamasından bir çox vergi və vergi olmayan gəlirlər dövlət büdjəsinə ödənilir. Buna görə də təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfat xərjləri dövlət büdjəsinin yerli xərjlərindən ayrılır.

II fəsil. DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ VƏ YERLİ ÖZÜNÜDARƏ ORQANLARININ BÜDJƏ HÜQUQLARI

2.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyət orqanlarının büdjə hüquqları

Hüquqi və iqtisadi ədəbiyyatlarda "büdjə" anlayışına müxtəlif aspektlərdə yanaşılır. İqtisadi kateqoriya kimi, büdjə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun və bələdiyyələrin pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində əmələ gələn iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Hüquqi kateqoriya kimi, büdjə dövlətin və ya bələdiyyələrin əsas maliyyə planını, gəlirlərin və xərjlərin siyahısını təşkil edir.

Büdjə hüququ – büdjənin quruluşunu, büdjə prosesini, yəni gəlir mənbələrinin təyin edilməsi, gəlirlərin və xərjlərin büdjə növləri arasında bölüşdürülməsi, büdjənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və ijrasi qaydalarını, habelə büdjənin ijrasının təşkili sahəsində bütün dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyən edən hüquqi normaların məjmusudur.

Büdjə hüququ maliyyə hüququnun tərkib hissəsi olmaqla dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaradılması və istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı dövlət orqanları arasında əmələ gələn təşkilati-maliyyə münasibətlərini tənzimləyir. Büdjə hüququ normaları maddi və prosesual normalara ayrılır.

Maddi normalar Respublikanın, inzibati ərazi vahidlərinin büdjə quruluşunu, büdjə hüquqlarını müəyyən edən normalardır. Dövlət büdjəsinin gəlirlərinin tərkibini,

mənbələrini, büdcə xərjlərinin təyinatını, gəlirlərin və xərjlərin büdcə səviyyələri arasında bölüşdürülməsini müəyyən edən normalar maddi-hüquqi normalara aiddir.

Prosesual normalar dövlət büdcəsinin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, ijrəsi qaydalarını, habelə büdcənin ijrəsi haqqında hesabatların müzakirəsi və təsdiqi qaydalarını tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, yerli hakimiyyət orqanlarının, o cümlədən bələdiyyələrin büdcə hüquqlarının ümumi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinin səlahiyyətinə Azərbaycan Respublikasının vahid dövlət büdcəsinə işləyib hazırlamaq, müzakirə etmək, təsdiq etmək və onun ijrəsinə nəzarət etmək, büdcənin ijrəsi haqqında hesabatı təsdiq etmək, dövlət büdcəsinə formalaşdırmaq üçün vergi və gəlirləri müəyyən etmək aiddir.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Siyasət Komissiyası büdcənin formalaşması və müzakirəsində fəal iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinə təsdiq edir və onun ijrəsinə nəzarət edir. Milli Məjlis vergilər, rüsumlar və digər ödənişlər haqqında ümumi qaydaları müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinin müzakirəsinə və təsdiqinə jəri ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı ijrə orqanı olmaqla Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim

edir, Azərbaycan Respublikası dövlət büdjəsinin iyrasını təmin edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məjlisi Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjəsinə təsdiq edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti Muxtar Respublika büdjəsinin layihəsini hazırlayıb Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məjlisinə təqdim edir, Muxtar Respublikasının büdjəsinin iyrasını təmin edir.

Yerlərdə özünüidarənin təşkili Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmişdir. Yerlərdə yerli özünüidarəni bələdiyyələr həyata keçirirlər. Bələdiyyələrin iyraslarında yerli vergilər və ödənişlər müəyyən edilir, yerli büdjələr və onun iyrası haqqında hesabatlar təsdiq edilir.

Yerli vergilər və ödənişlərlə bağlı qərarlar bələdiyyə üzvlərinin 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Dövlət büdjəsinin vəsaitləri hər il üzrə təsdiq olunmuş «Dövlət büdjəsi haqqında» Qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müvafiq normalara uyğun istifadə olunur.

Dövlət büdjəsi vəsaitlərinin baş sərənjamçısı - dövlət büdjəsinin xərjlərinin təşkilatlar üzrə təsnifatı ilə müəyyən edilən, büdjə vəsaitlərini tabeçilikdə olan sərənjamçılara və büdjə vəsaitləri alanlara bölüşdürmə hüququ olan Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanı, Naxçıvan Muxtar Respublikası hakimiyyəti orqanı, yerli özünüidarəetmə orqanı və büdjə idarələridir. Məsələn, 2002-ji il üçün dövlət büdjəsinin vəsaitləri Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məjəlləsi»nə, «Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa və «Azərbaycan Respublikasının 2002-ji il üçün dövlət büdjəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq müvafiq bölmələrə və istiqamətlərə yönəldilir:

- ümumdövlət xidmətləri xərjləri;

- qanunverijilik və ijra hakimiyyəti, yerli özünüidarətmə orqanlarının saxlanması xərjləri;
- beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı;
- xarici dövlətlərə iqtisadi yardım xərjləri;
- elm xərjləri;
- müdafiə xərjləri;
- məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərjləri;
- təhsil xərjləri;
- səhiyyə xərjləri;
- sosial müdafiə və sosial təminat xərjləri;
- mədəniyyət, injəsənət, KİV, bədən tərbiyəsi və din sahəsində fəaliyyətin xərjləri;
- mənzil-kommunal təsərrüfatı xərjləri;
- yanacaq və enerji kompleksi xərjləri;
- kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq və ovçuluq xərjləri;
- digər kateqoriyalara aid edilməyən fəaliyyət və xidmətlərin xərjləri;
- sənaye və tikinti xərjləri;
- nəqliyyat və rabitə xərjləri;
- iqtisadi fəaliyyətlə bağlı digər xərjlər;
- turizm xərjləri;
- çoxsahəli inkişaf layihələrinin xərjləri;
- əsas bölmələrə aid edilməyən xərjlər və s.

Dövlət və yerli idarəetmə orqanları səviyyəsində büdcənin hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin təşkilinin və fəaliyyətinin ümumi prinsiplərinin müəyyən edilməsi;

- büdcə sisteminin səviyyələri arasında vergilərin və digər gəlirlərin dürüst müəyyən edilməsi, həmçinin büdcələrarası tənzimlənmə qaydasında respublika büdcəsinin vergilərinin, rüsumlarının və digər gəlirlərinin Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsi;

- Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələri arasında xərjlərin həyata keçirilməsi səlahiyyətlərinin dürüst müəyyən edilməsi;

- Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinin layihələrinin tərtibi və baxılması, Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinin təsdiq edilməsi və icrası, büdcənin icrası haqqında hesabatın təsdiq edilməsi və onların icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi əsaslarının müəyyən edilməsi;

- Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinin gəlirlərinin formalaşdırılması, büdcədən xərjlərin həyata keçirilməsinin əsaslarının müəyyən edilməsi;

- dövlət və bələdiyyə qarşılıqlı büdcə əlaqələrinin həyata keçirilməsinin əsaslarının müəyyən edilməsi;

- dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin icrası haqqında hesabatların tərtib və təsdiq edilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qarşılıqlı münasibətlərinin, Azərbaycan Respublikasının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının borjlarının müəyyən edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət qarşılıqlı əlaqələrinin və xarici dövlətlərə kreditlərin verilməsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının dövlət borjunun idarə edilməsinin həyata keçirilməsi;

- dövlət büdjesinin və büdjedənkənar dövlət fondlarının büdjələrinin gəlirlərinin formalaşdırılması qaydalarının müəyyən edilməsi;

- dövlət büdjesinin və büdjedənkənar dövlət fondlarının xərjlərinin həyata keçirilməsi;

- dövlət büdjesindən yerli büdjelərə maliyyə yardımlarının, büdjə ssudalarının və dotasiyalarının verilməsi qaydalarının və şərtlərinin müəyyən edilməsi;

- minimum dövlət sosial standartlarını, dövlət və ya bələdiyyə xidmətləri üzrə vahid maliyyə məsrəflərinə norma və normativlərinin müəyyən edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının büdjə təsnifatının təsdiq edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının büdjə sisteminin bütün səviyyəli büdjələri üçün vahid formada büdjə sənədlərinin və hesabat formalarının müəyyən edilməsi;

- xarici borjun formalaşdırılması, ödənilməsinin və ona xidmətin tə'min edilməsi, dövlət xarici qarşılıqlı əlaqələrin siyahısının və həyata keçirilməsinin qaydalarının müəyyən edilməsi;

- büdjedənkənar dövlət fondlarının siyahısının və büdjələrinin formalaşdırılması qaydalarının, onların fəaliyyətinin idarə edilməsinin müəyyən edilməsi;

- Azərbaycan Respublikası büdjə qanunverijiliyinin pozulmasına görə mə's'uliyətə jəlbədmə qaydalarının və əsaslarının müəyyən edilməsi.

Büdjənin hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində yerli özünüidarətmə orqanlarının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- yerli büdjələrin layihələrinin tərtib edilməsi və baxılması, yerli büdjələrin təsdiq edilməsi və icra edilməsi, onların icra edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi və yerli büdjələrin icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi;

- bələdiyyə mülkiyyətinin istifadəsindən gəlirlərin, yerli vergi və rüsumların, digər gəlirlərin yerli büdjələrə yönəldilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi;

- yerli büdjələrdən maliyyə yardımının və büdjə ssudalarının verilməsi;

- bələdiyyə qarşılıqlı əlaqələrinin həyata keçirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi.

«Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu büdjə gəlirlərini formalaşması və dövlət məqsədli büdjə fondları vəsaitlərinin formalaşması sahəsində dövlət icra orqanlarının səlahiyyətlərini tənzimləyir. Gəlirlərin yeni növləri, onların ləğvi və ya dəyişdirilməsi Azərbaycan Respublikasının vergi qanunverijiliyində dəyişiklik edilməsi yolu ilə mümkünlüyü müəyyən edilmişdir. Dövlət icra orqanı həmçinin yeni vergi olmayan gəlir növlərini tətbiq, ləğv və ya dəyişdirə bilər. Bu zaman Vergi Məjəlləsində müvafiq düzəlişlər edilməli və büdjə qanunverijiliyi toplusu olan Büdjə Məjəlləsi qəbul edilməlidir.

Vergi Məjəlləsi dövlət büdjəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdjəsinin və yerli büdjələrin gəlirlərini müəyyənləşdirmişdir. Burada büdjə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdjələri arasında gəlirin və xərjlərin bölgüsü tənzimlənir.

«Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun V maddəsi məqsədli büdjə fondlarının yaradılmasını müəyyən edir. Məqsədli büdjə fondları dövlət büdjəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjəsinin və yerli büdjələrin tərkib hissəsi kimi yaradıla bilər. Bu fondlar müstəqil mədaxil mənbələrinə malik ola bilərlər. Məqsədli büdjə fonları üzrə daxilolmalar və xərjlər büdjələrin gəlir və xərf hissəsində ayrıca göstərilməklə müvafiq maliyyə əməliyyatları xəzinədarlıq vasitəsilə həyata keçirilir. Məqsədli büdjə fondlarının vəsaitləri başqa təyinat üçün xərfinə bilməz və ilin sonuna onun hesabında qalan qalıq məbləği büdjə nəfinə silinə bilməz.

2.2. Yerli özünüidarə orqanlarının büdjə hüquqları

Yerli büdjələrin fəaliyyətinin hüquqi əsasları bir sıra qanunverijilik aktlar ilə tənzimlənir. Bu qanunverijilik aktları aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını IV bölməsinə görə (maddə 144,145) bələdiyyələrin səlahiyyətinə yerli vergilərin və ödənişlərin müəyyən edilməsi, yerli büdjənin və onun ijrasi haqqında hesabatların təsdiq edilməsi daxil edilir.

2. Azərbaycan Respublikasının «Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu yerli büdjələrin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və ijrasının Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi ilə müəyyən edilməsi qaydalarını tənzimləyir.

3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məjəlləsi Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində daxil edilən vergilərin qruplar üzrə təyinatını müəyyən etmişdir:

- dövlət vergiləri;

- muxtar respublika vergiləri;
- yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri).

Eyni zamanda burada yerli vergilərin tərkibinə daxil olan vergilər, rüsumlar və ödənişlər müəyyən edilmişdir.

4. «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun IV fəslinə görə, yerli özünüidarətmənin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilmiş hüquqlarının məhdudlaşdırılması qadağan edilir.

Konstitusiya quruluşunun qorunması, ölkənin müdafiəsinin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə vətəndaşların yerli özünüidarəni həyata keçirmək hüquqları yalnız qanuna əsasən və qanunda müəyyənləşdirilmiş müddətə məhdudlaşdırıla bilər (maddə 47).

Bu Qanuna əsasən, bələdiyyənin qəbul etdiyi qərarlar bələdiyyənin ərazisində yerləşən hüquqi və fiziki şəxslərin hüquq və səlahiyyətlərinin pozulmasına yönəldilə bilməz (maddə 48).

5. «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (maddə 5) qeyd edildiyi kimi, yerli büdjenin müstəqilliyi öz mədaxil mənbələrinin olması və bələdiyyənin yerli büdjenin vəsaiti barədə sərənjam vermək müstəsna hüququ ilə təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunverijilik və icra hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrin büdjə fəaliyyətinə müdaxiləsinə, Azərbaycan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla yol verilmir.

Bələdiyyə yerli büdjenin maliyyə ilinin sonuna əmələ gəlmiş sərbəst qalıqlarına müstəqil sərənjam verir.

Bələdiyyə yerli büdjenin iqtisadi qanunların tələblərinə uyğun müstəqil olaraq tərtib, müzakirə, təsdiq, icra və onun ijasına nəzarət edir.

Yerli büdjələrin gəlirləri xüsusi gəlirlər, dövlət və ərazi vergi və rüsumlarından ayrılan gəlirlər hesabına formalaşdırılır.

Yerli büdjələrə bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın istifadəsində əldə olunan gəlirlər və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, onların tabeliyində olan büdjə idarələrinin göstərdikləri pullu xidmətlərdən əldə olunan gəlirlər tam şəkildə daxil edilir.

Bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından əldə olunan gəlirlər tam şəkildə yerli büdjələrə daxil edilir.

Azərbaycan Respublikası büdjə sisteminin bütün səviyyəli büdjələrin xərjlərinin formalaşdırılması vahid metodoloji əsaslara, minimum büdjə təminatı və Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən müəyyən edilən dövlət xidməti göstərilməsi üzrə maliyyə məsrəfləri normativlərinə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikası muxtar qurumunun dövlət hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları onlarda olan maliyyə imkanlarının uçotu ilə dövlət, bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinə maliyyə məsrəfləri normativlərinin artırılması hüququna malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasının büdjə qanunverijiliyinə əsasən müxtəlif səviyyəli büdjə səlahiyyətləri müəyyən edilir. Qanunverijilik orqanı, yerli özünüidarəetmə orqanları büdjəyə baxıb, onu və icrası haqqında hesabatı təsdiq edir, büdjənin icrasına sonrakı nəzarəti həyata keçirir, Azərbaycan Respublikasının büdjə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdjəsinin icrasına nəzarəti həyata keçirən orqanların hüquqi statusunu müəyyən edir və formalaşdırır, Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdjə qanunverijiliyinin digər hüquqi normativ aktlarına, yerli özünüidarəetmə orqanlarının aktlarına uyğun olaraq digər səlahiyyətləri həyata keçirirlər.

Qanunverijilik orqanları analoji səlahiyyətləri büdjədənkənar dövlət fondlarına münasibətdə də həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikasının büdjə qanunverijiliyinin pozulmasına görə məs'uliyət növlərinin tətbiq edilir. Bu məs'uliyət növləri aşağıdakılardır:

- büdjə haqqında qanuna (qərara) ijrə edilməməsi;
- büdjə vəsaitlərinin məqsədsiz istifadə edilməsi;
- büdjə vəsaitlərini alanlara büdjə vəsaitlərinin tam və vaxtında köçürülməməsi;
- büdjə vəsaitlərini alanlara büdjə vəsaitlərinin vaxtında hesaba götürülməməsi;
- büdjənin ijrəsi ilə bağlı hesabatların və digər mə'lumatların vaxtında təqdim edilməməsi;
- büdjə vəsaitlərini alanlara büdjə öhdəlikləri haqqında bildirişlərin vaxtında çatdırılmaması;
- büdjə bölgüsünün büdjə haqqında qanuna (qərara) uyğun olmaması;
- büdjə təxsisatları haqqında bildirişlərin, büdjə öhdəlikləri limitləri haqqında bildirişlərin təsdiq olunmuş xərjlərə və büdjə bölgüsünə uyğun olmaması;
- büdjələrin gəlirlərinin, büdjədənkənar dövlət fondlarının gəlirlərinin və Azərbaycan Respublikası büdjə sisteminə digər daxilolmaların mütləq hesaba götürülməsinə riayət edilməməsi;
- büdjələrin və büdjədənkənar dövlət fondlarının hesabına götürüləcək vəsaitlərin ödəmə sənədlərinin vaxtında ijrə edilməməsi;
- büdjələrin layihələrinin və büdjələrin ijrəsi haqqında hesabatların vaxtında təqdim edilməməsi;
- qəbul edilmiş büdjə öhdəliklərinin təsdiq edilməsindən imtina edilməsi;

- büdjə öhdəliklərinin vaxtında təsdiq edilməməsi, təsdiq edilmiş büdjə öhdəlikləri üzrə ödəmələrin vaxtında həyata keçirilməməsi;

- büdjə bölgüsünə daxil edilmiş və təsdiq edilmiş büdjə öhdəlikləri limiti ilə nəzərdə tutulmuş xərjlərdən artıq xərjlərin maliyyələşdirilməsi;

- dövlət və bələdiyyə xidmətinin göstərilməsinə maliyyə məsrəfləri normativlərinə riayət olunmaması;

- büdjə kəsirinin, dövlət və bələdiyyə borjlarına, xidmət edilməsinə xərjlərin həddlərinin ölçülərinə riayət olunmaması;

- mövjud qanunlara uyğun olan digər əsaslar.

Büdjə qanunverijiliyini pozanlara qarşı aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- büdjənin icrası prosesinin lazımi qaydada olmaması haqqında xəbərdarlıq;

- xərjlərin blokirovkası;

- büdjə vəsaitlərinin götürülməsi;

- kredit təşkilatlarında hesablar üzrə əməliyyatların dayandırılması;

- jərimələrin tətbiq edilməsi;

- müamilələrin hesablanması;

- mövjud qanunlar çərçivəsində digər ölçülər.

Maliyyə orqanlarının vahid büdjə (xəzinə) hesablarından onların kateqoriyalar üzrə sərənjamları və ödəniş tapşırıqları olmadan vəsaitlərin silinməsi mümkün deyildir.

Göstərilən silinməni həyata keçirmək üçün vahid büdjə (xəzinə) hesabında vəsait çatışmadıqda onlar büdjə hesabına daxil olduqca və ya mərkəzi xəzinədən Xəzinəarası köçürmə sərənjamı (XAKS) ilə vəsait ayrıldıqda mümkündür.

Büdjə idarələrinin şəxsi hesablarından, onların sərənjamı olmadan vəsaitlərin işlənməsi mövjud qanunlar ilə müəyyən edilən hallarda həyata keçirilir. Bu silinmənin qaydasını Milli Bank Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla müəyyən edir.

III fəsil. AZƏRBAYJAN RESPUBLİKASININ BÜDJƏ HƏLQƏLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdjəsi

Bildiyimiz kimi, dövlətin idarəetmə funksiyasını hakimiyyət orqanları həyata keçirir. Onların vəzifələrinin yerinə yetirilməsi, ümumdövlət tədbirlərinin maliyyə təminatının həyata keçirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş maliyyə fondu - dövlət büdjəsi yaradılır.

Dövlət büdjəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu qanuna müvafiq olaraq hər büdjə ili üzrə qəbul edilən dövlət büdjəsi haqqında qanundan, «Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunundan və digər qanunverijilik aktlarından ibarətdir.

Dövlət büdjəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunverijiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin

toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir. Dövlət büdjesi ümumdövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının, elm, təhsil, səhiyyə, sosial və digər sahələrin inkişafının maliyyələşdirilməsini həyata keçirir.

Eyni zamanda dövlət büdjesi vəsaiti iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinin maliyyələşdirilməsinə, istehsal sferasında perspektiv istiqamətlərinin inkişafına, yeni ərazi-istehsal komplekslərinin mənimsənilməsinə yönəldilir. Dövlət büdjesi təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyətin, inşəsənətin, idmanın və kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafında böyük rol oynayır.

Bütün bu problemlərin həlli üçün son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi bir sıra qanunlar və məjəllələr qəbul etmişdir. Bunların arasında 2001-ji ildən etibarən fəaliyyət göstərən «Vergi Məjəlləsi», 2002-ji ilin iyul ayından fəaliyyət göstərən «Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunudur ki, Azərbaycan Respublikasının vergi və büdjə sistemi, dövlət büdjesinin vergiləri, vergi olmayan gəlirləri və xərləri təsnifləşdirilir.

Dövlət büdjesinin gəlirləri ölkənin büdjə fondunun formalaşdırılması prosesində dövlətin müəssisə, təşkilatlar və əhali arasında yaranan iqtisadi münasibətələrini əks etdirir.

Dövlət büdjesinin gəlirləri Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi ilə müəyyən olunmuş vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalar hesabına formalaşır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanunverijiliklə müəyyən olunmuş tədiyələr üzrə daxilolmaların dövlət büdjesi ilə digər büdjələr arasında bölgüsü, bölgələrin inkişaf proqramları nəzərə alınmaqla hər il üzrə qəbul olunan dövlət büdjesi haqqında qanunla tənzimlənilir.

Dövlət büdjəsinin gəlirlərinin tərkibinə aşağıdakı *gəlir növləri* daxildir:

- «Vergi Məjəlləsi»ndə göstərilmiş dövlət vergiləri (fiziki şəxslərin gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, ƏDV, aksizlər, hüquqi şəxslərin əmlak vergisi, hüquqi şəxslərin torpaq vergisi, yol vergisi, mədən vergisi, sadələşdirilmiş vergi);

- gömrük rüsumları və digər gömrük ödənişləri;
- dövlət rüsumları və birdəfəlik rüsumlar.

Dövlət büdjəsinin *vergi olmayan gəlirlərinə* aşağıdakılar daxildir:

- dövlət mülkiyyətində olan əmlakın istifadəsindən alınan gəlir, Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyət orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində olan büdjə təşkilatları tərəfindən göstərilən pullu xidmətlərdən gəlir;

- mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir;
- inzibati tədiyələr və rüsumlar;
- jərimələr və sanksiyalar üzrə daxilolmalar;
- vergi olmayan sair daxilolmalar.

Jədvəl 1-dən göründüyü kimi, dövlət büdjəsinin gəlirlərinin əsas mənbəyinin bütün illərdə vergilərdən daxilolmalar təşkil edir. Gəlirlərin içərisində əsas yeri 2001-ji

ildə ƏDV –25,7%, mənfəət vergisi – 20,3%, aksizlər – 18,0%, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi – 16,4% təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə gəlirlərində dolayı vergilərin xüsusi çəkisi artmaqda, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin və mənfəət vergisinin xüsusi çəkisi azalmaqda davam edir.

Jədvəl 2-dən göründüyü kimi, vergilərdən daxilolmaların ÜDM-da xüsusi çəkisinin 1998-1999-ju illərdə azalmasına baxmayaraq növbəti illərdə artımı təmin edilmişdir. Belə ki, vergilərdən daxilolmaların ÜDM-da xüsusi çəkisi 1996-ji ildə 13,4%, 1997-ji ildə 14,3%, 1998-ji ildə 10,5%, 1999-ju ildə 10,6%, 2000-ji ildə artaraq 11,8%, 2001-ji ildə 11,8% təşkil etmiş, 2002-ji ildə 12,1% proqnozlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsindən aşağıdakı xərjlər maliyyələşdirilir:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Milli Məjlisinin, Hesablama Palatasının, Mərkəzi seçki

komissiyasının, Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin tə'min edilməsi;

- məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının fəaliyyətinin təmin edilməsi;

- dövlət əhəmiyyətli beynəlxalq fəaliyyətin həyata keçirilməsi;

- milli müdafiə və dövlətin milli təhlükəsizliyinin tə'min edilməsi, hərbi-sənaye kompleksinin fəaliyyətinin təminatı;

- dövlət mülkiyyətinin saxlanılması;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət borjunun ləğv edilməsi;

- seçkilərin və referendumların keçirilməsi;

- dövlət investisiya proqramının həyata keçirilməsi;

- sənaye sahələrinin dövlət tə'minatı;

- elmi-tədqiqat işlərinin aparılması;

- ətraf mühitin mühafizəsi;

- fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması;

- bazar infrastrukturunun inkişafı;
- kütləvi informasiya vasitələrinin işinin təşkili;
- yerli büdjlərə maliyyə yardımı;
- dövlət, bələdiyyə strukturlarının səlahiyyətləri çərçivəsində digər xərjlər və s.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdjesi xərjlərinin tərkibi və quruluşu jədvəl 3-də göstərilmişdir.

Jədvəldən görüldüyü kimi, büdjə vəsaitlərinin əsas hissəsi təhsil, sosial müdafiə və sisial təminat və müdafiə xərjlərinə yönəldilmişdir. Belə ki, 1997-ji ildə təhsil xərjləri ümumi jərjlərin 19,2%-ni, sosial müdafiə və sisial təminat xərjləri 17,8%-ni, müdafiə xərjləri 12,0%-ni təşkil edirdisə, 2001-ji ildə bu xərjlər artaraq müvafiq olaraq 23,0%, 18,1%, 13,2% təşkil etmişdir. Ölkəmizin müharibə şəraitində

olduğuna baxmayaraq müdafiə xərjlərinin xüsusi çəkisinin 2002-jı ildə aşağı düşmə meylini görürük.

Təsərrüfat sahələrinin inkişafı ilə bağlı olan xərjlər isə büdjə xərjlərinin 4-5%-ni təşkil edir. Burada əsas yeri kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və bağılıq təsərrüfatı ilə bağlı çəkilən xərjlər təşkil edir.

Əsas bölmələrə aid edilməyən xərjlərin aşağı düşmə meyli görünür. 1996-jı ildə 11,2%-dən 2001-jı ildə 4,0%-dək enmişdir.

Dövlət büdjəsi xərjlərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi jədvəl 4-də göstərildiyi kimidir.

Jədvəldən göründüyü kimi, büdjə xərjlərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi sabit deyil. 2000-jı ildə xərjlərin xüsusi çəkisi azalaraq 17,0%, 2001-jı ildə isə 16,4% təşkil etmiş, 2002-jı ildə isə 17,1% proqnozlaşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, büdjə xərjlərinin təxminən 66,0%-i sosial məqsədlərə, o jümlədən 30,0%-i əmək haqqı fonduna, 7,8%-i əmək haqqına üstəlik xərjlərə, 9,0% dərman və ərzaq

Jədvəl 4. Dövlət büdcəsi xərjlərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi¹

<i>Göstərijilər</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002 (proq.)</i>
Xərjlər, mlrd. man	2409,3	2943,5	2641,7	3257,2	3761,8	4037	5130
ÜDM-da xüsusi çəkisi	19,6	20,1	16,4	17,8	17,0	16,4	17,1

¹ Azərbaycanın iqtisadi icmalı, 2001.

xərjlərinə və 19,0%-i əhaliyə pensiya, müavinət, təqaüd və s. ödənişlərə yönəldilib.

3.2. Bələdiyyə (yerli) büdjaləri

Yerli vətəndaş birliklərinin yaradılmasının hüquqi bazası «Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa xartiyası»nda, Azərbaycan Respublikasının yerli özünüidarəetməyə dair sənədlər toplusunda öz əksini tapmışdır.

Yerli özünüidarə dedikdə, yerli özünüidarə orqanlarının qanun çərçivəsində, məs'uliyəti öz üzərinə götürərək və yerli əhalinin mənafeyi naminə dövlət işlərinin böyük bir hissəsini nizama salmaq və onu idarə etmək hüququ və real bəjarığı başa düşülür.

Yerli özünüidarənin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 142-jü maddəsində yerli özünüidarənin bələdiyyələr vasitəsilə həyata keçirilməsi təsbit olunub.

Bələdiyyə – qanunla müəyyən olunmuş ərazi həüdudları daxilində yerli özünüidarəetmə formasıdır.

«Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 33-jü maddəsinə əsasən bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə yerli vergilər və ödənişlər hesabına formalaşan yerli büdjenin vəsaitləri, bələdiyyələrin büdjedənkənar fondları daxil edilir.

«Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu bələdiyyələrin maliyyəsinin formalaşması və istifadəsi prinsiplərini, yerli büdjə prosesinin əsaslarını və bu sahədə bələdiyyələrin

səlahiyyətləri və onların müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini ifadə edir.

Bələdiyyələrin maliyyəsinin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya ilə, «Büdcə sistemi haqqında», «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında», «Bələdiyyələrin statusu haqqında», «Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər normativ-hüquqi aktlar ilə tənzimlənir.

Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsaslarını aşağıdakılar təşkil edir:

- yerli büdcə vəsaitləri;
- bələdiyyələrin büdcədən kənar fondları;
- yerli özünüidarəetmə orqanlarına mənsub dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan sair pul vəsaitləri.

Bələdiyyə maliyyəsinin əsasını yerli büdcələr təşkil edir. *Yerli büdcə* – bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, bələdiyyələrin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaitidir. Yerli büdcələrin formalaşdırılmasını, tərtibi, müzakirəsi və təsdiqi, icrasına nəzarət «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında həyata keçirilir.

Yerli büdcələrin iqtisadi mahiyyəti onun tə'yinatında öz əksini tapır və aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- yerli bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətinin maliyyə tə'minatı olan pul fondlarının yaradılması;
- bu fondların təsərrüfatın müxtəlif sahələri arasında bölgüsü və istifadə olunması;

- bu orqanların tabeçiliyində olan müəssisə, idarə və təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət.

Yerli büdjenin tərtibi və icrası prosesində büdjə sisteminin qanunverijiliklə müəyyən edilmiş ümumi prinsipləri və Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan büdjə təsnifatından istifadə olunur. Yerli büdjenin yerinə yetirilməsinə xidmət göstərmək və işi səmərəli təşkil etmək üçün bələdiyyələr Dövlət xəzinədarlığının ərazi (rayon) orqanları ilə müqavilələr bağlaya, yaxud da yerli büdjenin vəsaitləri hesabına bələdiyyə xəzinədarlığı yarada bilərlər.

Yerli büdjenin müstəqilliyi öz daxili mənbələrinin olması və bələdiyyənin yerli büdjə vəsaiti haqqında sərənjam vermək müstəsna hüququ ilə təmin edilir. Azərbaycan Respublikasının qanunverijilik və icra hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrin büdjə fəaliyyətinə müdaxiləsinə, Azərbaycan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla yol verilmir. Bələdiyyə yerli büdjenin maliyyə ilinin sonuna əmələ gəlmiş sərbəst qalıqlarına müstəqil sərənjam verir.

Qanun yerli büdjələrin möhkəmlənməsi üçün dövlət üzərinə aşağıdakı əlavə məsuliyyətləri qoyur:

1) investisiya və pul-kredit siyasəti əsasında istehsal sferasının inkişafına şərait yaratmaq;

2) yerli sosial-iqtisad inkişaf proqramlarını yerli büdjə gəlirləri hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda yerli büdjə kəsirinin ödəmək üçün dövlət büdjesinin imkanlarını nəzərə alaraq əlavə gəlir mənbələrini müəyyən etmək və ya dövlət büdjesindən dotasiya və subvensiya ayırmaq;

3) yerli büdjenin gəlirlərinin azalması və ya xərjlərinin artması baş verdikdə uyğun azalma və ya artma məbləğlərinin müvafiq qərar qəbul edən orqan tərəfindən kompensasiya edilməsi.

Büdjə ili yanvarın 1-də başlanır və dekabrın 31-də qurtarır.

Yerli büdjalərin gəlirləri aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

I. Yerli vergilər və ödənişlər, o cümlədən bələdiyyələrin öz ərazilərində yerləşən və orada hasil edilən təbii ehtiyatların istifadəçilərindən alınan haqq. Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi»ndə nəzərdə tutulmuş yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) bunlardır:

- fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
- fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
- yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mə'dən vergisi;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi.

II. Yerli ödənişlərin tərkibi aşağıdakılardır:

1. Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə (divar) reklamı yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödəniş.

2. Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyinə uyğun olaraq bələdiyyə mülkiyyətinin özgəninkiləşdirilməsi, kirayəyə və istifadəyə verilməsindən daxil olan ödəniş.

3. Bələdiyyə tərəfindən xüsusi ayrılmış torpaq sahələrində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai iaşə və digər xidmətlərə görə ödəniş.

4. Bələdiyyə ərazisində mehmanxana, stasionar-kurort və turizm xidmətləri göstərən şəxslərdən alınan ödəniş. Bu ödəniş hər bir şəxs üçün sutkada şərti maliyyə vahidinin 1 misindən çox olmamaqla müəyyən edilir.

5. Bələdiyyə ərazilərində hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus olan ixtisaslaşdırılmış avtomobil dayanajaqları və ya bələdiyyələrin qərarına əsasən müəyyən edilmiş yerlərdə bütün növ nəqliyyat vasitələrinin daimi və ya müvəqqəti

dayanajaqları üçün ödəniş. Bu ödəniş hər bir nəqliyyat vasitəsi üçün sutkada şərti maliyyə vahidinin 0,1 mislindən çox olmamaqla müəyyən edilir.

Qanunverijilikdə nəzərdə tutulduğu kimi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi həm bələdiyyələrin, həm də dövlət büdcəsinin təşkilində əsas və sabit mənbədir. Onun dərəcələri vergi qanunverijiliyində təsbit edilmiş hədlər daxilində müəyyən edilir.

«Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda yerli büdcənin minimum təmin olunması zəruriliyi nəzərdə tutulur. Qanunun 41.2 maddəsində göstərilir ki, əgər minimum yerli büdcənin mədaxil hissəsi göstərilən (yəni, bələdiyyələrə təhkim olunan) gəlir mənbələrinin hesabına təmin edilə bilmirsə, onda dövlət orqanları dövlət büdcəsinin digər gəlir mənbələrini bələdiyyələrə verə bilər və bu zaman yerli büdcələrin əvvəlki ildən keçən sərbəst qalıqları hesaba alınmır.

Yerli büdcələrin xərjlərinin həjmi və istiqamətləri büdcə təsnifatına uyğun olaraq bələdiyyələr tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Yerli büdcələrin xərjlərinin öz gəlirləri ilə təmin olunmayan hissəsi (yerli büdcənin kəsiri) dövlət büdcəsindən alınan dotasiya ilə örtülə bilər.

Yerli büdcənin xərjlər hissəsini aşağıdakı maddələr təşkil edə bilər:

- yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli ilə əlaqədar xərjlər, o cümlədən yerli sosial-məişət, yaşayış, mədəniyyət və idman obyektlərinin, habelə əhalinin ümumi istifadəsində olan küçə, həyət və bağların saxlanması xərjləri;

- sosial-müdafiə, sosial və iqtisadi inkişaf, habelə ekologiya proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün çəkilən xərjlər;

- dövlət orqanları tərəfindən bələdiyyələrə verilmiş əlavə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən subvensiya hesabına xərjlərin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlər və b.

Xərjlərinin öz gəlirləri hesabına təmin olunmayan hissəsi (kəsir) dövlət büdcəsindən alınan dotasiya və subvensiya vasitəsilə örtülə bilər. Bələdiyyə Şuraları yuxarı dövlət təşkilatlarına subvensiyaların məqsədəuyğunluğunu sübut etməli və həmin vəsaitin alınmasına jəhd göstərməlidirlər.

Dövlət büdcəsindən dotasiya, subvensiya və ssuda alan yerli büdcənin xərjlərinin hesablaşmasında tətbiq olunan normativlər dövlət büdcəsinin xərjlərinin hesablanması üçün tətbiq olunan xərgi normativlərindən yüksək ola bilməz. Dotasiyanın maksimum həddinin hesablaşmasında bələdiyyənin ərazisində yaşayan əhalinin sayı və ölkənin maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında xüsusi çəkisi və digər amillər nəzərə alınır.

Əlavə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün qanunverijilik və icra hakimiyyəti orqanları tərəfində ayrılan məqsədli vəsait, o cümlədən subvensiya hesabına xərjlərin maliyyələşdirilməsi yerli büdcələrin məxarij hissəsində ayrıja sətirlə göstərilir.

«Azərbaycan Respublikasının 2001-ji il dövlət büdcəsinin icrası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən yerli büdcələrə dotasiya 1484,5 mln. Manat həjmində ayrılmış dövlət büdcəsi xərjlərində xüsusi çəkisi 0,3% olmuşdur, 2002-ji ildə 0,5% həjmində proqnozlaşdırılmışdır.

Bələdiyyələr dövlət büdcəsindən dotasiya nəzərdə tutulan yerli büdjə layihəsini tərtib edərkən müvafiq icra hakimiyyəti orqanına¹ mayın 1-dək lazımı hesablamalar veririlər.

Bələdiyyələr ölkə qanunverijiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada büdjədənənar fondlar yarada bilər. Belə fondlar məqsədənən asılı olaraq müddətli və müddətsiz ola bilərlər. Müddətli büdjədənənar fondlar, adətən, konkret problemin həlli başa çatdıqdan sonra fəaliyyəti dayandırılır. Müddətsiz büdjədənənar fondlar işə, çox hallarda, yerli sosial-müdafiə və sosial inkişaf məsələlərinin müəyyən istiqaməti üçün nəzərdə tutulur. Bələdiyyələrin büdjədənənar fondlarının yaradılması, onların gəlir mənbələrinin və xərjlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri, ölkə qanunverijiliyinə uyğun olaraq həll edilir.

Yerli büdjənin layihəsi bələdiyyə ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələrin və digər hüquqi şəxslərin, habelə fiziki şəxslərin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, sosial-iqtisadi proqnozlar və məqsədli proqramlar əsasında formalaşır.

Yerli büdjələrin layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi qaydası qanunverijiliyə uyğun olaraq bələdiyyənin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Növbəti maliyyə ili üçün dövlət büdcəsindən dotasiya nəzərdə tutulan yerli büdjənin layihəsi jəri ilin dekabr ayının 25-dən gejd olmayaraq bələdiyyənin qərarı şəklində təsdiq edilir.

Yerli büdjənin kassa icrası bələdiyyənin mürəjəti əsasında dövlət xəzinədarlığı vasitəsi ilə və ya

¹ Burada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir.

qanunverijiliklə müəyyən edilmiş digər üsullarla həyata keçirilir.

Bələdiyyələrin gəlir və xərc əməliyyatları onların mürəjətləri əsasında dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirildikdə uçot-hesabatın təşkili üzrə texniki xidməti dövlət xəzinədarlığı təmin edir. Bələdiyyələrin maliyyə əməliyyatları dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirildiyi halda, belə əməliyyatlar üzrə ödəmə və uçot-hesabat işlərinin aparılması qaydaları qanunverijiliklə müəyyən edilir.

Bələdiyyələr büdcə ilindən sonrakı ilin birinci iş günü gəlir və xərjlər üzrə əməliyyatların dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilməsindən imtina edə bilərlər.

Yerli büdcələrin icrası prosesində bələdiyyələr büdcənin dəqiqləşdirilməsi barədə qərar verə və dövlət büdcəsindən alınmış məqsədli vəsait istisna olmaqla, mədaxil və məxarij maddələrində büdcə təsnifatı üzrə təsdiq edilmiş təxsisat həddində dəyişikliklər apara bilərlər.

Yerli büdcələrin icrası zamanı qəbul edilmiş öhdəliklər üzrə əməliyyatlar büdcə ili qurtarıqda başa çatır. Bu müddət ərzində istifadə olunmamış vəsait bələdiyyələrin sərəncamında qalır.

Bələdiyyələr Nizamnamədə müəyyən edilmiş qaydada büdcənin icrası haqqında hesabatı təsdiq edir və bu barədə bələdiyyənin ərazisində yaşayan əhaliyə məlumat verilir.

Əgər bələdiyyə büdcəsinin icrası prosesində mədaxil mənbələri üzrə daxil olan vəsait azalarsa və bu, kəsrin son həddi aşmasına gətirib çıxararsa, sekvestr mexanizmi tətbiq edilə bilər. Sekvestr müdafiə olunmuş maddələr istisna olunmaqla, büdcənin bütün yerdə qalan maddələri üzrə məxarijin mütənasib surətdə azaldılmasından ibarətdir.

Yerli büdcənin icrasına bələdiyyə nəzarət edir. Bələdiyyələr qanunverijilik və icra hakimiyyəti orqanlarının

onlara verdikləri səlahiyyətlər çərçivəsində maliyyə vəsaitlərindən istifadəyə nəzarət edirlər.

Bələdiyyələrin regional inkişafının ən aktual problemlərinə şəhər, qəsəbə və kəndlərin abadlaşdırılması, regionun sosial-iqtisadi məsələləri və b. daxildir. Bunların həllinə büdcədən ayrılmış vəsaitlərin daha səmərəli istifadəsi təsir etməlidir. Şəhərlərdə mövjud olan inhisarçılıq bələdiyyələrin fəaliyyətində bir çox problemlər yaradırlar. Bələdiyyələrin Konstitusiyaya və mövjud qanunverijilik çərçivəsində fəaliyyəti problemlərin həllində mühüm rol oynayaraqdır.

IV fəsil. BÜDJƏ TƏSNİFATI

4.1. Büdjə təsnifatının məzmunu

Tərkibinə, mənbəyinə, istifadə istiqamətinə və digər təyinatlarına görə büdcənin gəlirləri və xərjləri müxtəlifdir.

Azərbaycan Respublikasının büdjə sistemində daxil olan büdjələr və büdjə təşkilatları, habelə büdjədənkənar dövlət fondları üzrə maliyyə əməliyyatlarının (o cümlədən büdjə təşkilatlarının büdjədənkənar əməliyyatlarının) müqayisəsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasında vahid büdjə təsnifatı tətbiq olunur.

Büdjə təsnifatı büdjə gəlirlərinin təsnifatından, büdjə xərjlərinin funksional, iqtisadi, təşkilati və sair prinsiplər əsasında tərtib olunmuş təsnifatından ibarətdir. Büdjə təsnifatının gəlirlər, funksional, iqtisadi, təşkilati və sair üzrə tərkibi qanunverijiliklə müəyyən edilir.

Büdjə təsnifatının strukturu və tərkibi Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyinə əsasən müəyyən edilir.

Qruplaşdırılmanın xarakteri və onların quruluş prinsipləri büdjə gəlirlərinin və xərjlərinin sosial-iqtisadi

məzmunu, təsərrüfatın strukturu və idarəetmə sistemi ilə müəyyən edilir. Gəlirlərin mənbələrinin reqlamentləşdirilməsi və büdcə xərjlərinin məqsədlərinin müəyyən edilməsi bütün büdcə prosesinin fəaliyyətinin və səmərəliliyinin mühüm şərtləridir. Bu ilk növbədə, daxil olan vəsaitlər və sərf edilən xərjlər üzərində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır və büdcəyə intizamının yerinə yetirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə təsnifatı Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinin gəlirlərinin və xərjlərinin, həmçinin bu büdcələrin kəsirlərinin maliyyələşdirmə mənbələrinin qruplaşdırılması ilə müəyyən edilir və Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinin tərtib edilməsində və ijasında, onun göstərijilərinin müqayisə edilməsində istifadə olunur.

Qruplaşdırmanın şəffaflığı və dəqiqliyi büdcə təsnifatı qarşısında qoyulan mühüm tələbdir.

1. Büdcə təsnifatı elementləri üzrə qruplaşdırılmış göstərijilərdən bəjarıqla istifadə edilməsi büdcə vəsaitlərinin real hərəkətini görməyə imkan verir və bu iqtisadi və sosial proseslərin gedişinə fəal təsir göstərir.

2. Plan və hesabat göstərijilərinin müqayisəsi və təhlili büdcə fondlarının yaradılması və istifadəsi haqqında əsaslı nəticə çıxarmağa, təklif verməyə və pul vəsaitlərinin iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqamətlərinə yönəldilməsinə imkan verir.

3. Gəlirlərin və xərjlərin detallaşdırılması, qruplaşdırılması büdcəyə daxil olan göstərijilərin yoxlanmasını asanlaşdırır, daxilolmaların dinamik inkişafını, müxtəlif gəlirlərin və xərjlərin xüsusi çəkisini və ya hər hansı bir ehtiyajın tələbatının ödənilməsini müəyyən edir.

4. Təsnifat smetaların və büdcələrin məjmusuna şərait yaradır, onların iqtisadi təhlilini asanlaşdırır, vəsaitlərin vaxtında büdcədə jəmlənməsinə, onlardan məqsədli istifadəsinə nəzarəti sadələşdirir. Büdjenin ijrasi haqqında hesabat üzrə gəlir və xərlərin müqayisəsinə şərait yaradır, maliyyə intizamına riayət edilməsinə, vəsaitlərin qənaətlə istifadəsinə, maliyyə planlarının yerinə yetirilməsinə nəzarətə imkan verir.

5. Müxtəlif səviyyəli büdcə sistemlərinin müstəqilliyi şəraitində təsnifat bütün büdcə növlərinin tərtibi və ijrasiına vahid metodoloji baxımdan yanaşılmasına, büdcə göstərijlərinin sahələr və ərazilər üzrə müqayisəsinə əsas verir.

Büdcə təsnifatı bütün büdcə idarə və təşkilatları üçün **vajibdir** və Azərbaycan Respublikasının büdcə qanunverijiliyi ilə müəyyən edilmiş tələblərə uyğun qurulur.

1991-ji ilə qədər büdcə təjribəsində iki jür təsnifləşdirmə mövjud idi:

- ittifaq büdjəsinin və müttəfiq respublikaların respublika büdjəsinin gəlir və xərlərinin təsnifatı;
- muxtar respublikaların respublika büdjəsinin və yerli büdjələrin gəlir və xərlərinin təsnifatı.

Büdcə gəlirlərinin və xərlərinin qruplaşdırılmasının eyniliyi onların vahid SSRİ Dövlət büdjəsində birləşməsinə imkan vermişdir.

İdarəetmə metodlarının inkişafı nətişəsində büdcə təsnifatı dəyişilir və təkmilləşdirilir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət büdjəsi təsnifatının tərkibi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 5 avqust 1996-ji il tarixli İ-54 saylı əmri ilə təsdiq olunmuş, 17 sentyabr 1997-ji il tarixli İ-66 saylı və 3 avqust 1998-ji il tarixli İ-63 saylı əmrlərlə dəyişikliklər edilmiş Azərbaycan Respublikasının dövlət büdjəsinin

təsnifatı ilə tənzimlənir. Mövjud təsnifatda maliyyə sistemində aparılan islahatlarla əlaqədar müvafiq dəyişikliklərin aparılması zərurəti yaranır.

4.2. Bütjə təsnifatının tərkib elementləri

Bütjə təsnifatının tərkibi araşdırılmazdan əvvəl onun yaranma tarixinə nəzər salmaq lazımdır.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində rus iqtisadçısı M.Speranskiy özünün "Maliyyə planı"nda xərjlərin təsnifatını yaratmışdır.

Dövlət xərjlərinin ixtisar edilməsi bu qaydalara əsaslanırdı: zəruri xərjləri saxlamaq, faydalıları sonraya saxlamaq, artıq xərjləri isə kənara qoymaq. Əlbəttə, bu prinsip I Aleksandrın hökmranlığı dövründə Rusiyada bütjə kəsinin bütjə xərjlərində 85%-ə çatdığı bir şərait üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Xərjlər təsnifatını yaradarkən M.Speranskiy bu bölgünü 5 meyara ayırmışdır:

Birinci meyar – *idarəetmə növünə görə*. Yəni burada idarəetmə orqanına xərjlərin nəzərdə tutulduğu göstərilir. Belə bölgü inzibati mənsubiyyətinə uyğun olaraq maliyyə vəsaitlərinin bölgüsünü nəzərdə tutur.

İkinci meyar – *zərurilik səviyyəsinə görə*. Bu halda xərjlər zəruri, faydalı, artıq, faydasız xərjlərə bölünür. Faydalı xərjlər o zaman zəruri olar ki, onlar xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafına sərf edilmiş olsun.

Üçüncü meyar – *xərjlərin məkanlığına görə*. Burada xərjlərin ümumdövlət və yerli əhəmiyyətli olması nəzərdə tutulur. Ümumdövlət xərjləri dövlət büdcəsindən, yerli əhəmiyyətli xərjlər isə yerli büdcələrdən maliyyələşdirilməlidir.

Dördüncü meyar – *xərjlərin müddətliyidir*. Bu xərjlər adi və fəvqəladə xərjlərə bölünür. Heç bir adi xərg fəvqəladə xərjlərə kifayət edə bilməz. Fəvqəladə hallar üçün nəzərdə tutulan vəsaitlər hazırda ehtiyat fondundan ödənilir.

Beşinci meyar – *sabitlik*. Xərjlərin ümumi həjmi daimi və dəyişkən ola bilər.

Bu jür təsnifatı qəbul edib xərjlər üzrə maddələrin növlərinə görə elə qruplaşdırmaq olar ki, hər bir xərg növünə görə onların idarə edilməsi, zəruriliyi, məkanlığı, müddətliyi və sabitliyi təmin edilmiş olsun.

Dövlət büdjesinin mühüm funksiyalarının həyata keçirilməsi istifadə olunan büdjə və hesabların təsnifatları ilə sıx bağlıdır. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tərəfindən təsbit olunmuş dövlətin gəlirləri və xərjlərinin ətraflı funksional və iqtisadi təsnifatı dövlət büdjesi və hesabların müqayisəsini aparmaq üçün beynəlxalq standart kimi qəbul olunmuşdur. Büdjə təsnifatının hansı səviyyədə qəbul olunması dövlət büdjesinin maliyyə intizamı və nəzarəti, səmərəli makroiqtisadi idarəetmə, dövlət vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi vasitəsi kimi nə dərəcədə xidmət göstərməsi göstərijisidir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi 1993-cü ildə büdjə gəlirləri və xərjlərinin funksional, iqtisadi və inzibati (təşkilatlar üzrə) təsnifatını hazırlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş və hazırda fəaliyyətdə olan, üç növə bölünən xərjlər üzrə büdjə təsnifatı müəyyənləşdirilmişdir:

– *funksional*, dövlətin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün büdjə vəsaitlərinin səviyyələr üzrə qruplaşdırılmasıdır;

– *iqtisadi*, bütün səviyyəli büdjələrin iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılmasıdır;

– *təşkilati*, dövlət büdcəsi vəsaitlərinin baş sərənjamçılar arasında bölüşdürülməsi üzrə qruplaşdırılmasıdır.

Vahid büdcə təsnifatının strukturu və tərkibi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Beynəlxalq Valyuta Fondunun Dövlət Maliyyə Statistikasının tərtibi qaydaları (A Manual on Government Finance Statistics) adlı sənədində əks edilən beynəlxalq standartlara əsasən müəyyən edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsnifatı fəaliyyət göstərir və bu təsnifatın strukturuna aşağıdakılar daxildir:

1. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi gəlirlərinin təsnifatı;

2. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərinin funksional təsnifatı;

3. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərinin iqtisadi təsnifatı;

4. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin daxili və xarici maliyyələşdirmə mənbələrinin təsnifatı;

5. Azərbaycan Respublikası dövlət daxili və xarici borjunun növləri üzrə maliyyələşdirmənin təsnifatı;

6. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərini təşkilatlar üzrə təsnifatı.

I. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi gəlirlərinin təsnifatı müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin qruplaşmasını təşkil edir və müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin formalaşması mənbəyini müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının qanunverijilik aktlarına əsaslanır.

Gəlirlər bölməsi onların mənbələri və alınması qruplarına görə konkret gəlir növlərini birləşdirir.

Gəlirlər 4 bölməyə bölünürlər:

1. "Vergilərdən daxilolmalar" bölməsinə (kod 1) aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:

- gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər (kod 1.1);
- məjburi dövlət sosial sığorta haqları (kod 1.2);
- əmək haqqı fonduna və işçi qüvvəsinə vergilər (ehtiyat) (kod 1.3);
- mülkiyyətdən vergi (kod 1.4);
- mal və xidmətlərdən alınan daxili vergilər (kod 1.5);
- xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər (gəlirlər) (kod 1.6).

Öz növbəsində köməkçi bölmələr konkret vergi növlərinə və rüsumlara bölünürlər. Məsələn, mülkiyyətdən vergilərə daxildir:

- torpaq vergisi (kod 1.4.1);
- əmlak vergisi (kod 1.4.2);
- hədiyyələrdən və vərəsə qalan əmlakdan vergi (kod 1.4.3);
- qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan vergi (kod 1.4.4).

2. "Vergi olmayan gəlirlər" bölməsinə (kod 2) aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:

- mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər (kod 2.8);
- inzibati tədiyələr və rüsumlar (kod 2.9);
- jərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar (kod 2.10);
- dövlət idarəçiliyi daxilində dövlət qulluqçularının sosial təminatı və təqaüd fondlarına ayırmalar (kod 2.11);
- vergi olmayan sair daxilolmalar (kod 2.12).

3. "Əsaslı gəlirlər" bölməsinə (kod 3) aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:

- əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi (kod 3.13);
- dövlətin maddi ehtiyatlarının satışından daxilolmalar (kod 3.14);

- torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxilolmalar (kod 3.15);
- qeyri-rəsmi mənbələrdən əsaslı ödənişlər (transfərtlər) (kod 3.16).

4. "Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərtlər)" bölməsinə (kod 4) aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:

- xarijdən alınan vəsaitlər (kod 4.17);
- digər səviyyəli büdcələrdə alınan vəsaitlər (kod 4.18).¹

II. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərinin funksional təsnifatı Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi xərjlərinin funksional təsnifatı dövlətin əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilmiş maliyyəni əks etdirən müxtəlif səviyyələrdə büdcə xərjlərinin qruplaşdırılmasıdır və dövlətin əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilən büdcə vəsaitlərini, o cümlədən Azərbaycan Respublikası dövlət hakimiyyəti və yerli icra hakimiyyəti və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri normativ hüquqi aktların həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsini, hakimiyyətin digər səviyyələrinə verilən ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsini özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərinin funksional təsnifatının birinci səviyyəsi dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinə büdcə vəsaitlərinin xərjlənməsini müəyyən edən bölmə aid edilir.

Bu təsnifatın birinci səviyyəsi aşağıdakı bölmələri əhatə edir:

- ümumi dövlət xidmətləri xərjləri (kod 1);

¹ Qeyd: vergilərdən daxilolmalar (bölmə 1) + vergi olmayan gəlirlər (bölmə 2) = CARİ GƏLİRLƏR.

Cari gəlirlər + əsaslı gəlirlər (bölmə 3) + rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (bölmə 4) = ÜMUMİ GƏLİRLƏR.

- müdafiə xərjləri (kod 2);
- məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərjləri (kod 3);
- təhsil xərjləri (kod 4);
- səhiyyə xərjləri (kod 5);
- sosial-müdafiə və sosial-təminat xərjləri (kod 6);
- mədəniyyət, injəsənət, KİV, bədən tərbiyəsi və din sahəsində fəaliyyətə çəkilən xərjlər (kod 7);
- mənzil-kommunal təsərrüfatı xərjləri (kod 8);
- yanacaq və enerji kompleksi xərjləri (kod 9);
- kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq təsərrüfatı xərjləri (kod 10).

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərinin funksional təsnifatının ikinci səviyyəsinə bölmələr hüddudunda dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinə büdcə vəsaitlərinin istiqamətlərini konkretləşdirən köməkçi bölmələr daxildir.

Dövlət büdcəsinin məqsədli xərg maddələrinin təsnifatı Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərinin funksionla təsnifatının üçünjü səviyyəsinə təşkil edir və Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərinin funksional təsnifatının yarım bölmələrinin hüddudunda dövlət büdcəsi vəsaitlərinin baş sərənjəmçisinin konkret fəaliyyət istiqamətləri üzrə maliyyələşdirilməsinə əks etdirir.

Büdcə xərjləri növlərinin təsnifatı Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərinin funksional təsnifatının dördünjü səviyyəsinə təşkil edir və büdcə xərjlərinin məqsədli maddələr üzrə maliyyələşməsinin istiqamətlərini təfəsilatı ilə göstərir.

Məsələn, "Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərjləri" (kod 8) bölməsi aşağıdakı paraqraflara bölünür:

- mənzil-istismar idarələri (kod 8.0.1);

- mənzil-kommunal təsərrüfatının tikinti, təmir-tikinti təşkilatları (kod 8.0.2);
- mənzil-kommunal təsərrüfatı müəssisələri, kombinatları (kod 8.0.3);
- mehmanxanalar (kod 8.0.10);
- şəhərlərin abadlaşdırılması (kod 8.0.13) və s.

III. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərinin iqtisadi təsnifatı iqtisadi məzmununa görə bütün səviyyəli büdcələrin xərjlərinin qruplaşdırılmasıdır.

Təsnifat aşağıdakı xərj maddələrini təşkil edir:

- əməyin ödənişi, malların alınması və xidmətlərin haqqının ödənilməsi (kod 1);
- faizlər üzrə ödənişlər (kod 2);
- subsidiyalar və jəri ödənişlər (kod 3);
- əsaslı fondlara əsaslı vəsait qoyuluşu (kod 4);
- dövlət ehtiyatlarının yaradılması (kod 5);
- torpaq və qeyri-maddi aktivlərin alınması (kod 6);
- əsaslı ödənişlər (kod 7);
- ölkə daxilində qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi (kod 8);
- xarijə qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi (kod 9).¹

Öz növbəsində bölmələr xərj növlərinə və xərj maddələrinə bölünürlər.

Büdcə xərjlərinin iqtisadi məzmununa görə bölgüsünü əsaslı xərjlərdə göstərmək olar:

əsaslı xərjlər (kod 4)

|

¹ Qeyd: Ümumi xərclər, qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi = Ümumi xərclər + Qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi.
 Ümumi xərclər = Cari xərclər + Əsaslı xərclər.

əsas vəsaitlərin alınması (kod 4.1)	
	əsaslı tikinti (kod 4.2)
	əsaslı təmir (kod 4.3)

IV. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin daxili və xarici maliyyələşdirmə mənbələrinin təsnifatı bütün səviyyələrdə büdcələrin maliyyələşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən borj və ya jəlb edilmiş vəsaitlərin qruplaşdırılmasıdır.

1. **Daxili maliyyələşdirmə** mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- digər dövlət orqanlarından alınan vəsaitlər (kod 1);
- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankından alınan vəsaitlər (kod 2);
- depozit banklarından alınan vəsaitlər (kod 3);
- sair daxili maliyyələşdirmə (kod 4);
- digər kateqoriyalara aid edilməyən sair daxili maliyyələşdirmə (kod 5).

2. **Xarici maliyyələşdirmə** mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan alınan vəsaitlər (kod 6);
- xarici dövlətlərdən alınan vəsaitlər (kod 7);
- sair xarici borjlar (kod 8);
- bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişilməsi (xarici valyutada) (kod 9).

V. Azərbaycan Respublikası dövlət daxili və xarici borjunun növləri üzrə maliyyələşdirmənin təsnifatı Azərbaycan Respublikası hökumətinin daxili borj öhdəlikləri və xarici öhdəliklər üzrə borjların və xarici öhdəliklər üzrə borjların növlər üzrə qruplaşdırılmasıdır. Buraya daxildir:

1. Daxili maliyyələşdirmə mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- uzunmüddətli dövlət daxili uduşlu istiqrazları (kod 1);
- qısamüddətli istiqrazlar və veksellər (kod 2);
- başqa kateqoriyalara aid olmayan uzunmüddətli ssudalar (kod 3);
- başqa kateqoriyalara aid olmayan qısamüddətli ssuda və avanslar (kod 4);
- sair öhdəliklər (kod 5);
- bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişilməsi (kod 6).

2. Xarici maliyyələşdirmə mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- uzunmüddətli istiqrazlar (kod 7);
- qısamüddətli istiqrazlar və veksellər (kod 8);
- başqa kateqoriyalara aid olmayan uzunmüddətli ssudalar (kod 9);
- başqa kateqoriyalara aid olmayan qısamüddətli ssuda və avanslar (kod 10);
- sair öhdəliklər (kod 11);
- bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişilməsi (kod 12).

VI. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərjlərinin təşkilatlar üzrə təsnifatı dövlət büdcəsindən birbaşa büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsini əks etdirən xərjlərin qruplaşdırılmasıdır.

Bu təsnifatda konkret olaraq büdcə vəsaitləri alan təşkilatların fəsilər üzrə siyahısı qeyd olunur:

- Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi (kod 005);
- Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (kod 006);
- Hərbi Sənaye Kompleksi (kod 017);

- Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi (kod 054);
 - Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyası (kod 074);
 - Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (kod 075);
 - Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi (kod 092);
 - Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi (kod 093);
 - Azərbaycan Respublikası Milli Məjlisi (kod 123);
 - Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatı (kod 124);
 - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti (kod 125);
 - Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi (kod 128);
 - Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu (kod 129);
 - Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi (kod 131);
 - Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi (kod 152);
 - Büdjedənkənar fondlar (kod 184) və s.
- Jəmi 199 fəsil.

Azərbaycan Respublikasının yerli özünüidarəetmə orqanlarının büdjələrinin təsnifatı ayrıca qruplaşdırılır, müvafiq büdjələr tərəfindən birbaşa alijılar müəyyənləşdirilir və büdje vəsaitlərinin bölüşdürülməsi birbaşa həyata keçirilir.

II BÖLMƏ

BÜDJƏNİN GƏLİRLƏRİ

V fəsil. BÜDJƏNİN VERGİLİ VƏ QEYRİ-VERGİLİ GƏLİRLƏRİ

5.1. Vergilərin mahiyyəti və funksiyaları

Büdjə gəlirləri dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitləridir. Onlar pul vəsaitləri fondlarının formalaşması prosesində yaranmış iqtisadi münasibətləri əks etdirir və müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Ölkənən dövlət quruluşundan asılı olaraq büdjə gəlirləri unitar (vahid), mərkəzi (dövlət) büdjənin və yerli büdjələrin gəlirlərini təşkil edirlər.

Büdjə gəlirləri dövlət gəlirlərindən fərqli olaraq daha dar məna kəsb edir; bütün səviyyəli büdjələrin maliyyə vəsaitlərindən başqa buraya büdjədən kənar fondların və bütün dövlət sektorunun vəsaitləri də daxildir.

Büdjə gəlirlərinin əsas maddi mənbəyini milli gəlir təşkil edir. Əgər maliyyə tələbatının ödənilməsi üçün bu vəsait kifayət etməzsə, dövlət milli sərvəti maliyyələşdirməyə jəlb edir.

Milli gəlirin bölüşdürülməsinin əsas üsulunu büdjə gəlirlərində üstünlük təşkil edən vergilər təşkil edir. Dövlət büdjəsinin gəlirlərində vergilərdən daxilolmalar 9/10 hissəni təşkil edirlər.

Vergilər - dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyijilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdjəsinə və yerli büdjələrə köçürülən məjburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir.

Vergilər insan sivilizasiyasının yarandığı vaxtdan mövjudur. Dövlətin təşkilinin ilkin mərhələsində

vergiqoymanın ilkin forması qurban gətirmə olmuşdur. Qurban verilməsi əslində könüllü olmasına baxmayaraq qeyri-rəsmi olaraq məjburi xarakter daşıyırdı.

İlk müstəqil vergi sistemlərindən biri Qədim Romanın vergi sistemidir. Roma vətəndaşları öz əmlaklarına və ailə vəziyyətinə görə təqdim etdiyi ərizəyə əsasən vergiyə jəlb olunurdular. verginin həjmi xüsusi olaraq seçilmiş mə'murlar tərəfindən beş ildən bir müəyyən edilirdi. E.ə. IV-III əsrlərdə vergi sisteminin inkişafı həm ümumdövlət, həm də yerli (kommunal) vergilərin yaranmasına səbəb oldu.

E.ə. IV və III əsrlərdə Roma dövləti inkişaf edirdi, yeni dövlətlər – müstəmləkələr yaradılırdı. Vergi sistemində də dəyişikliklər baş verirdi. Koloniyalarda kommunal vergilər və biyar vergiləri tətbiq edilirdi.

Roma dövlətinin maliyyə təsərrüfatının yenidən təşkili Avqust Oktavianın (e.ə. 63-jü il – eramızın 14-jü ili) əsas vəzifələrdən biri idi. O bütün əyalətlərdə vergiqoymanın həyata keçirilməsinə nəzarət məqsədilə maliyyə təşkilatlarını yaratdı.

Roma əyalətlərində gəlirlərin əsas mənbəyini torpaq vergisi təşkil edirdi. Bu verginin dərəcəsi torpaq sahəsinin gəlirinin 1/10 hissəsini təşkil edirdi. Bundan başqa meyvə ağaclarına vergilər də mövjud idi.

Roma imperiyasında birbaşa vergilərlə yanaşı vasitəli vergilər də mövjud idi. Qədim Romada dolaylı vergilər arasında ən mühümləri bunlar idi: 1%-li dövriyyə vergisi, 4% dərəcəsində qul satışından alınan xüsusi dövriyyə vergisi, bazar qiyməti ilə qulların azad olunmasından alınan 5% dərəcəli vergi. Eramızın IV əsrində imperator Avqust 5%-li varislik vergisi tətbiq etdi. Bu vergi növü anjaq Romanın özündə tətbiq edilirdi. Vergi məqsədli xarakter daşıyırdı. Alınan vəsait professional əsgərlərin pensiya təminatına yönəldilirdi.

Bir çox təsərrüfat ənənələri Qədim Romadan Vizantiyaya keçdi. VII əsrədək Vizantiyada 21 növ birbaşa vergi olmuşdur. Bunların arasında: torpaq vergisi, jan vergisi (hər bir insana), ordunun tə'min edilməsinə vergi, atların alınmasına vergi, biyar vergisindən azad olmaq üçün əsgərlərdən alınan vergi, məhsulların satışına tətbiq olunan ödənişlər, dövlət aktlarının verilməsinə ödənişlər və s.

XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Avropa ölkələrində inzibati dövlətlər yaranmağa başlandı. Bununla yanaşı mə'mur aparatı yarandı, birbaşa və vasitəli vergilərdən ibarət səmərəli vergi sistemi formalaşdı. Vasitəli vergilərin arasında aksizlər xüsusi rol oynayırdılar. Bu vergi adətən şəhərə daxil olan və xarij olan məhsullara, alkoqollu içkilərə və tütün mə'mulatına tətbiq olunurdu. Aksizin dərəcəsi 5-25% arasında olurdu.

Birbaşa vergilərin əsasını jan vergisi və gəlir vergisi təşkil edirdi. Bu vergilərdən zadəganlar və keşişlər azad edilirdi.

«Əmək dəyər nəzəriyyəsi»nin müəllifi ingilis iqtisadçısı U.Petti (1623-1687) «Vergilər və yığımlar haqqında» elmi əsərində vasitəli vergiqoymanın üstünlükləri haqqında qeyd edir. O sübut edirdi ki: «Gəlirlərin yığımında aksizlərin rolu böyükdür. Birincisi, ona görə ki, hər bir şəxs istehlak etdiyi qədər aksiz vergisi ödəməlidir. Bu vergini heç kimə məjburi ödətmək mümkün deyil, çünki ilkin tələbat mallarını çox istehlak edənlər bu vergini asanlıqla ödəyirlər.

İkincisi, heç kim ikinci dəfə eyni şeyə görə vergi ödəmir.

Üçüncüsü, ödənişin belə formasında ölkənin inkişafı, sənayesi barədə mə'lumat əldə etmək olar».

İlk vergi nəzəriyyələrindən biri mübadilə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar asayişin gözlənməsi, xarici müdaxilənin

qarşısının alınması və s. ilə bağlı xidmətləri vergilər vasitəsilə dövlətdən alırlar. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri fransız iqtisadçıları Sebastyen Le Pretr de Voban (1633-1707) və Şarl Lui Monteksye (1689-1755) olmuşlar.

Həmin illər vergiqoymanın elmi nəzəriyyəsi işlənib hazırlanmışdı. Bu nəzəriyyənin banisi şotlandiya iqtisadçısı və filosofu Adam Smit (1772-1823) olmuşdur. O F.Akvinskinin məşhur mülahizəsini inkar edərək qeyd edirdi ki, «vergilər onun üçündür ki, o ödənsin – bu azadlığın əlamətidir. Hər bir vergi ödəyijinin onun imkanı olduğu zaman və müəyyən edilmiş qaydada ödəməsi məqsəduyğundur. Hər bir vergi elə tərtib edilməlidir ki, o əhalidən anjaq müəyyən məbləğdə və az miqdarda alınsın».

M.Keyns (1883-1946) vergiqoymada proqressivliyin tərəfdarı olmuşdur. O belə hesab edirdi ki, proqressiv vergi sistemi kapital qoyuluşunun həvəsləndirilməsinə xidmət edir. M.Keynsin nəzəriyyəsinə əsasən, vergilər iqtisadi sistemdə «elastik» hərəkət edir. Yüksək (proqressiv) vergilər onun fikrinə müsbət rol oynayırlar. Bütjənin tərkib hissəsi olmaqla bu iqtisadi kateqoriya iqtisadiyatda balanslaşdırma rolu oynayır.

XX əsrin 50-ji illərində Çikaqo Universitetinin iqtisadiyyat professoru Milton Fridman tərəfindən sürülən monetarizm vergi nəzəriyyəsi pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Onun fikrinə görə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsini pul dövriyyəsi vasitəsilə həyata keçirmək olar. Bu zaman vergilər pul dövriyyəsinə təsir göstərirlər. Vergilər vasitəsilə artıq pul kütləsi dövriyyədən çıxarılır.

A.Laffer nəzəriyyəsinə görə gizli iqtisadiyyatın inkişafı vergi sistemi ilə əks əlaqədədir, yəni vergilərin artımı gizli iqtisadiyyatın artımına, vergilərdən leqal və qeyri-leqal yayınmalara gətirib çıxarır.

A.Laffer büdjəyə vergi ödənişlərinin ümumi gəlirin 30% həjmində təyin olunması tərəfdarı idi. Büdjəyə gəlirin 40-50%-i həjmində vergi alınması əhalinin əmanətlərinin azalmasına gətirib çıxarır, bu da iqtisadiyyatın bu və ya digər sahələrinə investisiya qoyuluşunun və vergilərin azaldılmasına gətirib çıxarır.

Neoklassik nəzəriyyə vergi problemlərinə xüsusi olaraq yer ayırmışdır. Belə ki, ingilis iqtisadçıları İ.Fişer və N.Kaldor vergiləri obyektlərə bölərək istehlaka əsasən tətbiq edilməsinin tərəfdarı idilər. Buradan da istehlaka görə verginin tətbiqi ideyası yarandı.

A.Smitin nəzəriyyəsinə əsaslanan müasir iqtisadi nəzəriyyə vergi sisteminin quruluşunun 5 əsas prinsipini işləyib hazırlamışdır:

1. *Ədalət prinsipi*. Bu prinsipə görə vergilər ödəyijilərin maddi imkanları nəzərə alınmaqla ödənilməli və əhalinin gəlirləri bərabər qaydada vergiyə jəlb edilməlidir.
2. *Müəyyənlik prinsipi*. Verginin məbləği, ödəmə müddəti, ödəmə qaydası və faiz dərəcəsi aydın olmalıdır.
3. *Münasiblik, uyğunluq prinsipi*. Vergi ödəyijiləri vergi borjunu ona münasib vaxtda və uyğun formada ödəməlidir.
4. *Səmərəlilik prinsipi*. Vergi qoymada bu prinsip iqtisadi artıma və sahibkarlığın inkişafına xidmət etməlidir.
5. *Sadəlik prinsipi*. Vergilərin hesablanması asan və sadə olmalıdır.

Beləliklə, vergilər bir iqtisadi kateqoriya olmaqla tarixi xarakter daşıyır. Onlar jəmiyyətin tarixi inkişafı ilə əlaqədar dəyişmişlər. Bazar münasibətlərinə əsaslanan ölkə iqtisadiyyatı jəmiyyətin o maraqlarını təmin etməlidir ki, onlar bazarla az tənzimlənmiş olsun və ya bazar münasibətlərindən kənarında mövjud olmuş olsun.

Vergi elementləri vergilərin ödənilməsində istifadə olunan anlayışlardır. Vergi o halda müəyyən edilmiş hesab olunur ki, bu zaman vergi ödəyijisi və vergitutma elementləri müəyyən edilmiş olsun.

Verginin subyekti – vergitutma obyektlərindən vergi ödəyən istənilən hüquqi və ya fiziki şəxsdir, yəni ödəyijisidir.

Vergitutma obyektı – gəlir, mənfəət, əmlak, torpaq, faydalı qazıntılar, təqdim edilmiş malların (işlərin, xidmətlərin) dəyəri və ya Vergi Məjəlləsi ilə müəyyənləşdirilən digər vergitutma obyektləridir.

Vergitutma bazası – vergitutma obyektinin vergi tutulan hissəsinin kəmiyyətə ifadəsidir.

Vergi dövrü – vergi ödəyijiləri tərəfindən ödənilən vergilərin təqvim ilinin və ya müəyyən vaxtın bitdiyi dövrüdür.

Vergi dərəcəsi – vergitutma bazasının ölçü vahidinə hesablanan vergilərin həjmidir.

Vergi güzəşti – mövcud qanunverijiliyə uyğun olaraq subyektlərin vergi ödəməkdən qismən və ya tam azad etmə və ya möhlət verilməsidir;

Vergi sanksiyası – vergi qanunverigiliyinin pozulması faktı müəyyən edilərkən vergi yükünün artırılmasıdır.

Vergilərin funksiyaları – onun mahiyyətinin hərəkətdə əks etdirilməsi kimi başa düşülür. Funksiya bu iqtisadi kateqoriyanın ijtimai tə'yinatının gəlirlərin dəyər e'tibarilə bölgüsünün və yenidən bölgüsünün həyata keçirilməsini göstərir. Buradan vergilərin *bölgü funksiyası* meydana gəlir ki, bu da mərkəzləşdirilmiş bölgü münasibətlərini əks etdirir.

Fiskal funksiyası vasitəsilə vergilərin ən əsas ijtimai tə'yinatı həyata keçirilir – büdcə sistemi və büdcədən kənar fondlarda dövlətin mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatları yaranır.

Nəzarət funksiyası vasitəsilə vergi mexanizminin səmərəliliyi qiymətlən-dirilir, maliyyə ehtiyatlarının hərəkətinə nəzarət tə'min edilir, vergi sistemi və büdcə siyasətində dəyişikliklərin edilməsinin vacibliyi aydınlaşdırılır.

Vergi-maliyyə münasibətlərinin nəzarət funksiyası bölgü funksiyasının fəaliyyəti şəraitində baş verir. Vergilərin bölgü funksiyasının bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, əvvəllər vergilərin bölgü funksiyası fiskal xarakter daşıyırdı. Ölkənin təsərrüfat həyatına aktiv müdaxiləsi bu funksiyada tənzimləyici xüsusiyyəti yaratdı və bu da vergi mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilir.

Tənzimləyici funksiya vergi mexanizmləri vasitəsilə dövlətin qarşıya qoyduğu müəyyən məqsədlərə nail olunmasına xidmət edir. Bu funksiya vasitəsi ilə vergilər, təkrar istehsal prosesinə onun sürətini stimullaşdırmaq və ya ləngitməklə əhəmiyyətli təsir göstərir, kapital yığımanı gücləndirir, və ya zəiflədir, ödəniş qabiliyyətli tələbi artırır və ya azaldır. bu funksiyanın stimullaşdırıcı məqsədi bu və ya digər iqtisadi proseslərin inkişafının müəyyən edilməsinə yönəldilib.

Vergi tənzimləyicilərində *həvəsləndirmə funksiyası* fəaliyyət göstərir. Həvəsləndirici funksiya imtiyazlar, güzəştlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu ödəniş obyektinin, vergiqoyma bazasının azaldılmasında, vergi dərəcəsinin aşağı salınmasında əks olunur.

5.2. Azərbaycanın vergi sisteminin təşəkkülü və inkişafı

Vergilər dövlətin yarandığı gündən jəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin zəruri həlqəsini təşkil edir. Dövlət quruluşunun inkişafı və dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq vergi sistemində də dəyişikliklər baş verir.

Vergi və mükəlləfiyyətlər içərisində ən mühümü *qazidağ*, *maraq* və *xarq* idi. I Xosrovun vergi islahatından sonra qazidağ termini "jan vergisi" mə'nasında işlənilib. Əvvəllər ümumiyyətlə, vergi mə'nasında olan "xaraq" termini də elə həmin dövrdə (III-IV əsrlər) torpaq vergisinə aid edilib.

I Xosrovun dövründə üzərinə vergi qoyulmuş torpaqlar siyahıya alınır. Torpaq siyahısı hələ Kavadın dövründə tutulmağa başlanmış, oğlu I Xosrovun zamanında başa çatdırılmışdır. Vergi vahidi 1/10 hektara bərabər olan *qarib* sayılmağa başladı. Torpaq vergisinin miqdarı əkilən bitkinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif idi.

I Xosrovun dövründə əmlakın qədərindən asılı olaraq 20-50 yaşlı kişilərdən 12, 8, 6 və 4 drahma *jan vergisi* müəyyən edilmişdi. Kubar nəsillər, ə'yanlar, döyüşçülər, katiblər, kahinlər və mə'murlar jan vergisindən azad idilər. Vergilərin ödənilməsi çətin olduğundan dörd aydan bir, ildə üç dəfə alınır. Torpaq və jan vergisi ilə yanaşı əhalidən başqa vergilər də tutulurdu.

VIII əsrdə müsəlman qanunverijiliyinə – şəriətə görə *jizyə* hər il anjaq kişilərdən, özü də onların sənət və ya ticarətdən əldə etdikləri qazanıdan asılı olaraq alınır. Varlılar 48, ortabablar 24, yoxsullar isə 12 dirhəm ödəyirdilər. Əgər jan vergisi – jizyə anjaq qeyri-müsəlmanlardan alınırdısa, torpaq vergisi – xəraj həm müsəlmanlardan, həm də başqa dinlərə e'tiqad edənlərdən

alınırdı, anjaq qeyri-müsəlmanlar bu vergini ikiqat həjmdə ödəyirdilər.

Əgər Əməvilər dövründə natura ilə ödənj vergilərin mühüm hissəsini təşkil edirdisə, Abbasilər dövründə vergilərin anjaq bir hissəsi natura ilə ödənilirdi. Özü də bu natura içərisində zinət şeyləri və ərəblərdə az tapılan mallar üstünlük təşkil edirdi. Bu sistem II Abbasi xəlifəsi əl-Mənsurun dövründə (754-775) xüsusən geniş tətbiq edilməyə başlanmışdı.

Əl-Mənsurun varisi xəlifə əl-Mehdinin dövründə (775-785), onun sərənjamına görə xərəcəyə sistemini dəyişildi. Misahə xərəcə – torpağın sahəsinə görə alınan vergi əvəzinə *müqasəmə* xərəcə – məhsula görə alınan vergi qoyuldu; özü də suvarılan torpaqlardan məhsulun yarısı, *dəliyə* və *kirbə* ilə suvarılan torpaqlardan məhsulun 1/3-i, *duləblə* suvarılan torpaqlardan məhsulun 1/4-i alınırıdı. Lakin əl-Mehdinin dövründə meyvə ağajlarına, zeytun və üzüm bağlarına xərəcə qoyuldu.

Torpaq vergisi və jan vergisindən əlavə aşağıdakı vergilər alınırıdı: *xüms* – mülkiyyətdən və əmlakdan alınan, gəlirin 1/5 bərabər olan vergi; *zəkət* – yoxsulların xeyrinə varlı müsəlmanların əmlakından tutulan vergi; *zəkət əl-fitr* – orujluğun başa çatması münasibətilə verilən pay – fitrə; *sədəqə* – yoxsullara verilən ianə; *uşr* – məhsulun 1/10 bərabər vergi.

Xüms – pul və ya natura şəklində dinj yolla ələ keçirilmiş əmlakdan, əmək haqqından, mədən və dəfinələrdən, kafir və ya zimminin müsəlmandan satın aldığı torpaqdan, əsirlər də daxil olmaqla hərbi qənimətlərdən alınırıdı. Dəyəri ailənin illik xərcindən artıq olan əmlak satın alındıqda və ya müxtəlif peşə sahiblərinin gəlirləri illik məxarijdən çox olanda xüms ödənilməli idi.

Zəkat – ildə bir dəfə alınırdı; bu vergi dənli bitkilər (düyü və lobyadan başqa), giləmeyvələr, daş-qaş və ev heyvanları üzərinə qoyulurdu. Buğda və arpadan zəkat yetişəndən sonra alınır, üzüm üçün isə qora dövründə müəyyənləşdirilirdi.

Zəkat əl-fitrə – ildə bir dəfə, orujluq ayının başa çatması münasibətilə varlı müsəlman ailəsinin yetkinlik yaşına çatmış hər bir üzvünə görə ödənilirdi. Fitrə məhsul və ya pulla ödənilə bilərdi. Onun qədəri 3 kq buğdaya, arpayaya və ya çəltiyə, xurmaya, kişmişə, qarğıdalıya və başqa məhsullara bərabər idi.

Uşr – hər il əkinçilik, heyvandarlıq, balıqçılıq məhsullarından satış üçün nəzərdə tutulan və qiyməti 200 dirhəmdən artıq olan başqa məhsullardan natura ilə alınan onda bir vergisi idi.

Şirvanda (Bakıda) bunlardan başqa neft və duz mənbələri üzərinə də vergi qoyulmuşdu.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətləri inkişaf etmişdi. Torpaq mülkiyyəti forması olan mülk (və ya əmlak torpaqları) xüsusi mülkiyyət olub, onu almaq, satmaq, irs vermək, bağışlamaq, girov qoymaq olurdu. Mülk sahibi (malik) və ya mülkədar dövlətə xərəc, yə'ni yeni **torpaq vergisi** verirdi.

Torpaqdan istifadə müqabilində kəndlidən alınan vergi **uşr** və ya **üşur** (onda bir), sonralar isə xərəc adlanırdı. Xərəc toplamaq üçün ayrı-ayrı adamlara verilən iijazə kağızına qəbalə deyilirdi. Xərəc əvvəllər əsasən məhsulla alınırdı. Azərbaycan kəndliləri X-XI əsrlərdə xərəcənin müəyyən hissəsini pulla ödəyirdilər. Bu, hələ o zaman Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etdiyini göstərir. IX əsr tarixçiləri Azərbaycandan ildə 4-4,5 milyon dirhəm xərəc toplandıqlarını qeyd edirlər.

Xərajdan başqa müsəlman ailəsi öz əmlakına görə nəzir verirdi ki, buna da zəkat və ya sədəqə deyilirdi. Müsəlman olmayan əhalidən jan vergisi – *jizya* alınır.

Əhalidən ən'ənəvi vergilərdən əlavə səljuq döyüşçüləri üçün silah və şərab tədarük etmək, onların atlarını nallamaq üçün mal-üs-silah, şərab bahası, nal bahası kimi vergi, şəhər sənətkarlarından isə onların hazırladığı sənət məhsullarından pay alınmağa başlandı. Ümumiyyətlə, XI-XIII əsrin əvvəllərində əhalinin müxtəlif təbəqələrinin *xəraj*, *üsr*, *jizya*, *haqq*, *alaf*, *nüzl*, *avariz*, *qismət*, *təyyarət*, *dəraib* və bir çox başqa vergi, rüsum və mükəlləfiyyətlər ödədiyi mə'lumdur.

Monqol zülmü altında olan əhali dövlətə və feodallara 40 jür vergi və rüsum verirdi. Torpaq vergisi "xəraj" natura ilə alınır və ilk Hülakülər dövründə taxıl məhsulunun 70%-ni təşkil edirdi. Jan vergisi "qopçur" adlanırdı. Oturaq əhali bu vergini 1-7 dinaradək pulla, köçərilər isə mal-qara ilə verirdilər. Monqol qoşunlarının saxlanması üçün əhali üzərinə xüsusi vergi – *tajar* qoyulmuşdu.

Hökmdarlar əhalidən bazar qiymətindən aşağı qiymətə müxtəlif istehlak malları alır və ya tajirləri bazar qiymətlərindən yuxarı qiymətə məhsul almağa məcbur edirdilər. Gömrükxanalarda *baj* alınır. Mövjud vergilər zəhmətkeşlərin gəlirinin 3/4 hissəsini aparırdı.

Vergi toplamaqla ayrıja idarə - divan məşğul olurdu. Divan vergiləri ya dövlət darğaları vasitəsilə, ya da vergi yığmaq hüququnu ijarəyə vermək (müqatiə) yolu ilə toplanırdı. Azərbaycanın jənub vilayətlərində toplanan vergi 210 tımənə (1 tımən - 10 min dinar), şimal vilayətlərində toplanan vergi isə 54 tımənə çatırdı. Vergi verə bilməyənlərə ijbari əmək müəyyən edilirdi.

XV əsrdə Azərbaycanda Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin mövjud olduğu bir dövrdə otuzdan çox adda

vergi və mükəlləfiyyət mövjud idi və bu ağır vergi sistemi əhalini əzirdi. *Maljəhət* (və ya bəhrə) əsas vergi olmuşdur. Uzun Həsənin "Qanunnamə"sinə əsasən bəhrə əldə edilən məhsulun 1/5 hissəsini təşkil etmişdir. Kəndlilər istifadə olunmuş suyun müqabilində də bəhrə vergisi ödəyirdilər. Hərbiçilərin, mülki və ruhani vəzifələr tutan şəxslərin xeyrinə toplanan vergilərin məjmusu *ixrajat* adlanırdı. Qeyri-qanuni surətdə, özbaşına toplanan vergilər *şiltaqat* arlanırdı. Kəndlilər feodal ziyafətlərinin təşkilinin ağırlığını çəkirdilər (*şilanbəha, süfəbəha* və b. mükəlləfiyyətlər). Yerli inzibati-polis mə'murunun (*dərujəki*), vergiyiğan mə'murların (*ümayizanne*), ruhani başçıların (*rəsm əlvüzarə*) xeyrinə toplanan vergilər mövjud idi. Maldarlardan *çobanbəyi* vergisi alınırdı. Məjburi bəxşişlər sistemi də mövjud idi. Bu bəxşişlər torpaq sahiblərinə, şahın mə'murlarına, xidmətçilərinə verilirdi (*düşüllük, novruzi, peşkəş, eydi* və s.). Dövlətin və feodalların xeyrinə toplanan vergilər yerinə yetirilməli olan mükəlləfiyyətlər (*çərik, tərh, ulaq, ulam, biyar* və s.) əhalini müflisləşdirdi.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan kəndlisi aşağıdakı vergiləri və mükəlləfiyyətləri ödəyirdi: *torpaq və gəlir vergisini* – maljəhət, bəhrə, xəraj - natura ilə ümumi məhsulun 1/5, 1/3 hissəsini təşkil edirdi. Bu vergi sahibkar ilə dövlət arasında bölünürdü. Birinjiyə 1/10, ikinciyə 2/10 hissə çatırdı. *Bağbaşı* – məhsulun 1/10-nə bərabər idi. *Çobanbəyi, çöl pulu* – örüşdə heyvanları otarmaq üçün alınırdı. *Dəh-yek* (onda bir) – iri feodal torpaqlarından götürülən gəlirlərin 10 faizi alınırdı. *Jüftbaşı* – torpağı əkib-bejərmək üçün bir jüt qoşqu vasitəsi olanlardan alınırdı. *Dəzğahbaşı* – hər bir toxuju dəzğahından istehsal edilən məhsuldan alınan vergi idi. *İxrajat* – XVI əsrdə ümumi və müxtəlif vergilərin məjmusu mə'nasında işlənirdi: dövlət janışinləri, hərbi

xidmətdə olanların və ə'yanların tələbatını ödəmək üçün alınırdı.

Ot-alafa - yük heyvanları, atlar üçün alınırdı. **Ulafa** (ərzaq) - bir nəfərin (hərbçi, janışın və s.) yaşaması üçün alınan vergi idi. Bu iki vergi bə'zən pulla da alınırdı. **Konalqa** - ə'yanların kəndlinin evində düşərgə salmaq hüququ idi. Kəndli ə'yanı, onu müşaiyət edənləri yataqla tə'min etməli, yedirtməli, atlarını yemləməli idi. **Tə'yin** isə şəhər və kəndlərdə xarici dövlətlərin səfirlərinə və onları müşaiyət edənlərə qulluq etmək üçün əhalidən alınan məbləğ idi. **Ulaq və ulam** - kəndli şah çaparlarının ixtiyarına minik, yük, qoşqu atları verməli idi. I Şah Abbasın əmri ilə alafa, ulafa, biyar, ulaq, peşkəş, salami, şiltaqat kimi əvvəljdən nəzərdə tutulmamış, təsadüfi səjiyyə daşıyan bütün töyjü növləri «ixrajat» və «əvazirat»a daxil edilmişdi. **Rüsum** - dövlət janışnləri və ruhanilər üçün natura ilə alınan vergi idi. **Səvari** - əhalinin hakim sülalənin üzvlərinə - sərkərdələrə, yeni fəth edilmiş yerlərə gələn tanınmış adamlara (Novruz bayramı münasibətilə) verdiyi hədiyyə idi. O, bə'zən novruzi adlanırdı. **Tərh** - dövlətə və feodala məxsus olan malın bazar qiymətindən yuxarı zorla kəndliyə satılması və yaxud, dövlətə və feodala lazımı olan malın bazar qiymətindən aşağı qiymətə alınması idi. **Dəstəndaz** - aşağı səviyyəli dövlət ijrəediji şəxslərin xidmətinə görə verilən vergi idi. **Başpulu** - yetkin kişi jinsinə mənsub şəxslərdən alınırdı. **Otaqxərji** (həmçinin *yurtanə*) - hər evdən, hər ailədən alınan vergi idi. **Jizyə** - xristianlardan alınırdı. **Biyar** - kəndlinin feodal və ya dövlət üçün zorla, pulsuz işləməsi idi. Bütün ailə üzvləri növbə ilə 2 gündən 6 günə qədər biyara getməli idi. **Çərik** - döyüşən orduya kənar vilayətlərdən göndərilənlərdən alınırdı. Bunlardan başqa **tüstü pulu**, **alaçiq pulu** və s. alınırdı.

1699-1702-ji illərdə əhalinin yeni siyahıyaalınması keçirildi. Bu siyahıyaalınma zamanı vergilər 3 dəfə artırıldı.

XVIII əsrin I yarısında vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı rəiyyət və elatların boynuna düşürdü. İranda mövcud olan vergilər Azərbaycanda da tətbiq olunurdu: torpaq vergiləri (*maljəhət, uşr, çobanbəyi*), adambaşına alın vergi (*sərsomari, jizyə*), qoşunları saxlamaq üçün (*ulufa, sursat, əsb-e çapar*), hərbi qulluq mükəlləfiyyəti (*çərik*), şah və dövlət mə'murlarının xeyrinə toplanan vergi (*ruşmat, təhzilat, peşkəş, xərc-e təyin müttərəddin*), dövlət və feodallar üçün görüləmək işlər (*bikar və əvazir*), torpaqbasdı vergisi (*rahdari*) və s.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda xanlıqlar dövründə əsas vergini *maljəhət* (Naxçıvan və Şirvan xanlıqlarında bu vergi *bəhrə* adlanırdı) təşkil edirdi. Müxtəlif xanlıqlarda onun həjmi 1/10-lə 1/3 arasında tərəddüd edirdi. Feodallar otlaqlardan istifadə müqabilində rəiyyətdən *çopbaşı* adlı əlavə vergi alırdılar. Kəndli bağlarından toplanan *bağbaşı* adlı vergi məhsulun 1/10-ni təşkil edirdi. Kəndlilərdən *toypulu* da alınırdı. Əgər toy kəndlinin ailəsində olurdusa, onda o bəyə toyxərji verməli idi. Toy bəyin ailəsində olurdusa, onda bəy kəndlidən toypulu tələb edirdi. Hər bir kəndli həyətidən *otaqxərji* deyilən vergi də yığılırdı.

Mirzə Jamal Qarabağ xanlığında vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında maraqlı mə'lumatlar verir. O yazır ki, hər il Novruz bayramında sərkərdələrə xanın adından müxtəlif hədiyyələr - xələtlər, atlar, silahlar bağışlanırdı. Feodallar da bunun müqabilində xana öz adlarına layiq hədiyyələr gətirirdilər. İbrahimxəlil xan səfərdə olarkən və ya hər hansı yerdə düşərgə qurarkən minbaşılardan, yüzbaşılardan, bəylərin, ağaların əksəriyyəti, bəzi döyüşçülər, katiblər, eşik-ağası, dağalar və yolçular

xanın mətbəxindən yemək alırdılar. Çox vaxt xanın mətbəxinin bir günlük xərji onlarla qoyundan, qırx puddan artıq düydən və s. ibarət olurdu. Bütün bunlar çoxlu xərx tələb edirdi və əsasən istehsalçıların istismarı hesabına ödənilirdi.

Vergi sistemində ən mühüm dəyişiklik 1819-ju ildə Şəki əyalətində həyata keçirilmişdi. Natural vergilərin yerinə pul vergiləri qoyulmuşdu. Ərzaqla toplanan vergi çoxluq təşkil edirdi.

Vergilərin bölünməsi sistemi və yığılması üsulu bir-birindən fərqlənirdi. Məsələn, Şirvan əyalətində vergilər hər kənd, Qarabağ əyalətində hər kəndli həyəti, Lənkəran əyalətində isə mahallar üzrə tə'yin olunurdu. Çar hökuməti əvvəlki vergi sistemində də dəyişikliklər və əlavələr etdi. Natural vergiləri pul vergiləri əvəz etməyə başladı. Qarabağ və Talış əyalətlərində pul rentasının xüsusi çəkisi artdı. Quba əyalətində ərzaq vergisi üstünlük təşkil edirdi. Bakı əyalətində də kəndlilərin vergiləri xeyli artmışdı.

XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda bəy rəiyyətlərinin vergi və mükəlləfiyyətlərinin sayı 35-ə çatırdı. Bu mükəlləfiyyətlərin içərisində ən ağır və zəhmətli işləyib ödəmə idi.

Sahibkar rəiyyətlərinin ən geniş yayılmış vergi forması *maljəhət, salyana, darğalıq, at arpası* və s. idi. Bütün bu mükəlləfiyyətlər natural xarakter daşıyırdı.

Maljəhət kənd təsərrüfatı bitkisi məhsulundan torpaq sahibkarının xeyrinə ayrılan hissədən ibarət idi. O, adətən dənli bitkilər məhsulunun 1/10, pambıq və ipək məhsulunun isə 1/5 hissəsi həjmində toplanırdı.

Darğalığın həjmi çox vaxt məhsulun 20%-dək artırdı.

Sahibkar kəndliləri bəy atlarının yemlənməsi üçün feodallara "at arpası" deyilən daha bir natural mükəlləfiyyət

ijra etməyə borjlu idi. Rəiyyətlərin məhsulunun 20%-ə qədəri at arpasının ödənilməsinə gedirdi.

Rəiyyətlərin pul mükəlləfiyyətləri də (*jütbaşı, bağbaşı, toy pulu və bayramlıq*) rəngarəng idi. Jütbaşı - jütə qoşulan öküzlər üçün alınırdı: bağbaşı - meyvə, üzüm və tut bağları üçün yığılan vergi idi; toy pulu - hər toya görə müxtəlif məbləğlərdə alınırdı (məsələn, Şirvan əyalətində hər toydan gümüş pulla 3 manat), bayramlıq - novruz və qurban bayramları günü alyığılırdı.

XIX əsrin 40-jı illərində hər sahibkar rəiyyəti həyatının sahibkarın xeyrinə ödədiyi vergi və mükəlləfiyyətlər pul hesabı ilə ildə Qarabağ qəzasında 25 manata, Nuxa qəzasında 5 manat 31 qəpiyə çatırdı.

Dövlət xəzinəsinə müxtəlif növ rüsumlar da ödənilirdi. Həmin rüsumlar aşağıdakılardan ibarət idi:

- gerb rüsumu;
- əvəzsiz yolla mülkiyyətə keçən əmlakdan rüsumlar;
- dövlət qulluğunda olan mə'murların maaşlarından tutulan rüsumlar;
- diplomlar və qramotalardan rüsumlar;
- makler və notariat kitablardan rüsumlar;
- ixtiralar üçün patent alınmasına görə rüsumlar;
- əmlakın sığorta olunmasına görə rüsumlar;
- yüksək sürətli qatarlarla daşınan sərnişinlərdən və onların yüklərindən rüsumlar.

Gerb rüsumunun xəzinəyə ödənilməsi gerb rüsumu haqqında nizamnamə ilə tənzimlənirdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda toplanılan vergilərin əsas hissəsini dövlət *torpaq vergisi* və *əsgəri vergi* təşkil edirdi. Sonra isə *tijarət və sənaye fəaliyyətindən vergilər* və *aksiz vergiləri* gəlirdi. Vətəndaşların gəlirlərindən tutulan vergilər isə həmin məbləğin çox az

hissəsini təşkil edirdi. Həmin dövrdə mövjud olmuş rüsumların bə'ziləri isə (məsələn, gerb rüsumu) zaman keçdikjə aradan çıxmışdır.

XX əsrin əvvəllərində vergilər üç istiqamətdə müəyyənləşdiril-mişdir: birbaşa vergilər, dolayı vergilər və rüsumlar. Bunların arasında mə'dən vergisi, torpaq vergisi, əmlak vergisi xüsusilə fərqlənirdi və büdjə gəlirlərinin çox hissəsini təşkil edirdi.

1919-ju ilin aprelinde sonralar dövlət vergi siyasətinin formalaşmasında əsas rol oynamış ən mühüm qanun da Maliyyə Nazirliyindən daxil olmuşdur. Qanun jəmi 2 bənddən ibarət olsa da onun böyük əhəmiyyəti var idi, çünki ilk dəfə olaraq bu qanunla kapital vergisinin müstəqil vergilərdən qəti tə'yin olunmuş vaxt və tarif dərəcəsi müəyyən edilirdi. Kapital vergisi hər 100 manata 30 manat olmaqla ilin başlanğıjında anjaq fevralın 1-dən gej olmayaraq ödənilirdi, gəlir vergisi isə ilin sonunda, gəlirin həjmi aydınlaşdıqdan sonra ödənilirdi.

Qanun martın 15-də qəbul olundu, iyulun 23-də isə parlament öz qanunu ilə gəlirin yaşayış minimumunun dövlət vergisinə jəlb olunmayan hissəsini 1000 rubldan 5000 rubladək artırdı.

Yeni iqtisadi siyasət dövründə (1921) aşağıdakı vergi növləri mövjud idi: *kənd təsərrüfatı vergisi, mə'dən vergisi, gəlir vergisi, təsərrüfat dövriyyəsinədən alınan torpaq rentası, varislik rüsumu, aksizlər, gömrük rüsumları* və b.

1923-25-ji illərdə aşağıdakı vergilər fəaliyyətdə idi: birbaşa vergilər – kənd təsərrüfatı vergisi, istehsal vergisi, gəlir-əmlak vergisi, renta vergisi, gerb rüsumu, vərəsəliklə keçən əmlakdan vergi. Vasitəli vergilər – aksizlər və gömrük vergisi.

Azərbaycanda SSRİ tərkibində olduğu dövrdə bir sıra vergilər mövjud olmuşdu: *əhalidən alınan gəlir vergisi* (1943), *subaylardan, tək adamlardan, kiçik ailələrdən alınan vergilər* (1944), *kənd təsərrüfatı vergisi* (1953), *tikililərdən alınan vergi, torpaq vergisi, nəqliyyat vasitələri sahiblərindən vergilər, kolxoz bazarlarından birdəfəlik rüsum, gömrük və dövlət rüsumu* və s.

Müharibədən sonra əhalidən tutulan vergilər nisbətən azaldılmışdı. Hərbi vergi (1946) ləğv edildi və subaylardan alınan vergi azaldıldı.

Dövlət büdcəsinə 1979-ju ildən etibarən aşağıdakı vergilər daxil edilmişdir: *dövriyyə vergisi, dövlət müəssisələrinin mənfəətindən vergi, əsas vəsaitlərdən və dövriyyə fondlarından ödənişlər, renta ödənişləri, mənfəətin sərbəst qalığı, kinofilmlərin baxışından alınan gəlirdən vergi, kolxoz və kooperativ təşkilatlarından gəlir vergisi, meşə vergisi, dövlət əmlakının satışından alınan gəlirdən vergi, digər vergilər və rüsumlar*.

1991-ji ildən Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra öz müstəqil büdcə və vergi siyasətini həyata keçirməyə başlamışdır. Bu dövr ərzində, mə'lum olduğu kimi, bir çox qanunlar qəbul edilmiş, vergilərin növləri və dərəcələri, dövlət rüsumları müəyyən edilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalşması ilə əlaqədar olaraq qanunlarda dəyişikliklər edilmiş və son nəticədə, 2001-ji ildə «**Vergi Məjəlləsi**» qüvvəyə minmişdir.

5.3. Müasir vergi sistemi və vergilərin təsnifatı

Azərbaycan Respublikasının müasir vergi sistemi 2001-ji ildən qüvvədə olan «**Vergi Məjəlləsi**» ilə müəyyən edilir və dövlət və yerli vergilərin, onların prinsiplərinin, formalarının

tətbiqi üsullarının dəyişdirilməsi, ləğvi, ödənilməsinin tə'min edilməsi üsullarının, vergi nəzarətinin həyata keçirilməsinin, vergi qanunverijiliyinin pozulmasına görə məs'uliyyyətə jəlb edilməsi yollarının məjmusudur. Qısaja desək, müəyyən edilmiş qaydada tutulan vergi, yığım, rüsum və digər ödənişlərin məjmusu vergi sistemini təşkil edir.

Müasir vergi sistemi sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla bazar münasibətləri tələblərinə əsaslanır.

Vergi sistemi:

- 1) büdcə gəlirlərinin yığılmasını tə'min edir;
- 2) əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirlərinin formalaşması və yenidən bölgüsü xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bütövlükdə və təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrində istehsalın və istehlakın tənzimlənməsi üçün şərait yaradır.

Müasir vergi sisteminin əsas prinsipləri müəyyən edilmişdir və bunlardır:

1. Hər bir hüquqi və fiziki şəxs mövjud qanunverijilik çərçivəsində vergi ödəməlidir;

2. Vergilər jəmiyyətin və dövlətin inkişafının maliyyə tə'minatı məqsədilə tətbiq edilir;

3. Vergilər siyasi, ideoloji, etnik, konfessional və bu kimi digər kriteriyalardan asılı olmayaraq tətbiq edilir;

4. Vahid iqtisadi məkana və Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminə zidd olan vergilər tətbiq edilə bilməz.

Müxtəlif səviyyəli büdcələrə daxil olan vergiləri vergitutma obyektinə, vergi dərəcələrinin quruluşu xarakterinə və istifadəsinə görə müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləndirmək olar.

Vergitutma obyektinə görə vergilər birbaşa və vasitəli vergilərə bölünür.

Birbaşa vergilər – vergi ödəyijilərinin bilavasitə gəlirlərindən və əmlaklarından müvafiq dərəcələrlə dövlət tərəfindən alınan vergilərdir. Məsələn, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, mənfəət vergisi, torpaq vergisi və b.

Birbaşa vergilər real və xüsusi vergilərə bölünür.

Real vergilər vergi ödəyijilərinin maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq əmlakın, məhsulların və ya fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinə görə ödənilir.

Xüsusi vergilər vergi ödəyijilərinin maliyyə vəziyyətindən asılıdır və gəlir mənbəyindən və ya bəyannaməyə görə ödənilir.

Vasitəli vergilər – məhsulların qiymətinə, məhsul satışı dövriyyəsinə, iş və xidmətlərə əlavə kimi tətbiq edilir. Bunlara aksizlər, ƏDV, fiskal inhisar, gömrük rüsumları aiddir.

Universal vasitəli vergiyə ƏDV aiddir. Bu vergi Vergi Məjəlləsində qoyulmuş məhdudiyətlər istisna olmaqla bütün məhsullara, iş və xidmətlərə tətbiq edilir.

Fərdi vasitəli vergiyə aksizlər aiddir. Bu istehsalın müəyyən mərhələsindəki dövriyyəsinə, ayrı-ayrı mal növlərinə və xidmətlərinə tətbiq edilir.

Fiskal inhisar – bilavasitə dövlət inhisarında olan mallara, istehsala və ya satışa qoyulan vasitəli verginin bir növüdür. Bir qayda olaraq, dövlət kütləvi istehlak mallarının istehsalını, satışını öz inhisarında saxlayır. Fiskal inhisar tam və ya qismən ola bilər. **Tam** inhisarçılıq şəraitində dövlət istehsalı və müəyyən növ satışı inhisarda saxlayır, **qismən** inhisarçılıq şəraitində isə dövlət ya təkjə istehsalı, ya da hər hansı bir məhsulun satışını öz inhisarında saxlayır. Dövlət fiskal inhisarı ağır vasitəli vergidir, belə ki, onun tətbiqi nəticəsində kütləvi istehlak malları bahalaşa bilər və onda əhəlinin həyat səviyyəsinə təsir edə bilər. Ona görə də

verginin bu növü Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilmir.

Gömrük rüsumları – Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə malların idxalı və ixraji zamanı alınmış ödənişlərdir.

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin formalaşması müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin yaranmasında köklü dəyişiklik etdi.

Büdcənin vergi gəlirlərinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılarda özünü biruzə verir:

1. Vergi gəlirləri hüquqi əsaslara arxalanır.
2. Vergi qanunverijiliyi vergilərin **dövlət strukturu səviyyəsi** üzrə bölgüsünü nəzərdə tutur.
3. Vergi qanunverijiliyi müxtəlif səviyyəli büdcələrdə vergi daxilolmalarını möhkəmləndirir və tənzimləyici səviyyələrdə bölgüsünü nəzərdə tutur.
4. Vergi sistemi vergi yığımının vahid prinsip, vahid mexanizm əsasında qurur. Vergilərin düzgün hesablanması, vaxtında və tam ödənilməsi üzrə nəzarəti vergi orqanları həyata keçirir.
5. Dövlət büdcəsi ilə yerli büdcələr arasında vergi qanunverijiliyi əsasında səlahiyyətlərin bölgü **vahid yanaşma prinsipi** əsasında həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında 2001-ci ildən fəaliyyətdə olan Vergi Məjəlləsi vergi sisteminin təşkilatı - hüquqi əsaslarını müəyyən edir, ölkəmizin iqtisadi maraqlarının qorunmasına, vergi hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına, vergi sistemi sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məjəlləsi vergilərin sayının azaldılmasını, səmərəsiz vergilərin ləğv edilməsini nəzərdə tutur. Dövlət və yerli vergilər üzrə vergiqoyma

prosesində yaranmış hüquq pozuntuları Vergi Məjəlləsi və Məjəlləyə uyğun vergi qanunverijiliyinin normativ aktları ilə tənzimlənir.

Vergi Məjəlləsi dövlət strukturunun səviyyələri üzrə büdcə gəlirlərinin bölgüsünü həyata keçirir və aşkarlıq, vahidlik, ədalətli vergi sistemi prinsiplərini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məjəlləsi vergi və rüsumların müəyyən büdcələrə yığılmasından asılı olaraq, onları dövlət vergilərinə, muxtar respublika vergilərinə və yerli (bələdiyyə) vergilərə ayırır. Belə bölgü Azərbaycanın unitar dövlət quruluşundan irəli gəlir.

Dövlət vergiləri – vergi sisteminin əsasını təşkil edir və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilməli olan vergiləri nəzərdə tutur. Dövlət vergilərinin siyahısı, vergi qoyma obyektləri, imtiyazların növləri və dərəcələri, vergi ödəyijiləri, vergilərin ödənilməsi qaydaları və onların büdcəyə və büdcədən kənar fondlara hesablanması dövlət işi strukturlarının müvafiq aktlarına əsasən tətbiq edilir. Normativ qanunverijilik aktlarına qərarlar, əmrlər, sərənjamlar, qaydalar, təlimatlar və əsasnamələr daxildir.

Onlar dövlət reyestrinin normativ aktlarına daxil edilir və müvafiq olaraq fərdi nömrəyə və dövlət qeydiyyatına malik olurlar.

Dövlət vergilərinə aşağıdakılar daxildir:

- fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
- hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- əlavə dəyər vergisi;
- aksizlər;
- mə'dən vergisi;
- yol vergisi;
- sadələşdirilmiş vergi.

Dövlət vergiləri mütləq qaydada həyata keçirilir və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilir.

Dövlət vergilərinin bir çoxu tənzimləyici büdcə gəlirlərinə aid edilir.

Yerli vergilər və rüsumlar hüquqi və fiziki şəxslərin yerli büdcələrə mütləq qaydada ödədikləri ödənişlərdir.

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) dedikdə müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur. Bələdiyyələr tərəfindən tətbiq edilən digər məjburi ödənişlər müvafiq qanunla müəyyən edilir.

Yerli büdcələrin gəlirləri xüsusi gəlirlər, dövlət və ərazi tənzimləyici vergi və rüsumlarından ayrılan vergilər hesabına formalaşdırılır.

Yerli büdcələrə bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın istifadəsindən əldə olunan gəlirlər və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, onların tabeliyində olan büdcə idarələrinin göstərdikləri pullu xidmətlərdən əldə olunan gəlirlər, bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından əldə olunan gəlirlər daxildir.

Yerli büdcələrin gəlirlərinə aşağıdakı yerli vergilər, rüsumlar, haqqlar və ödənişlər daxildir:

- fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
- fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
- yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mə'dən vergisi;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi;
- reklam haqqı;
- kurort, mehmanxana, avtomobillərin dayanajaqları üçün rüsumlar;
- pul, şey lotereyalarının satışından daxilolmalar;
- digər rüsumlar və ödənişlər.

Növbəti maliyyə ilinə dövlət büdjəsi haqqında qanun ilə müəyyən edilən normativlər üzrə dövlət büdjəsinin xüsusi gəlirləri muxtar qurumun büdjələrinə və yerli büdjələrə verilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının muxtar qurumun büdjəsinin xüsusi gəlirləri yerli büdjələrə faiz payı ilə tam və qismən verilə bilər. Faiz payı muxtar qurumun qanunverijilik orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi aktları ilə müəyyən edilmiş dərəcələr (normativlər) üzrə yerli büdjələrin gəlirləri digər səviyyəli büdjələrə verilə bilər.

Yerli özünüidarəetmə orqanları yerli vergi və rüsumlar tətbiq edir, Azərbaycan Respublikasının vergi qanunverijiliyi ilə verilən hüquqlar çərçivəsində yerli özünüidarəetmənin nümayəndəli orqanlarının vergi qanunverijiliyinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında hüquqi aktları növbəti maliyyə ilinə yerli büdjə təsdiq edilənədək qəbul edilir.

Jari maliyyə ilində qüvvəyə mindirilməsi nəzərdə tutulan özünüidarəetmə orqanlarının yerli vergi və rüsumlara dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında hüquqi aktların qəbul edilməsinə, yalnız müvafiq büdjənin təsdiq edilməsi haqqında hüquqi akta dəyişikliklər və əlavələr edildikdən sonra yol verilir.

5.4. Büdjənin qeyri-vergili gəlirləri

Dövlət büdjəsinin gəlirlərinin formalaşmasında vergilərdən daxilolmalarla yanaşı vergi olmayan gəlirlər də xüsusi yer tutur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təsnifatında vergi olmayan gəlirlərin növləri öz əksini tapmışdır.

Vergi olmayan gəlirləri aşağıdakılar daxildir:

I. Mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər:

Büdcə təşkilatlarının xüsusi vəsaitlərinin daxil olması.

Maliyyə və qeyri-maliyyə müəssisə və idarələrindən vergi olmayan daxilolmalar:

Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən gəlirlər;

Qeyri-maliyyə dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən alınmış büdcə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi;

Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən alınan dividendlər;

Pul-şey lotereyaları üzrə daxilolmalar;

Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən sair gəlirlər.

Maliyyə təşkilatlarından gəlirlər:

Azərbaycan Respublikası Milli Bankının mənfəətindən daxilolmalar;

Maliyyə təşkilatları tərəfindən alınmış büdcə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi;

Maliyyə təşkilatlarından alınan dividendlər;

Maliyyə təşkilatlarından sair gəlirlər.

II. Xarici dövlətlərdən mülkiyyətlə bağlı gəlirlər:

Xarici qeyri-dövlət strukturlarından mülkiyyətlə bağlı gəlirlər;

Daxili xüsusi sektordan daxil olan mülkiyyətlə bağlı gəlirlər;

Mülkiyyətdən daxil olan sair gəlirlər.

III. İnzibati tədiyələr və rüsumlar (dövlət rüsumları, birdəfəlik rüsumlar, yol polisinin aldığı rüsumlar və s.).

IV. Jərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar.

«Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il dövlət büdcəsinin ijrəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən dövlət rüsumlarının dövlət büdcəsinin gəlirlərində xüsusi çəkisi 2,0%, birdəfəlik rüsumların - 0,1%, vergi olmayan sair gəlirlərin - 3,1%, dövlət əmlakının ijarəyə verilməsindən daxilolmalar – 0,3%, banklardan alınan dividendlər – 0,03% olmuşdur. 2002-ci il üçün dövlət rüsumlarının həjmi 115 mlrd. manat, vergi olmayan sair gəlirlər isə 202 mlrd. manat, dövlət əmlakının ijarəyə verilməsindən daxilolmalar 10 mlrd. manat, banklardan alınan dividendlər 6,6 mlrd. manat proqnozlaşdırılmışdır.

VI fəsil. HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN MƏNFƏƏT VERGİSİ

Mənfəət vergisi – hər bir dövlətin vergi siyasətinin mühüm elementidir. Mənfəət vergisi büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasının mühüm hissəsini təşkil edir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərində mənfəət vergisi öz həjminə görə ƏDV-dən sonra ikinci yeri tutur. 2001-ci ildə dövlət büdcəsinə 588,2 mlrd. manat mənfəət vergisi daxil olmuşdur ki, bunun da ÜDM-da xüsusi çəkisi 2,4% olmuşdur. 2001-ci ildə vergi daxilolmalarında mənfəət vergisinin xüsusi çəkisi 20,3% təşkil etmiş, 2002-ci ildə 14,6%-dək, 2003-jü ildə 12,6%-dək azaldılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu jür azalmanın başlıca səbəbi vergi ödəyijilərinin 95%-ə qədərini sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi ödəyijiləri kimi fəaliyyəti göstərməsindən ibarətdir. Vergi dərəcəsinin aşağı salınması bu vergi növü üzrə daxilolmaların 60 milyard manata yaxın azalması ilə nəticələnəjəkdir.

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin ÜDM-da xüsusi çəkisi aşağıdakı jədvəldə öz əksini tapmışdır:

Jədvəl 5. Mənfəət vergisinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, faizlə¹

<i>Göstərijilər</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Vergilərdən daxil-olmalar	12,0	13,3	10,7	10,2	10,8	11,8	15,8	18,6
Mənfəət vergisi	4,3	2,9	2,1	1,9	2,7	2,4	2,8	2,3

Mənfəət vergisi 1992-ji ildə keçirilmiş vergi islahatı nətişəsində tətbiq edilmişdir. Ona qədər büdcənin gəlir hissəsinin formalaşması fondlara görə haqq, renta ödənişləri, mənfəətin sərbəst qalığı və mənfəətdən ödəmələr formasında həyata keçirilirdi.

Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi Vergi Məjəlləsinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezident müəssisələr mənfəət vergisinin *ödəyijiləridir*.

Fiziki şəxs olmayan hər hansı xarici şəxs Vergi Məjəlləsinin 137-ji maddəsinə uyğun olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin obyektini kimi baxılmalı olmadığını sübut etməyincə, ona müəssisə kimi baxılır (maddə 137: «Hüquqi şəxs yaratmadan birgə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər, həmin fəaliyyətdən əldə etdikləri birgə gəliri (bu fəaliyyətlə bağlı birgə xərci çıxmaqla) hesabladıqdan sonra, birgə sahibkarlıq fəaliyyətlərinə dair razılığa uyğun olaraq,

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

vergiyə jəlb edilən gəliri bu fəaliyyətin iştirakçıları arasında bölürlər»).

Rezident müəssisə üçün *vergitutma obyekt*i onun mənfəətidir. Vergi ödəyijisinin gəliri (vergidən azad edilən gəlirdən başqa) ilə Vergi Məcəlləsinin 108-ji maddəsində göstərilən, gəlirdən çıxılan xərg arasında fərq mənfəətdir (maddə 108: «Gəlirdən çıxılmayan xərglərdən başqa gəlirin əldə edilməsi ilə bağı olan bütün xərglər gəlirdən çıxılır»).

Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəliyi vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident müəssisələri bu fəaliyyətdən əldə etdiyi mənfəətindən, yə'ni daimi nümayəndəliyi ilə bağı Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi ümumi gəlirinin əldə edilməsinə çəkilən xərglər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğindən vergi ödəyir.

Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəliklə bağı olmayan əmlak təqdim edilməsindən əldə edilən qeyri-rezident müəssisənin təqvim ili ərzində Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi bu növ ümumi gəlirindən həmin dövrdə bu jür gəlirə aid olan xərglər çıxıldıqdan sonra vergi tutulur.

Vergi ödəyijisi vergi ili ərzində vergilərin uçotunu kassa metodu və ya hesablama metodu ilə apara bilər.

Kassa metodu ilə uçot aparan vergi ödəyijisi gəliri əldə edəndə gəlir onun sərənjamına verildəndə, bu gəliri nəzərə almalı və gəlirdən öz xərglərini yalnız bu xərgləri çəkdiyi zaman çıxmalıdır.

Vergi ödəyijisinin nağd pul vəsaitinin aldığı, nağdsız ödəmədə isə pul vəsaitinin bankda onun hesabına və ya sərənjamçısı ola biləcəyi hesaba, yaxud göstərilən vəsaiti almaq hüququna malik olacağı hesaba daxil olduğu vaxt gəlirin əldə edildiyi vaxt sayılır.

Vergi uçotunun məqsədləri üçün vergi ödəyijisi kassa metodundan istifadə etdikdə, xərcin çəkilməsi vaxtı, xərcin faktiki çəkildiyi vaxt sayılır.

Hesablama metodu ilə uçot aparan vergi ödəyijisi gəlir əldə edilməsinin və xərc çəkilməsinin faktiki vaxtından asılı olmayaraq gəlirini və xərcini müvafiq surətdə gəlir almaq hüququnun əldə etdiyi və ya xərcinin çəkilməsi barədə öhdəliyin yarandığı vaxt nəzərə alınmalıdır.

Müvafiq məbləğ vergi ödəyijisinə qeyd-şərtsiz ödənilməldirsə, yaxud vergi ödəyijisi əqd və ya müqavilə üzrə bütün öhdəliklərini yerinə yetirmişdirsə, bu vaxt gəliri almaq hüququ əldə edilmiş hesab edilir.

Vergi ödəyijisi vergi uçotunun aparılması məqsədilə hesablama metodundan istifadə etdikdə, əqdlə bağlı olan xərcin çəkilməsi vaxtı aşağıdakı şərtlərin hamısına əməl edildiyi vaxt sayılır:

- vergi ödəyijisi birmənalı olaraq maliyyə öhdəliklərini qəbul edir;

- maliyyə öhdəliklərinin məbləği dəqiq qiymətləndirilir;

- əqddə və ya müqavilədə iştirak edən bütün tərəflər əqd və ya müqavilə üzrə özlərinin bütün öhdəliklərini şərtsiz yerinə yetirmişlər, yaxud müvafiq məbləğlər qeyd-şərtsiz ödənilməlidir.

Mənfəət vergisindən aşağıdakı müəssisə və təşkilatlar **azaddırlar**:

- xeyriyyə təşkilatlarının gəliri (sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa);

- qeyri-kommersiya təşkilatlarının aldıkları əvəzsiz köçürmələr, üzvlük haqları və ianələr;

- beynəlxalq, dövlətlərarası və hökumətlərarası təşkilatların gəlirləri (sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa);

- dövlət hakimiyyəti orqanlarının, büdjə təşkilatlarının və yerli özünüidarətmə orqanlarının gəlirləri;

- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının və onun qurumlarının və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (Fondun vəsaitlərinin yerləşdirilməsindən əldə edilən gəlir istisna olmaqla) gəlirləri;

- alınmış sığorta ödənişləri;

- sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil alması üçün yaradılmış xüsusi təhsil müəssisələrinin gəliri (sahibkəlik fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa).

Aşağıdakı hallarda *güzaştlar* edilir:

- əlillərin ijtimai təşkilatlarına məxsus olan işçilərin ümumi sayının azı 50 faizi əlillərdən ibarət olan istehsal müəssisələrinin mənfəət vergisinin dərəcəsi 50 faiz azaldılır;

- vergi tutulan məbləğ istehsal təyinatlı kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə və ya bu məqsədlər üçün alınmış və istifadə edilmiş bank kreditlərinin ödənilməsinə müəssisənin faktiki çəkdiyi xərjlər məbləğində azaldılır.

Hal-hazırda müəssisələrin mənfəətindən **25% dərəcəsi** ilə vergi tutulur.

Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə müəssisələr 25% dərəcəsi ilə hesablanmış mənfəət vergisini aşağıdakı miqdarda ödəyirlər:

- Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir və Əli Bayramlı şəhərlərində (həmin şəhərlərin tabeliyində olan qəsəbələr də daxil olmaqla) – 80%;

- dağ rayonlarında və Naxçıvan Muxtar Respublikasında – 40%;

- digər rayonlarda (Bakı şəhəri və Abşeron rayonu istisna olmaqla) – 60%.

Qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyinin fəaliyyəti ilə bağlı olmayan, lakin Azərbaycan mənbəyindən əldə edilən

ümumi gəlirdən (ƏDV və aksizlər çıxılmaqla) aşağıdakı dərəcələrlə vergi tutulur:

- rezident müəssisənin və ya sahibkarın lizinq, o jümlədən maliyyə lizinqi əməliyyatları üzrə ödəmələri, habelə riskin sığortasına və ya təkrar sığortasına dair müqaviləyə uyğun olaraq sığorta ödəmələri – 4%;

- Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında beynəlxalq rabitə və ya beynəlxalq daşımalar həyata keçirilərkən rabitə və ya nəqliyyat xidmətləri üçün rezident müəssisəsinin və ya sahibkarın ödəmələri - 6%;

- rezident müəssisə tərəfindən ödənilən dividenddən - ödəmə mənbəyindən 10%;

- rezident banklarına və ya qeyri-rezident bankların Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyinə kreditlər (ssudalar) üzrə ödənilən faizlər istisna olmaqla, rezident tərəfindən və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi tərəfindən, yaxud bu jür nümayəndəliyin adından ödənilən faizlərdən, Azərbaycan mənbəyindən əldə edilmişdirsə, ödəniş mənbəyindən 10%;

- muzzdlu işlə əlaqədar alınan gəlirlər istisna olmaqla, işlərin görülməsindən və ya xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən gəlirlər - 10%;

- daşınan və daşınmaz əmlak üçün ijarə haqqından, həmçinin rezidentin və ya qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyinin ödədiyi və ya onun adından ödənilən royaltidə gəlir Azərbaycan mənbəyindən əldə edilmişdirsə, ödəmə mənbəyindən 10% dərəcəsi ilə vergi tutulur.

Xarijdən alınmış borjlar üzrə, habelə qarşılıqlı surətdə asılı olan şəxslərin bir-birinə ödədiklərin faizlərin faktiki məbləğləri (hemablamalar metodundan istifadə edildikdə – ödənilməli faizlərin məbləği) faizləri aid olduğu dövrdə eyni valyuta ilə, oxşar müddətə verilmiş banklararası kredit

hərrajında olan və ya hərrajlar keçirilmədiyi təqdirdə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının dərij etdiyi banklararası kreditlər üzrə faizlərin orta səviyyəsinin 125 faizdən artıq olmamaqla gəlirdən çıxılır.

Qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyinin mənfəət vergisindən əlavə olaraq bu nümayəndəliyin xalis mənfəətindən həmin qeyri-rezidentin xeyrinə köçürdüyü (verdiyi) hər hansı məbləğdən 10% vergi tutulur.

Rezidentin daimi nümayəndəliyinin hüdüdlərindən kənarında Azərbaycan mənbəyindən olmayan gəlirindən ödənilmiş gəlir vergisinin və ya mənfəət vergisinin məbləğləri Azərbaycanda vergi ödənilərkən nəzərə alınır.

Rezident güzəştli vergi tutulan ölkədə gəlir əldə edən qeyri-rezidentin nizamnamə fondunun 20%-dən çoxuna bilavasitə və ya dolayısı ilə sahibdirsə, yaxud öz növbəsində onun səsvermə hüququ verən səhmlərinin 20%-dən çoxunun sahibidirsə, rezidentin həmin gəliri onun vergi tutulan gəlirinə daxil edilir.

Azərbaycan Respublikasında, həm də onun hüdüdlərindən kənarında fəaliyyət göstərən xarici hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəlik vasitəsilə həyata keçirdiyi fəaliyyətdən əldə etdiyi mənfəətinin müəyyən edilməsinə imkan verən ayrıja uçotun aparılmadığı hallarda, xarici hüquqi şəxsin mənfəətinin Vergilər Nazirliyinin rəyi əsasında vergi ödəyijisi ilə müvafiq vergi orqanı arasında razılaşıdırılmış ümumi üsul əsasında müəyyən edilə bilər. Bu məqsəd üçün aşağıdakı me'yarlardan biri qəbul edilir:

– Azərbaycan Respublikasında məhsul (iş, xidmət) satışından gəlirin məbləği;

– Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətlə əlaqədar olaraq xərjlərin məbləği;

- Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyin işçilərinin sayı;

Xarici hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasında fəaliyyəti ilə əlaqədar əldə etdiyi mənfəətini birbaşa müəyyən etmək mümkün olmadıqda vergi orqanı şərti rentabellik norması əsasında onun mənfəətini aşağıdakı şərti üsullardan biri ilə müəyyən edir:

Xarici hüquqi şəxsin belə fəaliyyətlə əlaqədar əldə etdiyi gəliri (ƏDV nəzərə alınmadan) əsasında:

$$M = \frac{G}{100 + R} \times R$$

burada,

M – xarici hüquqi şəxsin mənfəəti;

G – xarici hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasındakı fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlir;

R – şərti rentabellik normasıdır.

Xarici hüquqi şəxsin belə fəaliyyətlə əlaqədar xərjləri əsasında:

$$M = \frac{X}{100} \times R$$

burada,

X – xarici hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasındakı fəaliyyəti ilə bağlı xərjləridir.

Vergi orqanı xarici hüquqi şəxsin mənfəətini həmin xarici hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəliyinin işçilərinin sayının onun ümumi işçilərinin sayında xüsusi çəkisi göstərijisi əsasında xarici hüquqi şəxsin

məjmu mənfəətinin bölüşdürülməsi üsulu ilə aşağıdakı qaydada müəyyən edir:

$$M = M_m \times \frac{N_1}{N_2}$$

burada,

M_m - xariji hüquqi şəxsin məjmu mənfəəti;

N_1 - daimi nümayəndəliyin işçilərinin sayı;

N_2 - xariji hüquqi şəxsin ümumi işçilərinin sayı.

Xariji hüquqi şəxsin mənfəəti şərti üsulla müəyyən edilərkən şərti rentabellik norması (R) 20 faiz səviyyəsində götürülür.

Xariji hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasında əldə etdiyi mənfəətinin yalnız bir hissəsi vergiyə jəlb olunduğu halda, vergi orqanı vergiyə jəlb olunan mənfəəti müyyən etmək üçün aşağıdakı me'yarlardan istifadə edə bilər:

- xariji hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasında vergiyə jəlb olunan fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün sərf etdiyi iş vaxtının nümayəndəliyin ümumi iş vaxtında xüsusi çəkisi;

- xariji hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasında vergiyə jəlb olunan fəaliyyətin həyata keçirilməsinə çəkdiyi xərjlərinin, onun Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəlik vasitəsilə həyata keçirdiyi fəaliyyətlə bağlı ümumi xərjlərində xüsusi çəkisi;

- xariji hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasında vergiyə jəlb olunan gəlirlərinin fəaliyyətindən əldə olunan ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisi.

Xariji hüquqi şəxsin mənfəətindən vergi şərti üsulla hesablanarkən mənfəət vergisi üzrə müvafiq dövr üçün qanunverijiliklə nəzərdə tutulan güzəştlər verilir.

Mənfəət vergisinin məqsədləri üçün vergi hesabatı vergi bəyannaməsindən ibarətdir. Vergi ödəyijiləri hesabat ilindən sonrakı ilin aprel ayının 1-dək vergi orqanlarına bəyannamə təqdim edirlər.

VII fəsil. FİZİKİ ŞƏXSLƏRİN GƏLİR VERGİSİ

Əhalidən alınan vergilərin iqtisadi mahiyyəti büdcə və digər fondların formalaşdırılması prosesində dövlət ilə fiziki şəxslər arasında yaranmış pul münasibətləri ilə xarakterizə olunur.

Fiziki şəxslərdən alınan vergilərin iqtisadi mahiyyəti onun *fiskal və tənzimləyici* funksiyalarında əks olunur.

Müxtəlif ölkələrdə əhalidən alınan vergilərin müxtəlif forma və növləri mövjudur, lakin onların əsasını da vergiqoyma prinsipləri təşkil edir.

Gəlir vergisi dövlətin gəlirinin formalaşmasının əsas mənbə-lərindən biridir. O əhalinin gəlirlərinin müxtəlif mənbələrini əhatə edir.

Gəlir vergisi XVII- XIX əsrlərdə kapitalist istehsal üsulu zamanı yaranmışdır.

1992-ji ilin yanvarın 1-dən Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin gəlir vergisinin prinsipjə yeni sistemi yarandı. Hal-hazırda fəaliyyətdə olan fiziki şəxslərin gəlir vergisi sisteminin əsas prinsipi sosial və digər mənşəyindən asılı olmayaraq vergi ödəyijilərinin bərabərliyi prinsipidir. Bu o deməkdir ki, vergi ödəyijiləri qanun qarşısında bərabərdirlər, müəyyən səviyyəli gəlir əldə edən vergi ödəyijiləri üçün vergi dərəcələri eynidir.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dövlət büdgəsində xüsusi çəkisi yüksəkdir. Əhalinin gəlirləri artıqja verginin bu növünün də xüsusi çəkisi artır. 1996-ji ildən etibarən gəlir

vergisi vergi daxilolmalarında artaraq 12,7%-dən 1997-ji ildə 15,5%-ə, 1998-ji ildə 24,3%-ə çatmış, 1999-ju ildən etibarən azalaraq 23,2%-ə, 2000-ji ildə 18,4%-ə, 2001-ji ildə isə 16,4% təşkil etmiş, 2002-ji ildə 11,1%-dək, 2003-jü ildə 9,5%-dək azalması nəzərdə tutulur.

Jədvəl 6. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, faizlə¹

Göstərijilər	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Vergilərdən daxil olmalar	12,0	13,3	10,7	10,2	10,8	11,8	15,8	18,6
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1,5	2,0	2,6	2,4	2,0	1,9	1,8	1,8

Rezident vergi ödəyijisinin gəliri onun Azərbaycan Respublikasında və Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında əldə etdiyi gəlirdən ibarətdir.

Qeyri-rezident vergi ödəyijisinin gəliri onun Azərbaycan Respublikası mənbələrindən əldə etdiyi gəlirdən ibarətdir.

Gəlirlərə aşağıdakılar aiddir:

- muzzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlir;

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

- muzzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən əldə edilən gəlir;
- vergilərdən azad edilən gəlirlərdən başqa bütün digər gəlirlər.

Fiziki şəxs tərəfindən muzzdlu işlə əlaqədar alınan gəlir – əmək haqqı, bu işdən alınan hər hansı ödəmə və ya fayda, o cümlədən əvvəlki iş yerindən, yaxud gələcək muzzdlu işdən alınan gəlirdir.

Muzzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlirə aşağıdakılar daxildir:

- fiziki şəxsə banklararası kredit hərrajında olan faiz dərəcəsiindən aşağı faiz dərəcəsi ilə ssuda verildiyi halda – bu tipli ssudalar üzrə banklararası kredit hərrajında olan faiz dərəcəsinə uyğun ödənilməli olan məbləğlə aşağı faiz dərəcəsinə uyğun məbləğ arasındakı fərq;
- işə götürənin öz işçisinə malı, işi və ya xidməti təqdim etdiyi, yaxud hədiyyə verdiyi halda – bu jür malların, işlərin və xidmətlərin bazar qiyməti ilə dəyəri;
- işçinin xərjlərinin əvəzi ödənilməli halda – ödənen vəsaitin məbləği;
- işçinin işə götürənə olan borjunun və ya öhdəliyinin başlandığı halda – həmin borjun və ya öhdəliyin məbləği;
- işə götürən tərəfindən həyatın yığım sığortası üzrə sığorta haqları ödənilməli halda, sığorta haqları ilə sığorta ödənişləri arasında fərq istisna olmaqla, sığorta olunanın həmin sığorta üzrə aldığı sığorta ödənişi. Həyatın yığım sığortası üzrə sığorta qanunverijiliklə müəyyən edilmiş qaydada xarici ölkələrdəki sığortaçı vasitəsilə aparıldıqda – işə götürənin sığorta haqları ilə əlaqədar çəkdiyi xərjlər.

Faktiki e'zamiyyə xərjlərinin və ya digər işgüzar xərjlərin əvəzinin ödənilməsi gəlirə daxil deyildir.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirə aşağıdakılar daxildir:

- sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunan aktivlərin təqdim edilməsindən gəlir;
 - sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına və ya müəssisənin bağlanması razılıq verilməsinə görə alınan gəlir;
 - əsas vəsaitlərin satılmasından və ya ijarəyə verilməsindən alınan gəlir;
 - gəlirdən çıxılan, kompensasiya edilən məbləğlərdən və ya ehtiyatların azalmasından gəlir.
- Fiziki şəxslərin qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirə aşağıdakılar daxildir:
- fiziki şəxslərin mükafat şəklində əldə etdiyi gəlir;
 - dividend;
 - əmlakın ijarəyə verilməsindən gəlir;
 - royalti;
 - vergi ödəyijisinə bağlılanmış borjun məbləği;
 - sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunmayan aktivlərin təqdim edilməsindən gəlir;
 - təqvim ili ərzində alınan hədiyyə və mirasların məbləği (hədiyyə verildiyi halda – onun bazar qiyməti ilə dəyəri istisna olmaqla);
 - vergi ödəyijisi aktivlərinin ilkin qiymətinin artdığını göstərən hər hansı digər gəlir (əmək haqqından başqa);
 - həyatın yığım sığortası üzrə sığorta olunanın ödədiyi və ya onun xeyrinə ödənilən sığorta haqları ilə sığorta ödənişləri arasındakı fərq.
- Rezidentlərin gəlirləri üzrə vergitutma obyektinə vergi ili üçün rezidentlərin bütün gəliri ilə həmin dövr üçün müəyyənləşdirilmiş gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdən ibarət olan vergiyə jəlb edilən gəlirdir.
- Ödəmə mənbəyindən vergi tutulduğu halda, *vergitutma obyektinə* vergiyə jəlb olunan gəlirdir.

Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəlik vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident vergi ödəyijisi daimi nümayəndəliyi ilə əlaqədar olan vergiyə jəlb edilən gəlirləri üzrə gəlir vergisinin ödəyijiləridir.

Vergiyə jəlb olunan gəlir, konkret dövrdə Azərbaycan mənbələrindən daimi nümayəndəliklə bağlı əldə edilən ümumi gəlirlə həmin dövrdə bu gəlirlərin əldə edilməsi ilə əlaqədar çəkilən və gəlirlərdən çıxılan məbləğ arasındakı fərkdir. Azərbaycan Respublikasında verginin minimal dərəcəsi 12, maksimal dərəcəsi 35%-dir.

Fiziki şəxslərin aylıq gəlirindən vergi aşağıdakı dərəcələrlə tutulur:

Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği	Verginin məbləği
100000 manatadək	Vergi tutulmur
100001-1000000 manatadək	100000 manatdan çox olan məbləğin 12 faizi
1000001-5000000 manatadək	108000 manat + 1000000 manatdan çox olan məbləğin 25 faizi
5000000 manatdan çox olduqda	1108000 manat + 5000000 manatdan çox olan məbləğin 35 faizi

Fiziki şəxslərin illik gəlirindən aşağıdakı dərəcələrlə vergi tutulur:

Vergi tutulan illik gəlirin məbləği	Verginin məbləği
1200000 manatadək	Vergi tutulmur
1200001-12000000 manatadək	1200000 manatdan çox olan məbləğin 12 faizi
12000001-60000000 manatadək	1296000 manat + 12000000 manatdan çox olan məbləğin 25 faizi
60000000 manatdan çox	13296000 manat + 60000000

olduqda	manat-dan çox olan məbləğin 35 faizi
---------	--------------------------------------

Fiziki şəxslərin aşağıdakı gəlirləri gəlir vergisindən azaddır:

- Azərbaycan vətəndaşı olmayan diplomatik və ya konsulluq əməkdaşının rəsmi məşğulluğundan gəlir;
- Azərbaycan Respublikasının rezidenti və ya vətəndaşı olmayan və vergi ilində Azərbaycan Respublikası ərazisində üst-üstə 182 gündən az olan şəxsin iş yerindən gəlir;
- təqvim ili ərzində alınan hədiyyə, maddi yardım və miraslar;
- hədiyyələrin, təhsil və ya müəliyə haqlarını ödəmək üçün maddi yardımın dəyəri aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 50 mislinədək, xaricdə müəliyə haqlarını ödəmək üçün maddi yardımın dəyəri – 100 mislinədək, mirasların dəyəri – 1000 mislinədək olarsa;
- hədiyyə, maddi yardım və miras vergi ödəyijisinin ailə üzvlərindən alındığı halda, onun tam dəyəri;
- əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməsinə görə ödənilən müavinətlər istisna olmaqla dövlət müavinətləri, əvəzsiz dövlət köçürmələri;
- alimentlər;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları əsasında dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına fərdi birdəfəlik ödəmələr və ya maddi yardımlar;
- daşınan maddi əmlakın satışından və ya ijarəyə verilməsindən gəlir;
- bütün sığorta ödənişləri, o cümlədən sığorta olunanın ölümü və ya bədən xəsarəti nəticəsində verilən sığorta ödənişləri;

- vergi ödəyijisinin azı 3 il ərzində əsas yaşayış yeri olduğu daşınmaz əmlakın təqdim edilməsindən gəlir;
 - dəymiş zərərlərin ödənilməsi ilə bağlı alınan kompensasiya ödənişləri;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından alınan gəlirlər;
 - sənətkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin gəliri;
 - lotereyalardan əldə olunan uduşların dəyəri;
- kompensasiya xarakterli ödəmələr, o cümlədən hərbi qulluqçuların pul və ya natura şəklində təminatı;
 - yarışlarda və müsabiqələrdə əşya şəklində alınan mükafatların tam dəyəri;
 - beynəlxalq yarışlarda və müsabiqələrdə pul şəklində alınan mükafatların dəyəri aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 200 mislinədək, respublika, şəhər və rayon yarışlarında və müsabiqələrində isə 10 mislinədək.

Aşağıdakı fiziki şəxslərin hər hansı muzzdlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri vergi tutulmayan məbləğin 20 misli miqdarında azaldılır:

- Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanları;
- Sover İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanları;
- Şöhrət ordeninin hər üç dərəcəsi ilə təltif edilmiş şəxslər;
 - I və II qrup müharibə əlilləri;
 - həlak olmuş, yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadları (ərləri);
 - müharibə veteranı adı almış şəxslər;
 - Çernobil AES-də qəza, mülki və ya hərbi tə'yinatlı obyektlərində digər radiasiya qəzaları nətiyəsində şüa xəstəliyinə və şüa ilə əlaqədar xəstəliyə tutulmuş və ya xəstəlikləri keçirmiş şəxslər.

I və II qrup əlillərin (müharibə əlillərindən başqa) hər hansı muzzdlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 3 misli miqdarında azaldılır:

- həlak olmuş, yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin valideynləri, habelə vəzifələrinin ijrasi zamanı həlak olmuş dövlət qulluqçularının valideynləri və arvadları (ərləri). Bu şəxslərin arvadlarına (ərlərinə) güzəşt o halda verilir ki, onlar təkrar nigaha girmiş olmasınlar;

- 1990-jı il yanvarın 20-də SSRİ qoşunlarının müdaxiləsi nətiyəsində, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi zamanı həlak olmuş şəxslərin valideynləri və arvadları (ərləri). Bu şəxslərin arvadlarına (ərlərinə) güzəşt o halda verilir ki, onlar təkrar nigaha girmiş olmasınlar;

- Əfqanıstana və döyüş əməliyyatları aparılan başqa ölkələrə göndərilmiş hərbi qulluqçular və tə'lim-yoxlama toplantılarına çağırılmış hərbi vəzifəli şəxslər;

- daimi qulluq tələb edən uşaqlıqdan xəstə uşağa və ya I qrup əlilə baxan və onunla birlikdə yaşayan valideynlərdən biri (özlərinin istəyi ilə), arvad (ər), himayəçi və ya qəyyum.

Qohumluq dərjəsindən asılı olmayaraq himayəsində azı üç nəfər, o jümlədən gündüz təhsil alan 23 yaşınadək şagirdlər və tələbələr olan ər və ya arvaddan birinin vergi tutulmalı olan aylıq gəliri vergi tutulmayan məbləğinin 1 misli qədər azaldılır.

Aşağıdakılar himayədə aid edilmirlər:

- təqaüd, pensiya və işsizlik müavinəti alan şəxslər;
 - dövlət tə'minatında olan şəxslər;
- xüsusi məktəblərin şagirdləri və internat evlərində olan, saxlanmasına görə qəyyumlardan haqq alınmayan

uşaqlar, habelə tam dövlət təminatındakı məktəblər yanında internatlarda olan uşaqlar.

Əmək haqqından tutulan vergi hesablanarkən fiziki şəxslərin vergi güzəştləri hüququ müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilmiş sənədlərin təqdim edildiyi andan yaranır və yalnız fiziki şəxsin əmək kitabçasının olduğu yerdə həyata keçirilir.

Gəlir vergisi üçün vergi ili təqvim ili sayılır.

VIII fəsil. ƏLAVƏ DƏYƏR VERGİSİ

Əlavə dəyər vergisi (ƏDV) 1954-jü ildə fransız iqtisadçısı *M.Lore* tərəfindən təklif edilmişdir. Qərbi Avropada bu vergi növü 60-jı illərin sonu, 70-jı illərin əvvəllərində tətbiq edilmişdi: 60-jı illərin sonunda Almaniyada, Fransada, İsveçrədə, Danimarkada, Niderlandda, 70-jı illərin əvvəllərində Belçikada, İngiltərədə, İtaliyada, Lüksemburqda, Norveçdə.

ƏDV-nin geniş yayılmasına Avropa İqtisadi Birliyinin (AİB) qərarı səbəb olmuşdur. ƏDV AİB ölkələrində əsas vasitəli vergi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bu mö'təbər Avropa təşkilatına daxil olmağın əsas şərti, namizəd ölkələrdə ƏDV sisteminin fəaliyyətinin mövjudluğuudur, buna görə də hazırda bu vergi Avropanın praktik olaraq bütün ölkələrində fəaliyyət göstərir. Vergi daxilolmalarının 14% bu verginin payına düşür. ƏDV-nin populyarlığının əsas səbəbləri bunlardır:

- AİB-nə daxil olmağın mümkünlüyü;
- istehlak vergisi hesabına dövlət xərjlərinin artırılması. ƏDV digər vergilərə nisbətən ölkənin büdcəsinə daxilolmaların artırılmasına şərait yaradır;

- ƏDV texniki vəsaitlərin və müəyyən sənəd dövriyyəsi sisteminin köməyi ilə operativ vergi əməliyyatlarının keçirilməsinə imkan yaradır.

ƏDV vasitəli vergilər qrupuna daxildir. Azərbaycan Respublikasında ƏDV 1 yanvar 1992-ci ildə tətbiq edilməyə başlanmışdır. 2001-ci ilədək "Əlavə dəyər vergisi haqqında"

Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən 20% dərəcə ilə hesablanıb ödənilirdi. Dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymət və tariflərlə satılan malların (işlərin və xidmətlərin) satışından, habelə alış və satış qiymətləri arasındakı fərqdən ƏDV 16,67 faiz dərəcə ilə hesablanırdı.

ƏDV-nin nümunəsi *dövriyyədən vergi* sayılırdı. Onun hesabına keçmiş SSRİ-də büdcənin gəlir bazasının xeyli hissəsi formalaşdı. Dövriyyədən vergi 30-ju illərdə keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində tətbiq edilmiş və 60 ilə yaxın ömür sürmüşdür. Bu illər planlı iqtisadiyyat, qiymətlərin, istehsalın və əhalinin gəlirlərinin mərkəzləşdirilmiş tənzimlənməsi dövrü idi. Dövriyyə vergisi qiymət tənzimləyijisi rolunu oynayır. Müəyyən məhsullar üzrə (avtomobil, araq, tütün) dövriyyə vergisi maya dəyərinə nisbətən qiymətləri artırır və vasitəli vergi xarakterinə malik idi. Lakin dövriyyə vergisi vahid dərəcəyə malik deyildi. Ona görə qiymətlərin səviyyəsi (xüsusi olaraq ərzaq məhsullarına, hərbi texnikaya, dərman məhsullarına, uşaq məhsullarına, kitablara və d.) sün'i olaraq azaldılırdı.

Dövriyyə vergisi bütövlükdə büdcəyə göçürülürdü. Onun hesablanmasının əsas üsulu qiymətlər arasındakı fərq üsulu idi. Verginin məbləği sənayenin topdansatış qiyməti ilə müəssisənin topdansatış qiyməti arasındakı fərq kimi hesablanıb ödənilirdi. Belə bir sistem planlı təsərrüfatın tələbatını təmin edirdi və planlı iqtisadiyyatın məhdud elementini təşkil edirdi.

Bazar münasibətlərinə keçilməsi sərbəst bazar qiymətlərinin formalaşmasını və tətbiq edilmiş topdansatış və pərakəndə qiymətlərin ləğvini tələb edirdi. Yeni iqtisadi şəraitdə dövriyyə vergisinin əvvəlki qaydada mərkəzləşdirilmiş tətbiqinin mümkünüyü aradan çıxdı, dövlət büdcəsinin əvvəlki qaydada doldurulması məqsədilə başqa vergi növünün tətbiq edilməsi zərurəti yarandı. Dünya təjribəsi göstərdi ki, dövriyyə vergisini əvəz edə bilən iki vergi növü mövjudur. Bu ƏDV və pərakəndə satışdan vergi idi. Onlar istehsaldan tutulan vergilər idi və əhali pul xərjlədikjə bu vergiləri ödəyirlər. Son 30 il ərzində inkişaf etmiş ölkələr istehsal vergisinə keçməyə başlamışlar. Xüsusilə, ƏDV populyar idi, çünki onun dövriyyə vergisinə oxşar xüsusiyyətləri mövjudur. Hər biri çoxpilləlidir və son istehlaka qədər əmtənin hərəkətini hər bir mərhələsində tətbiq olunur. Lakin dövriyyə vergisindən fərqli olaraq, hesablanmış ƏDV məbləğindən əmtənin hərəkətinin əvvəlki mərhələlərində ödənilmiş ƏDV çıxılır.

Vergi Məjəlləsinin 153-jü maddəsinə əsasən ƏDV malların istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və tədavülü prsesində onların dəyərinə əlavənin bir hissəsinin, həmçinin ölkə ərazisinə gətirilən və vergi tutulan bütün malların dəyərinin bir hissəsinin büdcəyə tutulması formasıdır. ƏDV mallar istehsalının və göndərilməsinin, işlər görülməsinin və xidmətlər göstərilməsinin bütün mərhələlərində ödənilir.

ƏDV-nin büdcə üçün müəyyən üstünlükləri vardır: bu gəlirlərin sabit və daimi mənbəyidir. O istehlakçı üçün onun ödənilməsindən yayınmasına çətinlik törədir. ƏDV-nin fiskal mahiyyəti böyükdür. 2000-ji ildə dövlət büdcəsinə təxminən 572 mlrd. manat, 2001-ji ildə isə 1266 mlrd. manat (745 mlrd. manat Vergilər Nazirliyi tərəfindən) ƏDV daxil olmuşdur ki, bunun da büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi

müvafiq olaraq 22,4% və 32,3% olmuşdur. 2002-ji ildə bu göstərijisi 34,2%, 2003-jü ildə isə 31,3% planlaşdırılmışdır.

ƏDV-nin ÜDM-də xüsusi çəkisi aşağıdakı jədvəldə öz çəkisini tapmışdır:

Jədvəl 7. Əlavə dəyər vergisinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, faizlə¹

Göstərijilər	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Vergilərdən daxil ol malar	12,0	13,3	10,7	10,2	10,8	11,8	15,8	18,6
ƏDV	2,3	3,0	3,1	2,6	2,4	4,7	5,4	5,8

ƏDV-nin ödəyijisi kimi qeydiyyatdan keçən və ya qeydiyyatdan keçməli olan şəxs, o jümlədən rezident və qeyri rezident hüquqi və fiziki şəxslər ƏDV-nin ödəyijisidir.

Malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və vergi tutulan idxal ***vergitutma obyektidir***.

Vergidən azad edilən malların göndərilməsindən, işlər görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən başqa, Azərbaycan Respublikasının ərazisində müstəqil sahibkarlıq fəaliyyəti və ya hüquqi şəxs yaratmadan birgə sahibkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində mallar göndərilməsi və xidmətlər göstərilməsi vergi tutulan əməliyyatlar sayılır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən və əvvəlki ardıjıl 3 aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatlarının həjmi aylıq

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

gəlinin vergi tutulmayan məbləğinin 1250 mislindən artıq olan şəxs həmin dövr başa çatdıqdan sonra 10 təqvim günü ərzində vergi orqanına ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda dair ərizə verməlidir.

Qeydiyyatdan keçməli olmayan sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən şəxs vergi orqanına ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyat haqqında könüllü ərizə verə bilər. Bu zaman vergi ödəyijisinin əvvəlki üç aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatlarının həjmi nəzərə alınmır.

Vergi ödəyijisinin ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatı hansı tarixin əvvəl başlanmasından asılı olmayaraq aşağıdakı tarixlərin birində qüvvəyə minir:

- məjburi qeydiyyat zamanı – qeydiyyat haqqında ərizə verməyə dair öhdəliyin birinci günündə;

- könüllü qeydiyyat zamanı – qeydiyyat haqqında ərizənin verildiyi aydan sonrakı hesabat dövrünün birinci günündə;

- vergi ödəyijisinin qeydiyyatı haqqındakı ərizəsində göstərilən tarixdə.

Malların idxalı, vergidən azad edilən idxal istisna edilməklə, vergi tutulan idxal sayılır. Tranzit yük daşınması qaydasında, müvəqqəti idxal şəklində Azərbaycan Respublikası ərazisinə buraxılan mallar və ya gömrük qanunverijiliyinə uyğun olaraq daxili istehlak üçün idxal edilmiş və ya qəbul olunmuş sayılmayan mallar ƏDV-nin məqsədləri üçün idxal malları hesab edilmir.

Vergi ödəyijisinin haqqı ödənilməklə və ya əvəzsiz qaydada öz işçilərinə və digər şəxslərə mal verməsi, iş görməsi və ya xidmət göstərməsi, habelə barter əməliyyatı vergi tutulan əməliyyat sayılır.

Vergi ödəyijisi malları (işləri, xidmətləri) ƏDV-ni ödəməklə əldə edirsə və müvafiq əvəzləşdirmə alırsa və ya almaq hüququna malikdirsə, belə mallardan (işlərdən,

xidmətlərdən) qeyri-kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilməsi vergi tutan əməliyyat sayılır.

Vergi ödəyijisinin qeydiyyatı ləğv edilirsə, ləğv etmə vaxtı onun sahibliyində qalan mallar həmin vaxt və vergi tutulan əməliyyat çərçivəsində təqdim edilən mallar kimi qiymətləndirilir.

ƏDV-dən azad olunan mallar ixraj edilərkən vergiyə sıfır (0) dərəcə ilə jəlb edilməlidirlər. Aşağıdakı işlərin görülməsinə, xidmətlərin göstərilməsinə və əməliyyatların aparılmasına görə ƏDV sıfır (0) dərəcəsi ilə tutulur.

1) xarici ölkələrin diplomatik və anoloji nümayəndəliklərin rəsmi istifadəsi, həmçinin bu nümayəndəliklərin diplomatik, inzibati və texniki işçilərinin, o cümlədən onlarla yaşayan ailə üzvlərinin şəxsi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan mal və xidmətlər;

2) xarijdən alınan əvəzsiz maliyyə yardımları (qrantlar) hesabına malların alınması, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və bunların idxalı;

3) Vergi Məjəlləsi ilə nəzərdə tutulan xidmətlərin ixraji;

4) beynəlxalq və tranzit yük və sərnişin daşınması. Beynəlxalq və tranzit uçuşlarla bilavasitə bağlı olan işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi.

5) Azərbaycan Respublikasının Milli Bankına qızıl və digər qiymətliyərin göndərilməsi.

Vergi tutulan əməliyyatın vaxtı həmin əməliyyat üçün ƏDV-nin hesab-fakturasının verildiyi vaxt sayılır. Əgər əməliyyatın aparıldığı gündən sonrakı 5 gün ərzində ƏDV-nin hesab-fakturası verilmirsə, vergi tutulan əməliyyat aşağıdakı vaxtlarda aparılmış hesab edilir:

- malların göndərildiyi və ya təqdim edildiyi, işlərin görüldüyü və xidmətlərin göstərildiyi vaxt, yaxud

- malların göstərilməsi onların daşınmasını nəzərdə tutursa, daşınmanın başlandığı vaxtda.

Mallar satılarkən onun qiyməti ƏDV-nin məbləği qədər artırılmalıdır. ƏDV nəzərə alınmaqla formalaşmış qiymətin tərkibində verginin məbləğini təyin etmək üçün verginin hesabat dərəcəsi nəzərdə tutulur. Hesabat dərəcəsi əmtəənin vergi də nəzərə alınmaqla formalaşmış qiymətinin tərkibində ƏDV-nin payını müəyyən edir.

ƏDV-nin dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan idxalın dəyərini **18 faizidir**. ƏDV malın (işin, xidmətin) vergi tutulan dəyərinə əlavə edilmir.

ƏDV **sıfır (0) dərəcə** ilə də tutulur. Azad olunan əməliyyatlar üzrə mallara (işlərə, xidmətlərə) ƏDV tətbiq edilmir.

Vergi tutulan dövriyyə hesabat dövrü ərzində vergi tutulan əməliyyatların ümumi dəyərindən ibarətdir.

Vergi tutulan əməliyyatdan büdcəyə hesablanmalı olan verginin məbləği vergi dərəcəsinin vergi tutulan əməliyyatın dəyərinə (ƏDV-siz) tətbiqi yolu ilə müəyyən edilir.

Özündə ƏDV-ni əks etdirən və buraxılış qiymətləri səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən tənzimlənən məhsulların təqdim edilməsi üzrə əməliyyatlar zamanı ƏDV buraxılış qiymətini 1,18-ə böldükdən sonra vergi dərəcəsinin tətbiqi yolu ilə müəyyən edilir.

Malların ixrajından başqa, malların təqdim edilməsinin, işlərin görülməsinin və xidmətlər göstərilməsinin aşağıdakı növlərindən, habelə idxalın aşağıdakı növlərindən **ƏDV tutulmur**:

- özəlləşdirmə qaydasında dövlət müəssisəsindən satın alınan əmlakın dəyəri, habelə dövlət əmlakının ijarəyə verilməsindən alınan ijarə haqqının büdcəyə ödənilməli olan hissəsi;

- maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi;
- milli və ya xarici valyutanın (numizmatika məqsədlərindən başqa), həmçinin, qiymətli kağızların göndərilməsi və ya idxal edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının aktivlərində yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan qızılın, habelə valyuta sərvətlərinin, xaricdə istehsal edilmiş Azərbaycan Respublikasının pul nişanlarının, yubiley sikkələrinin və digər bu qəbildən olan qiymətliyərin idxalı;

- müəssisənin nizamnamə fonduna (kapitalına) pay şəklində hər hansı bir əmlakın qoyulması;

- tutulan məbləğlər hədlərində dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarətmə və digər səlahiyyətli orqanların tutduğu dövlət rüsumu, ijarə haqları, yığımlar və onların tutulması müqabilində göstərdiyi xidmətlər;

- beynəlxalq təşkilatların, xarici dövlətlərin hökumətlərinin, habelə dövlətlərarası və hökumətlərarası sazişlərə əsasən xarici hüquqi və fiziki şəxslərin ayırdıqları kreditlər və borjlar hesabına, həmçinin bu kreditlər və borjlar hesabına həyata keçirilən layihələrdə Azərbaycan tərəfinin payı, 49 faizdən çox olmamaqla, həmin pay hesabına malların alınması, işlər görülməsi, xidmətlər göstərilməsi və bunların idxalı;

- orta məktəb dərsləkləri, uşaq ədəbiyyatlarının və büdcədən maliyyələşdirilən dövlət əhəmiyyətli nəşrlərin istehsalı ilə bağlı redaksiya, nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti;

- dəfn və qəbiristanlığın mərasim xidmətləri;

- Azərbaycan Respublikası Milli Bankının qanunverijilikdə nəzərdə tutulmuş vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı mal idxalı, iş görülməsi və xidmət göstərilməsi;

- kütləvi informasiya vasitələri məhsullarının alqı-satqısının bütün növləri üzrə dövriyyələr, mətbu kütləvi informasiya vasitələri məhsulları istehsalı ilə bağlı redaksiya, nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti (reklam xidmətləri istisna olunmaqla).

İdxalın digər növləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən ƏDV-dən azad edilə bilər.

ƏDV-nin ödəyijisi kimi qeydiyyatdan keçən və vergi tutulan əməliyyat aparan şəxs malları, işləri və ya xidmətləri qəbul edən şəxsə *hesab-fakturasını* verməyə borjlıdur. ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatdan keçməyən şəxsin vergi hesab-fakturası verməyə hüququ yoxdur.

Vergi hesab-fakturası ciddi uçotu aparılan sənəd olmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi forma üzrə hazırlanan və özündə aşağıdakı mə'lumatları əks etdirən sənəddir:

- vergi ödəyijisinin və alqının (sifarişçinin) adı;
- vergi ödəyijisinin və alqının (sifarişçinin) eyniləşdirmə nömrəsi;
- yola salınmış malların, görülmüş işlərin və ya göstərilmiş xidmətlərin adı;
- vergi tutulan əməliyyatın haqqının məbləği, həmçinin vergi tutulan əməliyyatın həjmi;
- aksizli mallarda aksizin məbləği;
- vergi tutulan əməliyyatdan ödənilməli olan verginin məbləği;
- vergi hesabat-fakturasının verilmə tarixi;
- hesab-fakturanın sıra nömrəsi;
- qeydiyyat bildirişini vermiş vergi orqanının adı, bildirişin verilmə tarixi və sıra sayı;
- vergi hesab-fakturasını imza etmiş məsul şəxsin vəzifəsi, soyadı, adı, atasının adı.

Vergi ödəyijisi malın alınmasına (işlərin, xidmətlərin sifarişçisinə) vergi hesab-fakturasına mal göndəriləndən (iş görüldəndən, xidmət göstəriləndən) sonra beş gündən geç olmayaraq verməyə bojludur.

ƏDV-nin ödəyijiləri olmayan alijılara pərakəndə mal göndərilədikdə və ya xidmət göstərilədikdə, vergi hesab-fakturası əvəzinə qəbz və ya çek verilə bilər.

ƏDV-nin bəyannaməsi hər hesabat dövrü üçün, hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dən geç olmayaraq verilir.

IX fəsil. AKSİZLƏR

Aksiz aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən, aksizli malları istehsal edən və satan vergi ödəyijilərindən tutulan dolayı vergilərdir. Bütün dolayı vergilər kimi aksizlər əmtənin qiymətini formalaşdırır və faktiki olaraq onun ödənilməsi alijuların üzərinə keçirilir. Formal olaraq bu verginin ödəyijiləri aksizli mal istehsal və ya satan müəssisələrdir. Lakin aksizin qiyməti əmtənin qiymətinə daxil edildiyindən, faktiki olaraq onun ödəyijiləri aksizli malların istehlakçılardır. Aksiz yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə mənfəətin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə tutulması məqsədilə müəyyən edilir.

Aksizlər X-XI əsrlərdə yaranmış və ilk dəfə olaraq spirtli içkilərin üzərinə qoyulmuşdur. Sonrakı yüz il ərzində spirtli içkilərin aksizə jəlb edilməsi geniş vüs'ət almağa başladı. XIX əsrin əvvəllərindən e'tibarən spirtli içkilərə aksizlərin alınması qanuniləşdirildi, arağa və pivəyə tətbiq edilməyə başlandı. 1838-ji ildə aksiz tütünə tətbiq edildi. 1848-ji ildən kibritə, 1887-ji ildən neftdən alınan yağlara tətbiq olundu.

Aksizlər XX əsrin əvvəlində büdcə gəlirlərinin 70%-ni təmin edirdilər. Vergitutma obyektini ilkin tələbat malları (duz, qənd, çay, kibrit və d.) və kütləvi istehlak malları (spirtli içkilər, tütün mə'mulatu) təşkil edirdi.

Planlı təsərrüfatın və inzibati idarəçiliyin möhkəmləndiyi bir dövrdə aksizlərin rolu azalmağa başladı, 1930-ju ildə keçirilən vergi islahatı bütün aksizləri ləğv etdi. XX əsrin 90-ji illərin əvvəllərində Azərbaycanda gedən siyasi-iqtisadi proseslər dövlət büdcəsinin gəlir mənbəyi kimi aksizlərin rolunu artırdı.

Aksizə jəlb edilən məhsulların siyahısı və dərəcəsi Azərbaycan Respublikasının Hökuməti tərəfindən müəyyən edilir. Hazırda bu məhsullara etil spirti, araq, likor-araq mə'mulatu, çaxır, pivə, tütün mə'mulatu, neft və neft məhsulları və d. daxildir.

Aksizlərin tənzimləyici əhəmiyyəti o biri vasitəli vergilərə nisbətən azdır. Məhsullara tətbiq edilən aksizlər bütövlükdə dövlət büdcəsinə daxil olur.

Aksiz vergisinin vergilərdən daxilolmalarda xüsusi çəkisi 1996-ji ildə aksiz vergisinin vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 7,7%, 1996-ju ildə 12,0%, 1997-ji ildə 9,9% təşkil etdiyi halda, 1998-ji ildə 3,8%, 1999-ju və 2000-ji illərdə 3,9%-dək azalmış, 2001-ji ildə kəskin artaraq 14,1% olmuşdur. 2002-ji ildə bu göstərijinin 10,4%-dək, 2003-ju ildə isə 4,9%-dək enməsi gözlənilir.

Jədvəl 8. Aksiz vergisinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, faizlə¹

Göstərijilər	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Vergilərdən daxil olmalar	12,0	13,3	10,7	10,2	10,8	11,8	15,8	18,6
Aksiz vergisi	1,4	1,3	0,4	0,4	0,4	2,1	1,6	0,9

Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, yaxud idxal olunan aksizli mallardan, vergidən azad edilən mallar istisna olmaqla, digər mallardan vergi tutulur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində aksizli malların istehsalı və ya idxalı ilə məşğul olan bütün hüquqi və ya fiziki şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında bilavasitə özü və ya podratçı vasitəsilə aksizli malları istehsal edən və istehsal etdiyi yerdə vergi ödəyijisi kimi uçotda olmayan Azərbaycan Respublikasının rezidentləri *aksizin ödəyijiləridirlər*.

Sifarişçinin göndərdiyi xammaldan Azərbaycan Respublikası ərazisində mallar istehsal edildiyi hallarda, malların istehsalçısı aksizin ödəyijisidir. Bu halda istehsalçı aksiz məbləğlərini sifarişçidən almalıdır.

Vergitutma obyekt aksiz dərəcəsinin növündən asılıdır. Əgər aksiz dərəcəsi faizlə müəyyən olunmuşdursa, vergitutma bazası vasitəli vergilər nəzərə alınmaqla, aksizli malların buraxılış qiymətinə görə müəyyən edilir.

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

Aşağıdakı əməliyyatlar vergitutma obyektləridir:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən aksizli malların istehsal binasının hüdudlarından kənara buraxılması;

- idxal malları üçün Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məjəlləsinə uyğun olaraq aksizli malların gömrük xidmətinin nəzarətindən çıxması.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal olunan mallar üçün vergi tutulan əməliyyatın məbləği vergi ödəyijisinin müştəridən və ya hər hansı digər şəxsdən, o jümlədən barter əsasında, aldığı və ya almalı olduğu haqqın topdansatış bazar qiymətindən (aksiz və ƏDV çıxılmaqla) aşağı olmayan məbləğidir.

İdxal malları üçün vergi tutulan əməliyyatın məbləği Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məjəlləsinə uyğun olaraq müəyyən edilən, lakin topdansatış bazar qiymətindən aşağı olmayan gömrük dəyəridir (aksiz və ƏDV çıxılmaqla). Aksizlər üçün vergi tutulan əməliyyatın vaxtı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- respublika ərazisində istehsal olunan mallar üçün – malların istehsal binasının hüdudlarından kənara buraxıldığı vaxt;

- malların idxalı üçün – gömrük qanunverijiliyinə uyğun olaraq aksizli malların gömrük xidmətinin nəzarətindən çıxdığı vaxt.

Aksizli malların ixraji **sıfır (0) dərəcəsi** ilə vergiyə jəlb olunur.

Yeni qəbul edilmiş Vergi Məjəlləsinə uyğun olaraq, aksizlərin hesablanması və alınması qaydalarının dəyişdirilməsi ilə əlaqədar yeni aksiz dərəcələri tətbiq olunur.

Vergi Məjəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 19 yanvar 2001-jı il 19 sayılı qərarına əsasən daxili bazarın

tələbatını tam ödəmək, neft məhsullarının istehsalından büdcəyə daxil olmaların tənzimlənməsi məqsədilə yeni aksiz dərəcələri tətbiq edilmişdir: A-72/76 markalı avtomobil benzininin topdansatış qiymətinə – 114,92%, A-92/93 markalı benzinə – 135,69%, A-95/98 markalı benzinə – 144,5%, V-91/115 markalı təyyarə benzininə – 106,58%; dizel yanajağına – 17,31%, yağa – 16,96%, reaktiv myhərrik yanajağına – 8,24%, ağ neftə – 3,82%. Aksizlər neft məhsullarının yalnız daxili bazarda satışı zamanı yığılır, ixraj zamanı tətbiq olunmur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan içməli spirtin, pivənin, spirtli içkilərin və tütün mə'mulatlارının aksiz dərəcələri haqqında» 07 mart 2001-ji il tarixli 61 sayılı qərarı ilə aksizli malların dərəcələri aşağıdakı kimi müəyyəndəşdirilmişdir:

90%	-İçməli spirt (o jümlədən tərkibində 80%-dən az spirt olmayan denaturallaşdırılmamış etil spirti; tərkibində 80%-dən az spirt olan denaturallaşdırılmamış etil spirti)	
	-Araq – likyor və likyor mə'mulatları	50%
	-Tündləşdirilmiş içkilər	50%
	-Tündləşdirilmiş içki materialları	50%
	-Konyak	35%
	-Konyak materialları	35%
	-Şampan şərabi	35%
	-Tünd şərəblər	25%
	-Süfrə şərabi	25%
	-Şərab materialları	25%
	-Pivə	15%
	-Bütün növ tütün mə'mulatları	22%

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 19 yanvar 2001-ji il 20 sayılı qərarına əsasən xaricdən gətirilən tütün və alkoqollu içkilərə tətbiq olunan yeni aksiz dərəcələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: idxal olunmuş 1 min siqaret üçün (1 dənəyə 0,5 sent) 5 dollar aksiz tətbiq olunur. Alkoqollu məhsulların müxtəlif növlərinə aşağıdakı aksiz dərəcələri tətbiq olunur: araq və konyak – 1 litr üçün 3 dollar, müxtəlif çaxır növləri – 1,5 dollar, pivə – 0,7 dollar.

Aşağıdakı hallarda mallar *aksizdən azad edilir*:

– fiziki şəxsin fərdi istehlakı üçün üç litr alkoqollu içkinin və üç blok siqaretin idxalı, həmçinin Azərbaycan Respublikasına avtomobillərlə gələn şəxslər həmin avtomobilin texniki pasportu ilə nəzərdə tutulmuş bakındakı yanajaq;

– Azərbaycan Respublikasının ərazisindən tranzitlə daşınan mallar;

– təkrar ixraj üçün nəzərdə tutulan mallar istisna edilməklə malların Azərbaycan Respublikasının ərazisinə müvəqqəti idxalı;

– təkrar ixraj üçün nəzərdə tutulan və girovla təminat verilən mallar.

Yuxarıda göstərilən aksizdən azadolmalar yalnız o zaman tətbiq edilir ki, gömrük rüsumlarından azadolmaların şərtlərinə əməl edilmiş olunsun. Əgər gömrük rüsumu tutulması məqsədləri üçün idxal, rüsumun geri qaytarılması rejiminin təsiri altına düşərsə və ya azadolmanın şərtləri pozulduğu üçün gömrük rüsumunun ödənilməsi tələb edilirsə, həmin rejim aksizin tutulmasına da tətbiq olunur.

Məhsulun aksizli buraxılış qiyməti aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$D = Q \times (100 + S) / 100$$

burada,

Q – istehsal xərjləri və mənfəət daxil olmaqla məhsulun qiyməti;

S – aksiz dərəcəsi.

Aksiz dərəcəsi məhsulun aksizli qiymətində aksizin məbləğinin xüsusi çəikisinin faizlə ifadəsidir:

$$S = A / D \times 100\%$$

burada,

A- aksizin məbləğidir.

Aşağıdakı mallar aksizli mallara aid edilir:

- içməli spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri;
- tütün mə'mulatu;
- neft məhsulları.

Aksizlər üzrə hesabat dövrü təqvim ayıdır. Aksizli mallar idxal edildikdə aksiz gömrük orqanları tərəfindən tutulur.

Aksizli malları göndərən vergi ödəyijisi malı qəbul edənə vergi hesab-fakturası yazmalı və verməlidir. Mallar pərakəndə qaydada göndərildikdə, vergi hesab-fakturası əvəzinə qəbz və ya çek verilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında aksiz tutulan mallara aksiz markaları tətbiq edilir. Aksizli mallara aksiz markalarının tətbiqi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Aksiz tutulan mallara, o cümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiq edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» 8 yanvar 2001-ji il tarixli 10 sayılı qərarı ilə tənzimlənir.

Aksiz tutulan mallara, o cümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiqi qaydaları müvafiq ijrə hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Belə aksizli malları markasız idxal etmək, saxlamaq (şəxsi məqsədlər

üçün istisna olmaqla) və ya satmaq qadağandır və həmin mallar dövlət nəfinə alınır. Dövlət nəfinə alınmış aksiz markası olmayan aksizli malların satışı Vergi Məjəlləsində müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Vergi orqanları markalanmalı olan aksizli malları istehsal edən vergi ödəyijilərinin müvafiq binalarında və ya anbarlarında (şəxsi istehlak üçün anbarlar istisna olmaqla) nəzarət postları, ölçü cihazları, plomblar qurması və digər tədbirləri göstərməklə aksizli malların uçota alınmayan markalanmadan aksiz markası ilə markalanmalı olan markalanmamış malların siyahıya alınması və məs'ul saxlamaya qoyulması Qaydalarına uyğun olaraq, müəyyən edilmiş prosedura əsasında aksizləri ödəmədən istehsal binasının hüdudlarından kənara çıxarılmasının qarşısının alınmasını tə'min etməlidirlər.

Aksiz markası ilə markalanmalı olan markalanmamış malların siyahıya alınması, siyahıya alınmış malların vergi ödəyijisində məs'ul saxlanmaya qoyulması Qaydaları Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

X fəsil. ƏMLAK VERGİSİ

10.1. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi

Azərbaycan Respublikasının ərazisində əmlak vergisi haqqında Qanun 1 yanvar 1992-ji ildən tətbiq edilmişdir. Verginin bu növü ümumi zəruri ödənişdir, hüquqi şəxslərin əmlak vergisinə və fiziki şəxslərin əmlak vergisinə bölünür. Əmlak vergisinə jəlb edilmənin məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

1) büdjə xərjlərini maliyyələşdirmək üçün bütün səviyyəli büdjlərin sabit gəlir mənbəyini tə'min etmək;

2) müəssisələrdə artıq əmlakın satışına marağ yaratmaq və ya onun istehsal prosesinə jəlb edilməsini tə'min etmək.

Hələ ki, verginin bu növünün dövlətin gəlir hissəsindəki xüsusi çəkisi yüksək deyil. Tətbiq olunmağa başlandığı ilk dövrlərdə əmlak vergisinin respublikanın dövlət büdjesinin gəlir hissəsinin formalaşmasında payı o qədər də yüksək olmamışdır. Belə ki, 1996-jı ildə jəmi 0,05%, 1997-jı ildə 1,4%, 1998-jı ildə 1,3%, 1999-jı ildə 2,5%, 2000-jı ildə 2,3%, 2001-jı ildə 2,1% təşkil etmiş, 2002-jı ildə 1,8%, 2003-jü ildə 2,2% planlaşdırılmışdır. Təsərrüfat subyektlərinin əmlakının real qiymətləndirilməsinə keçid verginin mahiyyətinin və xüsusi çəkisinin artmasına imkan verəjəkdir. Müəssisələrin əmlak vergisi təşkilatların fəaliyyətinin maliyyə nətiyələrinə aiddir. Bu verginin ödənilməsinə çəkilən xərjlər mənfəət vergisinə vergiqoyma bazasını azaldır.

Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məjəlləsi»nə əsasən müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlər və avtonəqliyyat vasitələri üçün ödənilən vergi *müəssisələrin əmlak vergisidir*.

Rezident müəssisələr və Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsi ilə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər *əmlak vergisinin ödəyijəridir*.

Jədvəl 9. Əmlak vergisinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, faizlə¹

Göstərijilər	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Vergilərdən daxil olmalar	12,0	13,3	10,7	10,2	10,8	11,8	15,8	18,6
Əmlak vergisi	0,01	0,2	0,1	0,3	0,2	0,2	0,2	0,4

Vergitutma obyektləri aşağıdakılardır:

- müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlərin (binalar, tikililər, qurğular, maşınlar, avadanlıqlar) orta illik dəyəri;

- müəssisələrin balansında olan avtonəqliyyat vasitələri;

- Azərbaycanda özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən qeyri-rezident müəssisələr üçün – yalnız daimi nümayəndəliklə bağlı olan əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri.

Vergitutma obyekti olan və müəssisələr tərəfindən hüquqi şəxs yaratmadan birgə fəaliyyət aparmaq üçün birləşdirilən əsas vəsaitlərin dəyəri, bu əsas vəsaitləri birləşdirən birgə fəaliyyət iştirakçıları tərəfindən vergiyə jəlb edilməsi məqsədləri üçün bəyannaməyə daxil olunur.

Birgə fəaliyyət nəticəsində yaradılmış (alınmış) əsas vəsaitlərin dəyəri isə birgə fəaliyyətin iştirakçıları tərəfindən

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

müqavilə üzrə mülkiyyətdə müəyyən olunmuş pay haqqına müvafiq olaraq bəyannaməyə daxil edilir.

Əmlak vergisi müəssisənin əmlakının *orta illik qalıq dəyərində* əsasən hesablanır.

Müəssisənin əmlak vergisi üçün vergi dövrü təqvim ili sayılır.

Əmlak vergisinin ödəyijiləri jari vergi kimi hər rübün ikinci ayının 15-dən geç olmayaraq əvvəlki ildəki əmlak vergisinin 25%-i həjmində vergi ödəyir.

Büdjəyə hesabat dövrü üçün ödənilməli olan verginin məbləği hesabat dövrü ərzində əvvəllər hesablanmış ödəmələr nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Müəssisə əmlak vergisinin illik bəyannaməsini hesabat ilindən sonrakı ilin aprel ayının 1-dək vergi orqanına verir. İllik bəyannamələr üzrə vergilər həmin bəyannamələrin verilməsi üçün müəyyən edilmiş müddətlərdə ödənilir. Hesablanmış verginin məbləği gəlirdən çıxılmalara aid edilir. Müəssisələrin əmlak vergisi dövlət büdjəsinə ödənilir.

Vergi və ya jari vergi ödəməsi Məjəllə ilə müəyyən edilmiş müddətdə ödənilmədikdə, ödəmə müddətindən sonrakı hər bir ötmüş gün üçün vergi ödəyijisindən ödənilməmiş vergi və ya jari vergi məbləğinin 0,05%-i məbləğində faiz tutulur.

Verginin ödənilməsini təsdiq edən sənəd olmadıqda, avtonəqliyyat vasitəsinin qeydiyyatı, yenidən qeydiyyatı və ya texniki baxışı keçirilmir.

Müəssisələr əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərində *1% dərəcəsi* ilə əmlak vergisi ödəyirlər. Avtonəqliyyat vasitələrinə görə illik əmlak vergisini həmin vasitələrin mühərrikinin həjminə görə (1 kub sm hesabı ilə) aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğindən aşağıdakı dərəcələrlə ödəyirlər:

- minik avtomobilləri - 0,01%;
- yük daşıyan avtonəqliyyat vasitələri və avtobuslar - 0,02%.

Dövlət hakimiyyəti orqanları, büdjə təşkilatları və yerli özünüidarətmə orqanları, Milli Bank və onun qurumları, dövlət fondları və əlillərin ijtimai təşkilatları əmlak vergisini ödəməkdən azaddır.

Vergitutma məqsədləri üçün müəssisənin əmlakının dəyəri aşağıdakı əmlakların dəyərində *azaldılır*:

- ekologiya, yanğından mühafizə və ya mülki-müdafiə üçün istifadə edilən obyektlərin;

- məhsul ötürüjü kəmərlərin, dəmir və avtomobil yollarının, rabitə və enerji ötürüjü xətlərinin, meliorasiya və suvarma sistemi obyektlərinin;

- müəssisənin balansında olan və vergiyə jəlb edilən avtonəqliyyat vasitələrinin;

- təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman müəssisələrinin yalnız bu sahələrin tə'yinatı üzrə istifadə etdiyi obyektlərinin;

- 25%-dək amortizasiya olunan maşınların, avadanlıq və hesablama texnikasının.

Şəhərlərdə sərnəşin daşımaları üçün istifadə olunan trolleybuslar və tramvaylar əmlak vergisindən azaddırlar.

Vergitutma məqsədləri üçün müəssisənin əmlakının orta illik qalıq dəyəri götürülür. Müəssisənin əmlakının (avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla) orta illik qalıq dəyəri aşağıdakı qaydada hesablanır:

- müəssisənin əmlakının (avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla) hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna qalıq dəyəri toplanıb ikiyə bölünür;

- müəssisə hesabat ili ərzində yaradıldıqda, onun əmlakının yaradıldığı tarixə və ilin sonuna balans üzrə qalıq

dəyəri toplanaraq 24-ə bölünür və müəssisənin yaradıldığı aydan sonra, ilin sonuna qədər olan ayların sayına vurulur;

- müəssisə hesabat ili ərzində ləğv edildikdə, onun əmlakının ilin əvvəlinə və ləğv edildiyi tarixə balans üzrə qalıq dəyəri toplanaraq 24-ə bölünür və ilin əvvəlindən müəssisənin ləğv edildiyi aya qədər olan ayların sayına vurulur.

10.2. Fiziki şəxslərin əmlak vergisi

Fiziki şəxslərin şəxsi mülkiyyətində olan binalar, avtonəqliyyat, su və hava nəqliyyatı vasitələri üçün ödənilən vergilər *fiziki şəxslərin əmlak vergisi* adlanır.

Fiziki şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, habelə vətəndaşə olmayan şəxslər adlanırlar.

Şəxsi mülkiyyətində jari ilin yanvarın 1-nə tikililəri və ya onların hissələri olan rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər, həmçinin avtonəqliyyat, su və hava nəqliyyatı vasitələri olan rezident fiziki şəxslər *əmlak vergisinin ödəyijiləridir*.

Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslərin şəxsi mülkiyyətində olan və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən tikililərin və ya onların hissələrinin (binaların), həmçinin yerindən və istifadə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq rezident fiziki şəxslərə məxsus avtomobil və özüyəriyən təkərli texnika (avtonəqliyyat vasitələri), su və hava nəqliyyatı vasitələrinin dəyəri *vergitutma obyektidir*.

Misgərlik, qalayçılıq, dulusçuluq və saxsı mə'mulatlارının, təsərrüfat müxəlləfatının, bağçılıq-bostançılıq alətlərinin, oyunjaqların, suvenirlərin, qamışdan və qarğıdan məişət əşyalarının düzəldilməsi, keramika

mə'mulatlarnın bədii işlənməsi, bədii tikmə, ağaj materiallarından məişət alətlərinin hazırlanması sahəsində hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sənətkarlıq e'malatxanalarının binaları və ya binaların bu e'malatxanalar yerləşən hissələri əmlak vergisinə jəlb edilmir.

Binaların ijarəyə, kirayəyə verildiyi, habelə sahibkarlıq və ya kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün istifadə edildiyi hallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanlarının, Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanlarının, Şöhrət Ordeninin hər üç dərəcəsi ilə təltif edilmiş şəxslərin, I və II qrup müharibə əlillərinin, həlak olmuş, və yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarının (ərlərinin), 1941-1945-ji illərdə arxa jəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallar ilə təltif edilmiş şəxslərin, müharibə veteranı adı almış şəxslərin, Çernobıl AES-da qəza, mülki və ya hərbi tə'yinatlı atom obyektlərində digər radiasiya qəzaları nəticəsində, habelə nüvə qurğularının hər hansı növləri, o jümlədən nüvə silahı və kosmik texnika ilə bağlı olan sınaqlar, tə'limlər və başqa işlər nəticəsində şüa xəstəliyinə tutulmuş və ya bu xəstəlikləri keçirmiş şəxslərin, habelə pensiyaçıların və müddətli hərbi xidmət qulluqçularının və onların ailə üzvlərinin müddətli hərbi xidmət dövründə binalara görə ödəməli olduqları əmlak vergisinin məbləğləri aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 1,5 misli qədər azaldılır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanlarının Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanlarının, Şöhrət Ordeninin hər üç dərəcəsi ilə təltif edilmiş şəxslərin, I və II qrup müharibə əlillərinin, həlak olmuş, və yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarının (ərlərinin), 1941-1945-ji illərdə arxa jəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallar ilə təltif edilmiş şəxslərin, müharibə veteranı adı

almış şəxslərin, Çernobıl AES-da qəza, mülki və ya hərbi tə'yinatlı atom obyektlərində digər radiasiya qəzaları nətiyəsində, habelə nüvə qurğularının hər hansı növləri, o jümlədən nüvə silahı və kosmik texnika ilə bağılı olan sınaqlar, tə'limlər və başqa işlər nətiyəsində şüa xəstəliyinə vəşüa yükü ilə əlaqədar xəstəliyə tutulmuş və ya bu xəstəlikləri keçirmiş şəxslərin avtonəqliyyat vasitələrinə görə ödəməli olduğı əmlak vergisinin məbləği aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 50 faizi qədər azaldılır.

Fiziki şəxslər əmlak vergisini aşağıdakı dərəcələrlə ödəyirlər:

- onların şəxsi mülkiyyətində olan binaların inventarlaşdırılmış dəyəri aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin (gəlirin vergi tutulmayan məbləği yüz min manatdır) 300 mislinədək olduqda vergi tutulmur. 300 mislindən çox olan məbləğin isə 0,1%-i;

- su və hava nəqliyyatı vasitəsinin mühərrikinin həjminin 1 kub.sm üçün aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 0,02%-i;

- mühərriki olmayan su və hava nəqliyyatı vasitələri üçün – onların bazar qiymətinin 1%-i.

Fiziki şəxslər avtonəqliyyat vasitələrinə görə illik əmlak vergisini həmin vasitələrin mühərrikinin həjminə görə (1 kub.sm hesabı ilə) aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğindən aşağıdakı dərəcələrlə ödəyirlər:

- minik avtomobilləri - 0,01%;

- yük daşıyan avtonəqliyyat vasitələri və avtobuslar – 0,02%.

Binalar üzrə əmlak vergisi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi qaydada binaların hər il yanvarın 1-i vəziyyətinə müəyyənləşdirilən inventar dəyərinə əsasən hesablanır.

Bir neçə sahibi olan bina üzrə əmlak vergisi həmin binanın hər sahibi üçün onun binanın dəyərindəki payına uyğun olaraq, müəyyən edilmiş qaydaya uyğun olaraq hesablanır.

Su və hava nəqliyyatı vasitələrinə görə vergi onların qeydiyyatını həyata keçirən təşkilatlar tərəfindən verilən məlumatlar əsasında hər il yanvarın 1-i vəziyyətinə hesablanır. Belə qeydiyyatın olmadığı hallarda, həmin əmlakın sahibi mülkiyyətində olan su və hava nəqliyyatı vasitələri barədə lazımi məlumatları (buraxılış ili, alış qiyməti və texniki xarakteristikası) əks etdirən sənədləri hər il yanvar ayının 1-dək müvafiq orqana təqdim edir.

Bir neçə fiziki şəxsə məxsus olan su və hava nəqliyyatı vasitəsinə görə vergi həmin nəqliyyat vasitəsinə öz adına qeydiyyatdan keçirmiş şəxsdən tutulur.

Bələdiyyələr verginin ödənilməsi barədə tədiyə bildirişini vergi ödəyijilərinə iyunun 1-dən geij olmayaraq verməlidirlər.

Jari il üçün verginin məbləği bərabər hissələrlə, həmin il avqustun 15-dək və noyabrın 15-dək ödənilir. Əmlak vergisi əmlakın əvvəlki sahibi tərəfindən ödənilmədiyi hallarda, vergi ilə müəyyən edilmiş ödəmə vaxtına həmin əmlakın sahibi tərəfindən ödənilir.

Fiziki şəxslərdən əmlak vergisi yerli (bələdiyyə) büdcəyə ödənilir.

Avtonəqliyyat vasitələri üzrə əmlak vergisi avtonəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatdan və ya illik texniki baxışdan keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş vaxtda ödənilir. Verginin ödənilməsini təsdiq edən sənəd olmadıqda, avtonəqliyyat vasitəsinin qeydiyyatı, yenidən qeydiyyatı və ya texniki baxışı keçirilmir.

XI fəsil. TORPAQ VERGİSİ

Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə hər il hesablanan vergidir.

Tətbiq olunmağa başlandığı ilk dövrlərdə torpaq vergisinin respublikanın dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında payı jüzi olmuşdur. Vergi daxilolmalarında əmlak vergisinin xüsusi çəkisi 1996-ji ildə jəmi 0,3%, 1997-ji ildə 1,1%, 1998-ji ildə 1,4%, 1999-ji ildə 2,2%, 2000-ji ildə 1,3%, 2001-ji ildə isə 2,1% olmuşdur. 2002-ji ildə vergi daxilolmalarında torpaq vergisinin xüsusi çəkisinin 1,15%-dək, 2003-jü ildə isə 0,9%-dək azaldılması gözlənilir (jədvəl 12).

Fiziki şəxslər, habelə müəssisələr torpaq sahələri barədə özlərinin mülkiyyət və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədləri aldıqdan sonra fiziki şəxslər və bələdiyyə müəssisələri bələdiyyələrdə, digər müəssisələr isə vergi orqanında 1 ay ərzində uçota durmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və istifadəsində torpaq sahələri olan fiziki şəxslər və müəssisələr *torpaq vergisinin ödəyijilər*idir.

Jədvəl 10. Torpaq vergisinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, faizlə¹

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

<i>Göstəri- jilər</i>	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Vergilər- dən daxil olmalar	12,0	13,3	10,7	10,2	10,8	11,8	15,8	18,6
Torpaq vergisi	0,04	0,1	0,2	0,2	0,1	0,25	0,2	0,2

Torpaq vergisinin dərəcəsi kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə 1 şərti bal üçün aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 0,3 faizidir.

Torpaq vergisi torpaq vergisi ödəyijilərindən müəyyən olunmuş qaydada mülkiyyətinə və ya istifadəsinə verilmiş vergiyə jəlb edilən torpaq sahələrinə, o jümlədən tikinti və qurğuların tutduğu torpaq sahələrinə, habelə tikinti və qurğuların saxlanması üçün zəruri olan torpaq sahələrinə görə tutulur.

Bu torpaqlara aşağıdakılar daxildir:

- kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin həyata keçirildiyi torpaqlar;

- fərdi mənzil tikintisi, bağ evi, qaraj tikintisi və digər tikinti məqsədli torpaqlar;

- sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, energetika və başqa təyinatlı torpaqlar;

- sağlamlıq və istirahət təyinatlı torpaqlar;

- istehsal fəaliyyəti üçün istifadə edilən dövlət, meşə və su fondu torpaqları;

- Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunun altında yerləşən istehsal fəaliyyətinə jəlb olunan torpaqlar.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, joğrafi

yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balları müəyyənləşdirilir.

Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi tə'yinatlı yaşayış fondlarının həyətəyanı sahələrin və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar üzrə aşağıdakı jədvəldə aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğindən faizlə müəyyən olunan dərəcələr tətbiq olunur (jədvəl 11).

Torpaq vergisi üzrə müəyyən güzəştlər tətbiq edilmişdir. Aşağıdakı torpaqlar torpaq vergisinə jəlb edilmir:

- yaşayış məntəqələrinin ümumi istifadədə olan torpaqları;

- dövlət hakimiyyəti orqanlarının, büdjə təşkilatlarının və yerli özünüidarətmə orqanlarının, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının və onun qurumlarının, habelə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaqlar;

- istehsal fəaliyyətinə jəlb edilməmiş dövlət, meşə və su fondu torpaqları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına məxsus olan sektorunun altında yerləşən torpaqlar;

- dövlət sərhəd zolaqları və müdafiə təyinatlı torpaqlar.

Aşağıdakı şəxslərin mülkiyyətində olan torpaqlara görə torpaq vergisinin məbləği aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 50 faizi qədər azaldılır:

- Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanlarının;
- Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanlarının;
- Şöhrət ordeninin hər üç dərəcəsi ilə təltif edilmiş şəxslərin;

- I və II qrup müharibə əlillərinin;
- həlak olmuş, yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarının (ərlərinin);
- 1941-1945-ji illərdə arxa jəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallar ilə təltif edilmiş şəxslərin;
- qanunverijiliklə müəyyən edilmiş qaydada müharibə veteranı almış şəxslərin;
- Çernobil AES-də qəza, mülki və ya hərbi tə'yinatlı atom obyektlərində digər radiasiya qəzaları nəticəsində, şüa xəstəliyi ilə əlaqədar xəstəliyə tutulmuş və ya bu xəstəlikləri keçirmiş şəxslərin.

Torpaq vergisi torpaq barəsində mülkiyyət və ya istifadə hüququnu təsdiq edən sənədlər əsasında müəyyənləşdirilir. Tikililərin və qurğuların altında olan torpaqlara, həmçinin obyektlərin sanitariya mühafizəsi üçün zəruri olan torpaq sahələrinə görə torpaq vergisi tutulur.

Müəssisələr torpaq vergisini torpaq sahələrinin ölçüsünə və torpaq vergisinin dərəcələrinə əsasən illik olaraq hesablayır və mayın 15-dən geij olmayaraq vergi orqanına verirlər. Bu qaydada hesablanmış torpaq vergisinin məbləği gəlirdən çıxılmalara aid edilir.

Fiziki şəxslərə torpaq vergisi hər il iyulun 1-dək hesablanır və tə'diyə bildirişləri avqustun 1-dən geij olmayaraq onlara çatdırılır.

Ayrılıqda bir neçə hüquqi və ya fiziki şəxsin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan tikililərin altında qalan və ya onlara xidmət üçün ayrılmış torpaq sahələrinə görə vergi onlara məxsus tikili sahələrinə mütənasib surətdə hesablanır.

Torpaq vergisi bərabər məbləğlərdə 15 avqust və 15 noyabr tarixlərindən geij olmayaraq ödənilir. Torpaq vergisi torpağın əvvəlki sahibi tərəfindən ödənilmədiyi halda, vergi

müəyyən edilmiş ödəmə vaxtında torpağın sahibi tərəfindən ödənilir.

XII fəsil. MƏDƏN VERGİSİ

Mədən vergisi Azərbaycan Respublikasının ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycana mənsub selfindəki faydalı qazıntıların çıxarılmasına görə tutulur.

Mədən vergisi dövlət büdcəsində xüsusi yer tutur və getdikjə onun xüsusi çəkisi artmaqdadır. 1996-ji ildə etibarən faydalı qazıntılar fəal olaraq vergiyə jəlb edilməyə başlanmış və həmin ildə mə'dən vergisi vergilərdən daxilolmaların 2,5%-ni təkkil etmiş, 1997-ji ildə 16,3% olmuş, 1998-ji ildən etibarən azalaraq 10,2%, 1999-ju ildə 9,3%-ə, 2000-ji ildə 9,9%-ə, 2001-ji ildə 8,2%-ə qədər enmişdir. Lakin, 2002-ji ildə verginin bu növünün xüsusi çəkisinin 11,6%, 2003-jü ildə isə 10,5% olması proqnozlaşdırılır.

Jədvəl 12. Mədən vergisinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, faizlə¹

<i>Göstəri- jilər</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Vergilər- dən daxil olmalar	12,0	13,3	10,7	10,2	10,8	11,8	15,8	18,6
Mədən vergisi	0,3	2,2	1,1	0,9	1,1	1,0	1,4	1,9

Azərbaycan Respublikasının ərazisində (Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

də daxil olmaqla) yerin təkindən faydalı qazıntıları çıxaran fiziki şəxslər və müəssisələr mədən vergisinin ödəyijiləridir.

Mədən vergisi Azərbaycan Respublikasının ərazisində, Xəzər dənizi daxil olmaqla, çıxarılan faydalı qazıntıların ayrı-ayrı növlərinin topdansatış qiymətinə tətbiq edilir.

Vergitutma məqsədləri üçün topdansatış qiyməti dedikdə, vergi ödəyijisinin faydalı qazıntılar üçün müəyyən etdiyi əlavə dəyər vergisiz sonunju faktiki buraxılış qiyməti (bazar qiymətindən aşağı olmayan), bu qiymət səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tənzimləndikdə isə tənzimlənən qiymətlər nəzərdə tutulur.

Mədən vergisinin dərəcələri faydalı qazıntıların növündən asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Jədvəl 13. Mədən vergisinə jəlb edilən faydalı qazıntıların vergi dərəcələri

Mədən vergisinə jəlb olunan faydalı qazıntıların adı	Mədən vergisinin dərəcələri (%-lə)
<i>Xam neft</i>	26
Təbii qaz	20
Filiz faydalı qazıntıları:	
Qara metal (dəmir filizi, hematit)	3
Əlvan metallar (mis, qurğuşun, sink, alüminium xammalı, molibden, kobalt)	4
Nəjib metallar (qızıl, gümüş)	6
Nadir metallar (jivə, sürmə)	4
Qeyri-filiz faydalı qazıntıları:	
Mişar daşları	10
Üzlük daşları (mərmər, qobbro, tuflar, travertin, mərmərləşmiş əhəng daşı)	8
Seolit, barit	4
Yüngül doldurujular (keramzit, aqloporit) istehsalı üçün gillər	4

Kərpij-kiramid gilləri	4
Vulkan külü və pemza	3
Tikinti və kvars qumları	4
Sement xammalı (əhəng daşı, mergel, gil, vulkan külü)	4
Daş duz	5
Yüksək möhkəmliyə malik çınqıl xammalı	6
Qiymətli və yarımqiymətli bəzək daşları	5
Yodlu bromlu sular	5
Mineral sular	8

Mədən vergisi müəyyən olunmuş vergi dərəcələrini yerin təkindən çıxarılmış ayrı-ayrı növ faydalı qazıntıların topdansatış qiymətinə tətbiq etməklə hesablanır.

Dağ rayonlarında mineral suların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr və fiziki şəxslər mədən vergisini yuxarıda nəzərdə tutulan vergi dərəcəsinin 50 faizi miqdarında ödəyirlər.

Hesablanmış mədən vergisinin məbləği gəlirdən çıxılan xərjlərə aid edilir.

Xam neftin və qazın hasilatı zamanı mədən vergisi hesablanarkən hasil edilmiş neftin və qazın miqdarından texnoloji proseslə əlaqədar olaraq quyuya geri vurulan neftin və qazın miqdarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən normativlər əsasında çıxarılır.

Hesabat ayı üçün mədən vergisinin məbləği faydalı qazıntıların çıxarıldığı aydan sonrakı ayın 20-dək ödənilir.

Mədən vergisinin ödəyijiləri hər ay hesabat ayından sonrakı ayın 20-dən geç olmayaraq vergi orqanına, yerli büdcələrə daxil olan mədən vergisi üzrə isə bələdiyyələrə mədən vergisinin bəyannaməsini təqdim edirlər.

Müəyyən edilən qaydada hesablanmış mədən vergisi məhdudlaşdırılmayan gəlirdən çıxılmalara aid edilir.

Mədən vergisi (yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi istisna olmaqla) dövlət büdcəsinə ödənilir.

Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi yerli büdcəyə ödənilir. Yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarına kərpij-keramid gilləri, tikinti qumları, yüksək möhkəmliyə malik çınqıl xammalı aid edilir.

XIII fəsil. YOL VERGISI

Azərbaycan Respublikası ərazisində sərnişin və yük daşınması ilə məşğul olan qeyri-rezident müəssisə və fiziki şəxslərdən avtomobil yollarından istifadəyə görə tutulan vergi *yol vergisi* adlanır. Bu verginin tətbiq edilməsində əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan avtomobil nəqliyyatı vasitələri sahiblərinin Azərbaycanın avtomobil yollarından istifadəyə görə vergiyə jəlb edilməsidir.

Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olan və respublika ərazisindən sərnişin və yük daşınması üçün istifadə edən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri olan qeyri-rezident müəssisələr və qeyri-rezident fiziki şəxslər *yol vergisinin ödəyijiləridir*.

Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri *vergitutma obyektidir*.

Avtonəqliyyat vasitələrinin növündən, oturmaqların sayından, yük götürmə qabiliyyətindən və avtonəqliyyat vasitəsinin yüklə birlikdə ümumi çəkisindən, oxa düşən ağırlıqdan, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qət edilən məsafədən, təhlükəli yüklərin daşınmasından asılı olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələrindən vergi aşağıdakı dərəcələrlə hesablanır:

1. Minik avtomobilləri üçün - 15 ABŞ dolları;

2. Avtobuslar üçün oturaq yerlərinin sayından və Azərbaycan Respublikasının ərazisində qaldığı müddətdən asılı olaraq:

Ölkə ərazisində qaldığı müddət	Oturaq yerlərinin sayı 12-dək olanda	Oturaq yerlərinin sayı 13-dən 30-dək olanda	Oturaq yerlərinin sayı 31 və çox olanda
1 gün üçün	15 ABŞ dolları	20 ABŞ dolları	25 ABŞ dolları
1 həftəyədək	30 ABŞ dolları	40 ABŞ dolları	50 ABŞ dolları
1 aya qədər	100 ABŞ dolları	140 ABŞ dolları	175 ABŞ dolları
3 aya qədər	300 ABŞ dolları	400 ABŞ dolları	500 ABŞ dolları
1 ilə qədər	1050 ABŞ dolları	1400 ABŞ dolları	1750 ABŞ dolları

3. Yüklü avtomobilləri, qoşqulu və yarımqoşqulu avtonəqliyyat vasitələri üçün oxların sayından və Azərbaycan Respublikasının ərazisində qaldığı müddətdən asılı olaraq:

Ölkə ərazisində qaldığı müddət	4 (dörd) ox qədər olanda	4 (dörd) ox və çox olanda
1 gün üçün	20 ABŞ dolları	30 ABŞ dolları
1 həftəyədək	40 ABŞ dolları	80 ABŞ dolları
1 aya qədər	140 ABŞ dolları	280 ABŞ dolları
3 aya qədər	400 ABŞ dolları	800 ABŞ dolları
1 ilə qədər	1400 ABŞ dolları	2800 ABŞ dolları

Verginin məbləği ağır çəkili avtonəqliyyat vasitələri ilə yüklərin daşınmasına görə Azərbaycan Respublikasının ərazisində qət edilən yolun hər kilometri üçün aşağıdakı qədər artırılır:

- 37 tondan 41 tonadək olduqda – 0,15 ABŞ dolları;
- 41 tondan 51 tonadək olduqda – 0,30 ABŞ dolları;
- 51 tondan 61 tonadək olduqda – 0,45 ABŞ dolları;

- 61 tondan 71 tonadək olduqda – 0,60 ABŞ dolları;
- 71 tondan 81 tonadək olduqda – 0,75 ABŞ dolları;
- 81 tondan çox olduqda – 1,8 ABŞ dolları.

Təhlükəli yüklərin daşınmasına görə yuxarıda (3-jü bənddə) göstərilən verginin məbləği aşağıdakı qədər artırılır:

- az təhlükəli yüklər üçün – 100 faiz;
- təhlükəli yüklər üçün – 200 faiz;
- xüsusi təhlükəli yüklər üçün – 400 faiz.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində qalma müddətindən asılı olaraq xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələrinə hesablanmış verginin məbləği aşağıdakı faizlər qədər artırılır:

- 2 gündən 7 günədək – hər gün üçün 20 faiz;
- 7 gündən 30 günədək – hər gün üçün 30 faiz;
- 30 gündən sonra – hər gün üçün 40 faiz.

Xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələrindən vergi həmin avtonəqliyyat vasitələri Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olan zaman tutulur və bir bank günü ərzində dövlət büdcəsinə keçirilir. Avtonəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisində qalma müddətindən asılı olaraq hesablanmış vergi məbləği isə onlar Azərbaycan Respublikasının ərazisini tərk etdikləri zaman gömrük orqanları tərəfindən tutulur.

XIV fəsil. SADƏLƏŞDİRİLMİŞ VERGİ

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məjəlləsinə uyğun olaraq 2001-ci ilin yanvar ayından tətbiq olunan *sadələşdirilmiş*

vergi vergilərin ən sadəsidir. Bu verginin ödənilməsində əsas məqsəd ilk növbədə kiçik biznesin nümayəndələri və fərdi

sahibkarlar üçün vergilərin hesablanması və büdcəyə keçirilməsi prosedurunun sadələşdirməkdir.

Vergi Məcəlləsinin XI fəslinin müddəaları nəzərə alınmaqla ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatdan alınmamış və əvvəlki üç aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatların həjmi aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 1250 misindən az olan, habelə dövriyyəsiindən asılı olmayaraq avtomobil nəqliyyatı vasitələri, o cümlədən taksi ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər sadələşdirilmiş vergi ödəyijisi olmaq hüququna malikdirlər.

Aşağıda göstərilən şəxslərin sadələşdirilmiş vergitutma sistemini tətbiq etmək hüququ yoxdur:

- aksizli mallar istehsal edən şəxslər;
- kredit və sığorta təşkilatları, investisiya fondları, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları, lombardlar;
- qeyri-dövlət pensiya fondları;
- əmlakın ijarəyə verilməsindən və royaltidən gəlir əldə edənlər;
- mülkiyyətində aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 50 min misindən artıq məbləğdə əmlakı olanlar.

Hesabat dövrü ərzində vergi ödəyijisi tərəfindən (avtomobil nəqliyyatı vasitələri, o cümlədən taksi ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən hüquqi şəxslər olan vergi ödəyijilərindən başqa) təqdim edilmiş mallara (işlərə, xidmətlərə) və əmlaka görə əldə edilmiş ümumi hasilatın, habelə satışdankənar gəlirlərin həjmi vergitutma obyektidir.

Avtomobil nəqliyyatı vasitələri, o cümlədən taksi ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən hüquqi şəxslər olan vergi ödəyijilərinin vergiyə jəlb edilən dövriyyəsi müvafiq ijrə hakimiyyəti orqanı tərəfindən regionlar üzrə yükötürmə qabiliyyətindən və oturajaq yerlərinin sayından

asılı olaraq nəqliyyat vasitələrinin ayrı-ayrı növləri üzrə müəyyən olunmuş şərti dövriyyəyə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Sadələşdirilmiş vergini ödəyən hüquqi şəxslər ƏDV-nin, mənfəət vergisinin və əmlak vergisinin, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər bu fəaliyyət üzrə gəlir vergisinin və ƏDV-nin ödəyijisi deyildirlər.

Sadələşdirilmiş vergi (avtomobil nəqliyyatı vasitələri, o cümlədən taksi ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən hüquqi şəxslər olan vergi ödəyijilərindən başqa) təqdim edilmiş mallara (işlərə, xidmətlərə) bu verginin ödəyijilərinin malların təqdim edilməsindən, işlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən əldə etdiyi vəsaitin məbləğindən (ümumi hasilatın həjmindən) və satışdankənar gəlirlərdən aşağıdakı dərəcə ilə hesablanır:

- Bakı şəhərində - 4 faiz;

- digər şəhər və rayonlarda, Naxçıvan

Muxtar Respublikasında - 2 faiz.

Avtomobil nəqliyyatı vasitələri, o cümlədən taksi ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən hüquqi şəxslər olan vergi ödəyijiləri 10 faiz dərəcəsi ilə vergi ödəyirlər.

Bakı şəhəri istisna olmaqla Azərbaycan

Respublikasının digər şəhər və rayonlarında, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən vergi ödəyijilərinə bu regionlar üzrə müəyyən edilmiş vergi dərəcəsi o halda tətbiq edilir ki, vergi ödəyijiləri özünün istehsal sahəsi, daşınmaz əmlakı və işçi qüvvəsi ilə həmin ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş olsunlar.

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonlarında, Naxçıvan Muxtar Respublikasında vergi uçotuna alınmış, lakin Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən sadələşdirilmiş

verginin ödəyijiləri vergini Bakı şəhəri üzrə müəyyən olunmuş vergi dərəcəsi ilə ödəyirlər.

Müxtəlif vergi dərəcələri ilə vergiyə jəlb edilən gəlirlər üzrə uçot ayrı-ayrılıqda aparılmalıdır. Belə uçot aparılmadılda ən yüksək vergi dərəcəsi tətbiq edilir.

Sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi ödəyən müəssisələrin əvvəlki üç aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatlarının həjmi aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 1250 mislindən artıq olduqda, həmin dövr başa çatdıqdan sonra 10 gün ərzində vergi orqanına məlumat və ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda dair ərizə verməyə və ümumi qaydada vergilərin hesablanmasını və ödənilməsini təmin etməyə borjlıdurlar.

Hesabat dövrü üçün sadələşdirilmiş sistemin məbləği Vergi Məjəlləsi ilə müəyyən edilmiş vergi dərəcəsinə hesabat dövrünün ümumi hasilatının həjminə tətbiq etməklə hesablanır.

XV fəsil. DÖVLƏT RÜSUMLARI

Rüsum – vergi və yığım kateqoriyalı ödəniş növüdür. Rüsum ödəyijiləri müvafiq dövlət orqanları ilə və insanlarla müəyyən iqtisadi münasibətlərə girən şəxslərdir. Rüsumların ən geniş yayılmış formaları qeydiyyat, möhür rüsumu, poçt, məhkəmə və vərəsəlik rüsumlarıdır. Sərhəddən keçirilən mallardan alınan rüsumlar gömrük rüsumlarıdır.

Orta əsrlərdə rüsumlar yollardan, körpülərdən (yol rüsumu) istifadəyə görə dövlət, şəhərlər və feodallar tərəfindən tutulan yığımlar idi. Mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyətinin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq rüsumlar dövlətin inhisarına çevrilmişdir. Müasir dövrdə rüsumlar

vergilərin müxtəlif formasını təşkil edir. Rüsurlar dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının müəyyən funksiyalarının həyata keçirməsi ilə bağlı müvafiq xərjlərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulur.

Rüsurların növləri xidmətlərin xarakterindən asılı olaraq dəyişir.

Azərbaycan qanunverjiliyi rüsurların 3 əsas növünü həyata keçirir: dövlət rüsuru, gömrük rüsuru və birdəfəlik rüsurlar.

Dövlət rüsuru dövlət orqanlarının müəssisə, təşkilat və fiziki şəxslərə göstərdikləri xidmətlərə və hüquqi hərəkətlərə görə dövlət büdcəsinə ödənilən məjburi ödənişdir. Dövlət rüsuru aşağıdakı hallarda tutulur:

- məhkəməyə verilən iddia ərizələrinin və şikayətlərin, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktların müəyyən edilməsi barədə ərizələrin və məhkəmə qərarları barəsində şikayətlərin verilməsi, məhkəmə tərəfindən sənədlərin surətinin təkrar verilməsi;

- notariat kontorları və dövlət orqanları tərəfindən notariat hərəkətlərinin aparılması;

- vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı;

- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şəxsiyyət vəsiqəsi, habelə Azərbaycan Respublikasında 30 gündən artıq yaşayan əjnəbilərə qeydiyyat vəsiqəsi verilməsi, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul və ya vətəndaşlığından çıxma;

- Azərbaycan Respublikasında və ya Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərində konsul əməliyyatlarının aparılması;

- sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeydə alınması, müvafiq mühafizə sənədlərinin verilməsi və onlarla bağlı

digər hüquqi hərəkətlər, habelə ijasələrin bəzi növlərinin verilməsi;

- xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb olunan sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi;

- hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və təkrar qeydiyyatı;

- qiymətli kağızların qeydiyyata alınması (özəlləşdirmə qaydasında qeydə alınması halları istisna olmaqla) və dövlət reyestrinə daxil edilməsi;

- Azərbaycan Respublikası ərazisində beynəlxalq avtomobil daşımalarını tənzimləyən ijasənin verilməsi;

- əmlaka mülkiyyət hüququna, o jümlədən torpağa mülkiyyət, ijarə və istifadə hüququna dair sənədlərin verilməsi və girovun dövlət qeydiyyatı.

Dövlət rüsumunun ödəyijiləri işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və hüquqların əldə edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, əjnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və hüquqi şəxslərdir. Dövlət rüsumunun hesablanması və ödənilməsi qaydaları «Dövlət rüsumu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir.

Notariat hərəkətlərinin aparılmasına, beynəlxalq avtomobil daşımalarını tənzimləyən ijasənin verilməsinə, habelə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeydiyyata alınması, müvafiq mühafizə sənədlərinin verilməsi və onlarla bağlı digər hüquqi hərəkətlərə görə tutulan dövlət rüsumunun 15 faizi dövlət rüsumu tutan orqanların xüsusi hesabına, 85 faizi isə dövlət büdjəsinə keçirilir.

Dövlət rüsumları milli valyutada nağd və ya köçürmə yolu ilə dövlət büdjəsinə ödənilir. Dövlət rüsumunun dövlət büdjəsinə nağd şəkildə ödənilməsi barədə ödəyijiyə müəyyən edilmiş formada bank qəbzinin əsli, ödəyijinin hesabından

köçürüldükdə isə ödənişin iyrasını təsdiqləyən bank sənədi verilir.

Dövlət rüsumlarının həjmi və onların ÜDM-da xüsusi çəkisi aşağıdakı jədvəldə göstərilmişdir.

Jədvəl 14. Dövlət rüsumları və onların ÜDM-da xüsusi çəkisi

Göstərijilər	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Gömrük rüsumları (mlrd.man.)	38	32	46	81	80	79	115	115
ÜDM-da xüsusi çəkisi, %-lə	0,3	0,2	0,3	0,4	0,4	0,3	0,4	0,4

Jədvəldən göründüyü kimi, dövlət rüsumlarının həjminin artma meyli vardır, lakin ÜDM-da xüsusi çəkisi uzun illər sabit qalmaqdadır. Bunun da əsas səbəbi rüsum ödənişlərinin əvvəlki illərə nisbətən azaldılmasından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24 iyun 2002-ji il 98 sayılı qərarına əsasən ödənilmiş dövlət rüsumu aşağıdakı hallarda dövlət büdcəsindən qismən və ya tamamilə qaytarılır:

- dövlət rüsumu qanunla müəyyən edilmiş miqdardan artıq ödənildikdə;

- ərizələr (şikayətlər) qaytarıldıqda və ya ərizə baxılmamış saxlanıldıqda, habelə notariat əməliyyatlarının iyrasından imtina edildikdə;

- məhkəmələr tərəfindən iş üzrə iyrata xitam verildikdə.

Düzgün tutulmamış və ya artıq ödənilmiş dövlət rüsumu dövlət rüsumunun ödəyijisinin yazılı mürəjətinə

əsasən 45 gün müddətində ona qaytarılır. Düzgün tutulmamış və ya artıq ödənilmiş dövlət rüsumunun qaytarılması üçün müəyyən edilmiş 45 günlük müddət dövlət rüsumunu tutan orqana bu barədə ərizə verildiyi gündən vəsaitin müvafiq dövlət xəzinədarlığının hesabından çıxdığı günədək olan dövrü əhatə edir. Düzgün tutulmamış və ya artıq ödənilmiş dövlət rüsumunun büdcədən qaytarılması üçün 5 il ərzində iddia verilə bilər.

Dövlət rüsumu tutan idarə və təşkilatların vəzifəli şəxsləri rüsumun düzgün tutulması və dövlət büdcəsinə vaxtında və tam köçürülməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət rüsumunun düzgün hesablanmasına və vaxtında dövlət büdcəsinə köçürülməsinə nəzarət müvafiq ijrə hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Aşağıdakılar dövlət rüsumu ödəməkdən azad olunurlar:

- əməyin ödənilməsi və əmək fəaliyyəti ilə bağlı digər tələblər üzrə – iddiaçılar;

- aliment alınması barədə iddialar üzrə – iddiaçılar;

- şikəstlik, səhhətə digər xəsarətlər yetirilməsinə və ya ailəni dolandıranın ölümü nəticəsində dəyən ziyanın ödənilməsi barəsində iddialar üzrə – iddiaçılar;

- müəlliflik mübahisələri üzrə – müəlliflər, müəlliflik hüququ, ixtiralar, faydalı modellər, sənaye nümunələri, habelə əqli mülkiyyətin digər növlərinə dair hüquqlardan irəli gələn iddialar üzrə – iddiaçılar;

- istehlakçıların hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar verdikləri iddialar üzrə – iddiaçılar;

- zərərçəkənə və ya onun ailə üzvlərinə ödənilmiş müavinət və ya pensiya məbləğinin zərər vurandan tutulması barədə reqres iddialar üzrə – sosial sığorta orqanları və əhalinin sosial müdafiə mərkəzləri;

- sosial müdafiə vasitələrinin tələbi barədə iddialar üzrə – sosial təminat orqanları;
- borjludan tutulmalı olan, lakin borj tutan şəxsin hesabına keçirilməyən məbləğə görə iddialar üzrə – iddiaçılar;
- jinayət nəticəsində dövlətə vurulmuş maddi zərərin barədə prokuror tərəfindən verilən iddialar üzrə – iddiaçılar;
- aliment verməkdən, şikəst etmə və ya səhhəti sair şəkildə zədələnmə ilə, habelə ailəni dolandıranın ölümü ilə vurulan ziyanı ödəməkdən, vergilərin və digər məjburi ödəmələrin tutulmasından boyun qaçıran şəxslərin axtarışı ilə əlaqədar xərlərin tələb olunması üzrə – polis orqanları;
- jinayət işləri və aliment işləri ilə əlaqədar olaraq vətəndaşlara, müəssisələrə və təşkilatlara sənədlər (arayışlar) verilməsi üçün – vətəndaş, müəssisə, idarə və təşkilatlar;
- inzibati hüquq münasibətlərindən əmələ gələn işlər üzrə – vətəndaş, inzibati orqanlar və vəzifəli şəxslər;
- qanunsuz olaraq qəti imkan tədbiri kimi həbsə alınmaqla, yaxud həbs və ya islah işləri növündə qanunsuz olaraq inzibati tənbeh verilməsi ilə fiziki şəxsə vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə əlaqədar mübahisələr üzrə – tərəflər;
- məhkəmələrə verilən iddia ərizələri və bütün növ şikayətlər üzrə – büdcə təşkilatları, Milli Bank və onun qurumları;
- başqa şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin, dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün verilən ərizələr üzrə – dövlət orqanları;
- öz hüquqlarının müdafiəsi barədə ərizələr üzrə – yetkinlik yaşına çatmayanlar;
- məhkəmə qərarlarından verilən şikayətlər üzrə – işdə iştirak edən şəxslər;

- qiyabi ijraat qaydasında qəbul edilmiş qərarlara yenidən baxılması haqqında birinji instansiya məhkəmələrinə verilən ərizələr üzrə – tərəflər;

- yeni açılmış hallara görə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarına yenidən baxılması üçün verilmiş ərizələr üzrə – tərəflər;

- məhkəmədə verilən iddialar üzrə – şəhid ailələri, müharibə veteranları, qaçqınlar və məjburi köçkünlər, habelə Çernobil AES-də qəza nəticəsində şüa xəstəliyinə və şüa yükü ilə əlaqədar xəstəliyə tutulmuş və ya bu xəstəlikləri keçirmiş şəxslər.

Notariat hərəkətlərinin aparılmasına görə aşağıdakı hallarda dövlət rüsumu ödənilmir:

- doğumu, ölümü, övladlığa götürülməni və atalığı (analığı) təsdiqləyən sənədləri almaq üçün;

- təminatlı kreditorun iştirakçısı olduğu girov müqaviləsi ilə bağlı notariat hərəkətləri aparılarkən dövlət rüsumu tutulmuşdursa, həmin müqavilədən irəli gələn borj öhdəliklərinin təmin edilməsi üçün iflas prosesi zamanı təminatlı kreditor ilə əmlak inzibatçısı arasında bağlanmış saziş ilə əlaqədar notariat hərəkətləri üzrə – təminatlı kreditor və əmlak inzibatçısı;

- mənzil və ya ev (evin bir hissəsi) alqı-satqısı və dəyişdirilməsi ilə bağlı notariat hərəkətləri üzrə – birinji qrup işləməyən əlillər, qaçqınlar və məjburi köçkünlər;

- mülki-hüquqi əqdlərin bağlanması zamanı, habelə mənzil (fərdi ev) alınması və ya dəyişdirilməsi əqdləri ilə bağlı notariat hərəkətləri üzrə – «Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunmuş valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların

arasından olan şəxslər və qəyyumluqda (himayədə) olan uşaqlar;

- pensiya, müavinət, yardım və alimentin alınması üçün verilən etibarnamələr üzrə.

Doğumun, ölümün, övladlığa götürülmənin və atalığın (analığın) müəyyən edilməsinin qeydə alınması və bu barədə ilkin şəhadətnamələrin verilməsi üçün dövlət rüsumu ödənilmir.

Azərbaycan Respublikasının hüdudlarında istifadə edilməsi üçün şəxsiyyət vəsiqəsinin verilməsinə görə qaçqınlar, məcburi köçkünlər və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan 16 yaşına çatmamış vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət rüsumunu ödəməkdən azad olunurlar.

Aşağıdakı hallarda dövlət rüsumu alınmır:

- diplomatik pasport almaq üçün;

-Azərbaycan Respublikası ilə xarici dövlətlər arasında mülki, ailə və jinayət işlərində hüquqi yardım haqqında, alimentlər haqqında, pensiya haqqında və övladlığa götürmə məsələləri haqqında müqavilələrə uyğun olaraq bu ölkənin səlahiyyətli orqanlarının və ayrı-ayrı vətəndaşlarının sorğusuna əsasən sənədlərin tələb olunub alınmasına görə;

-dövlət nümayəndə heyətinin tərkibində xarici ölkələrə ezam olunan şəxslərin pasport və digər gediş sənədləri rəsmiləşdirildikdə;

- Azərbaycan Respublikasının xeyrinə əmlakın bağışlanmasına dair müqavilələrin və vəsiyyətnamələrin təsdiq edilməsinə görə;

- Azərbaycan Respublikasının gəmi, hava və digər nəqliyyat vasitələrinin heyət üzvlərinin, habelə vətəndaşlarının ölümündən sonra qalmış əmlakın mühafizəsinə görə.

Azərbaycan Respublikasına gələn aşağıdakı əjnəbilərdən dövlət rüsumları alınmır:

- dövlət nümayəndə heyəti üzvləri və rəsmi şəxslərdən;
- Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq humanitar təşkilatları təmsil edənlərdən;
- dövlət xətti ilə təhsil alan və pedaqoji fəaliyyət göstərənlərdən;
- müdafiə xətti ilə səfər edənlərdən.

Azərbaycan Respublikasına qrup halında gələn əjnəbilərin hər birindən vizanın rəsmiləşdirilməsinə və ya onun etibar müddətinin artırılmasına görə dövlət rüsumu tutulur.

Patent kooperasiyası haqqında müqaviləyə (PTS) uyğun ixtira, faydalı model barəsində iddia sənədinin milli fazaya daxil olması və digər hüquqi hərəkətlər üçün ödənilən rüsumun məbləği ixtira, faydalı model barəsində iddia sənədinin verilməsi və digər hüquqi hərəkətlər üçün müəyyən edilən məbləğə bərabər tutulur.

Xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb olunan sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsinə görə dövlət rüsumun məbləği şərti maliyyə vahidinin 10,0 misli həjmində müəyyən edilir.

Dövlətə öz əmlakını bağışlayan vətəndaşlardan, müəssisələrdən və təşkilatlardan dövlət rüsumu tutulmur.

Daşınmaz dövlət əmlakının bələdiyyə mülkiyyətinə keçməsi ilə əlaqədar mülkiyyət şəhadətnaməsinin verilməsi üçün dövlət rüsumu tutulmur.

Dövlət rüsumunun dərəcəsi şərti maliyyə vahidiin (5500 manat) məbləğinin misli ilə müəyyən edilir.

XVI fəsil. GÖMRÜK RÜSUMLARI

Gömrük işi dövlət mexanizminin tərkib hissəsi olub, daxili və xarici siyasətin bir formasıdır. Ölkənin müdafiəsi, dövlət təhlükəsizliyi, pul emissiyası, xarici siyasət kimi gömrük işi də dövlət inhisarı sferasına daxildir, bununla anjaq dövlət aparatı məşğul olur.

SSRİ-nin dağılması nəticəsində Azərbaycan Respublikası bir müstəqil dövlət kimi öz gömrük sərhədini, gömrük xidmətini və gömrük hüququnu yaratdı. Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili aşağıdakılarla tənzimlənir:

- Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarları ilə;
- Azərbaycan Respublikası hökumətinin sərənjamları ilə;
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin aktları ilə;
- Dövlət Gömrük Komitəsinin mərkəzi və icra hakimiyyətinin aktları ilə.

Gömrük işini və gömrük hüququnu tənzimləyən əsas sənəd *Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məjəlləsidir*. Gömrük Məjəlləsi gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati məsələlərini müəyyən edir, gömrük tənzimlənməsi məsələlərində əsaslı qanunverijilik aktıdır, xarici iqtisadi fəaliyyətin və gömrük orqanlarının iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

Gömrük işi malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsinin qaydaları və şərtlərini, gömrük ödənişlərinin alınmasını, gömrük rəsmiləşdirilməsini, gömrük nəzarəti və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin digər vasitələrini təşkil edir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərində Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən yığılan vergi və rüsumların xüsusi çəkisi

qeyri-sabitdir. 1996-jı ildə bu göstəriji 13,5 %, 1997-ji ildə 16,8 %, 1998-ji ildə 24,1 %, 1999-ju ildə 23,7 %, 2000-ji ildə 20,2 %, 2001-ji ildə 20,9 % olmuş, 2002-ji ildə 19,2 %, 2003-jü ildə isə 16,7 % proqnozlaşdırılmışdır. Belə bir tendensiya Azərbaycan Respublikası ərazisinə idxal məhsullarının azalmasını göstərir. Respublikamızda əvvəllər idxal olunan məhsullar istehsal olduğundan Vergilər Nazirliyi tərəfindən yığılan vergilərin xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur və bu proses davam edir.

Jədvəl 15. Gömrük rüsumları və gömrük vergiləri,
(mlrd. man.)

Göstərişlər	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə	272,0	430,0	561,0	662,0	720,0	822,0	920,0	102,0
Əlavə dəyər vergisi	152	173	233	248	385	522	545	652
Gömrük rüsumları	112	234	287	314	311	261	290	300
Aksiz	8	15	32	40	14	32	75	60
Tranzit yol vergisi	0	8	10	10	10	8	10	8

Jədvəldən göründüyü kimi, Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən yığılan vergi və rüsumlar arasında ən yüksək xüsusi çəki ƏDV-nə məxsusdur. Belə ki, 1997-ji ildə bu göstəriji 40,2 %, 1998-ji ildə 41,5 %, 1999-ju ildə 45,0 %, 2000-ji ildə 53,5 %, 2001-ji ildə 63,5 % olmuş, 2002-ji il üçün 59,2 %, 2003-jü il üçün 63,9 % proqnozlaşdırılmışdır. 2000-ji ildə gömrük rüsumlarının xüsusi çəkisi 43,1 %-dən etibarən azalmağa başlamış, 2003-jü il üçün 29,4 % proqnozlaşdırılmışdır. Bu jür meyl aksizlərdə də müşahidə olunur. Tranzit yol vergisi isə demək olar ki, dəyişməz qalır.

Gömrük işi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi Gömrük Məjəlləsindən, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunundan və Azərbaycan Respublikasının digər qanunverijilik aktlarından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında gömrük işi hüquq-mühafizə orqanları rolunu oynayan və vahid sistem təşkil edən gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanı¹ haqqında Əsasnamə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı² tərəfindən təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir, gömrük rüsumları, vergilər və digər gömrük ödənişləri alırlar.

Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifi - Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məjmusudur.

Gömrük rüsumları - Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə malların idxalı və ixraji zamanı alınan ödənişlərdir.

İdxal gömrük rüsumlarının dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təyin edilir. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün idxal gömrük rüsumlarının dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi tərəfindən müəyyən edilir.

¹ Burada Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi nəzərdə tutulur.

² Burada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həyata keçirir.

İxraj gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tənzimlənmənin qeyri-tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixraj gömrük rüsumlarının dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi tərəfindən təyin olunur.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 12 aprel 2001-jı il tarixli 80 sayılı qərarı ilə «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallar üzrə gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri»ni, «Azərbaycan Respublikasından ixraj zamanı ixraj gömrük rüsumuna jəlb olunan malların siyahısı və ixraj rüsumlarının dərəcələri»ni və «Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan gömrük yığımlarının miqdarı»nı təsdiq etmişdir.

Gömrük rüsumları xarici iqtisadi fəaliyyətdə tətbiq olunur. Gömrük rüsumlarının yığılmasında qarşıya qoyulan əsas vəzifələr bunlardır:

- dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin etmək;
- milli məhsul istehsalçıları xarici rəqabətdən qorumaq;
- idxal və ixrajın əmtəə strukturunun səmərələşdirilməsi;
- istehsalın və istehlakın strukturunda dəyişikliklərə şərait yaratmaq.

İqtisadi mahiyyətinə görə gömrük rüsumlarının aşağıdakı növləri vardır:

- idxal;
- ixraj;
- tranzit gömrük rüsumları.

1. Xarici malların daxili bazara daxil olması nəticəsində gömrük orqanları tərəfindən *idxal gömrük rüsumları* alınır. 1996-ji ildən etibarən gömrük rüsumlarının artımı müşahidə olunur. Belə ki, 1996-ji ildə büdjə gəlirlərində xüsusi çəkisi 5,6%-dən 1997-ji ildə 9,1%-dən, 1998-ji ildə 12,3%-dək artmış, 1999-ju ildən azalaraq 11,2%-ə, 2000-ji ildə 8,7%-ə, 2001-ji ildə isə 6,7%-ə enmişdir. Ümumiyyətlə, gömrük vergi və rüsumlarının büdjə gəlirlərində xüsusi çəkisi 2000-ji ildə 20,2%-dən 2001-ji ildə 20,9%-dək artmışdır. ÜDM-da xüsusi çəkisi bu iki ildə sabit olmuş və 3,3% təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxal edilən mallara müvəqqəti olaraq aşağıdakı xüsusi növ rüsumlar tətbiq edilir:

- xüsusi rüsumlar;
- antidempinq rüsumları;
- kompensasiya rüsumları.

Xüsusi rüsumlar aşağıdakı hallarda tətbiq olunur:

- mallar Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vuran və ya ziyan vura biləcək kəmiyyətdə və şərtlərlə gətirildiyi təqdirdə müdafiə tədbiri kimi;

- digər dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə toxunan ayrışdırməlik və digər hərəkətlərinə javab tədbiri kimi.

Antidempinq rüsumları idxal olunan malların qiyməti Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixraj olunduğu ölkədəki real dəyərindən xeyli aşağı olduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, Azərbaycan Respublikasında bu malların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Kompensasiya rüsumları Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malların istehsalı və ya ixraji zamanı birbaşa və dolayı subsidiyalardan istifadə olunduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, Azərbaycan Respublikasında bu malların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

2. İxraj gömrük rüsumları məhdud mal qrupuna tətbiq olunur, belə ki, onların geniş tətbiqi ixrajin inkişafına mane ola bilər. Bir qayda olaraq, ixraj rüsumları injəsənət əsərlərinin və qədim əşyaların ölkədən aparılması zamanı daha geniş tətbiq olunur.

3. Tranzit gömrük rüsumları gömrük tarifi əsasında ölkədən malların keçirilməsi zamanı tətbiq olunur.

Gömrük tarifi gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarji iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məjmusudur. Gömrük tarifi məhsulun kodunu, malın qısaja olaraq adını, gömrük rüsumu və rüsum dərəcələri ilə tətbiqi vahidini özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı gömrük rüsumları tətbiq edilir:

- advalor – malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanan;
- spesifik – mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərle hesablanan;
- kombinə edilmiş – hər iki növü birləşdirməklə hesablanan.

Gömrük rüsumunun həjmi malın gömrük dəyərindən və tarifindən asılıdır.

Malın gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi sistemi gömrük qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təjribədə qəbul

olunmuş ümumi prinsiplərinə əsaslanan gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan mallara şamil edilir.

Gömrük dəyəri mal gömrük sərhədindən keçirilərkən deklarant tərəfindən gömrük orqanına bəyan edilir.

Deklarant tərəfindən bəyan edilmiş gömrük dəyəri və onun müəyyən edilməsi ilə bağlı mə'lumatlar dəqiq, kəmiyyəti tə'yin oluna bilən və sənədlərlə təsdiq edilmiş mə'lumatlara əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən **malların gömrük dəyəri** aşağıdakı üsullarla müəyyən edilir:

- gətirilən malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- eyni malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- dəyərin toplanması üsulu ilə;
- dəyərin çıxılması üsulu ilə;
- ehtiyat üsulu ilə.

Gətirilən malların sövdələşmə qiymətinə uyğun olaraq qiymətləndirilməsi gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin əsas üsuludur. Əsas üsuldan istifadə edilə bilmədiyi halda, növbəti üsullardan hər biri ardıjıl olaraq tətbiq edilir. Bu zaman hər bir sonrakı üsulun tətbiqi gömrük dəyərini əvvəlki üsulla tə'yin etmək mümkün olmadıqda həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malın gömrük dəyəri həmin mal Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilərkən gətirilən mal üçün faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan sövdələşmə qiymətidir.

Eyni malların sövdələşmə qiyməti üsulundan istifadə olunduqda malın gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üçün eyni malların sövdələşmə qiyməti aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmaqla əsas götürülür:

- fiziki xüsusiyyətlərinə görə;
- keyfiyyətinə və bazardakı nüfuzuna görə;
- malın mənşə ölkəsinə görə;
- istehsalçısına görə.

Tarif güzəştləri (tarif preferensiyaları) dedikdə, Azərbaycan Respublikasının ticarət siyasəti həyata keçirilərkən qarşılıqlı və ya birtərəfli qaydada Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən mallar üzrə əvvəl ödənilmiş rüsum qaytarılması, rüsum ödənişindən azad etmə, rüsum dərəcələrinin aşağı salınması, malın preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotaları şəklində verilən güzəştlər başa düşülür.

III BÖLMƏ

BÜDJƏNİN XƏRJLƏRİ

XVII fəsil. BÜDJƏ XƏRJLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI VƏ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ

17.1. Büdjə xərjləri sistemi

Büdjə sisteminin əsas təyinatı – dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının üzərinə düşən vəzifə və funksiyaların həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu funksiyaların xarakterindən asılı olaraq *büdjə xərjləri sistemi* formalaşır. İstiqamət və növlər üzrə büdjə xərjlərini aşağıdakı qruplara bölmək olar:

XƏRJLƏR

Ümumdövlət xərjləri;
Müdafiə;
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə orqanları və prokurorluq,
Elm, təhsil;
Səhiyyə;
Sosial müdafiə və sosial təminat;
Mədəniyyət, injəsənət, KİV, bədən tərbiyəsi, idman, gənjlər siyasəti;
Mənzil-kommunal təsərrüfatı;
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq və ovçuluq;
Sənaye və tikinti;
Nəqliyyat, rabitə və s.

Bu blokların hər birinə büdcə vəsaitinin istifadəsinin konkret istiqamətləri daxildir. Büdcə xərjlərinin tərkibinə daha ətraflı olaraq onun funksional təsnifatında baxa bilərik.

1. İqtisadi mahiyyətindən asılı olaraq büdjenin ümumi¹ xərjləri əsaslı və jəri xərjlərə bölünür.

Büdjənin əsaslı xərjləri – büdcə xərjlərinin bir hissəsi olmaqla innovasiya və investisiya fəaliyyətini təmin edir. Buraya əsas vəsaitlərin alınması, əsaslı tikinti, əsaslı təmir, dövlət ehtiyatlarının yaradılması, torpaq və qeyri-maddi aktivlərin alınması, əsaslı ödənişlər, ölkə daxilində kreditlərin verilməsi, xarijə kreditlərin verilməsi, xarijdən kreditlərin qaytarılması və s. daxildir.

Büdjənin əsaslı xərjlərinin tərkibində inkişaf büdjəsi formalaşdırıla bilər. İnkişaf büdjəsinin formalaşdırılmasının qaydası və şərtləri qanunla müəyyən olunur.

Büdjənin jəri xərjləri – Azərbaycan Respublikası büdjəsinin iqtisadi təsnifatı ilə əlaqədar əsaslı xərjlərə daxil

¹ Qeyd: Ümumi xərclər, qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi
= Ümumi xərclər + qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi

edilməyən dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, büdjə idarələrinin jəri xərlərini təşkil edir. Buraya əməyin ödəniş fondu, əmək haqqına üstəlik, malların alınması və xidmətlərin haqqının ödənilməsi, faizlər üzrə ödənişlər, daxili borj üzrə ödənişlər, subsidiyalar, transfertlər, mənfəətsiz işləyən müəssisələrə ödənişlər, əhaliyə ödənişlər, xarici ölkələrə jəri ödənişlər və s. daxildir.

Büdjə vəsainin verilməsi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

– büdjə idarələrinin saxlanmasına təxsisatlar;

– dövlət və bələdiyyə sazişləri üzrə fiziki və hüquqi şəxslərin istehsal etdikləri məhsulların, yerinə yetirdikləri iş və xidmətlərin ödənilməsinə xərlər;

– əhaliyə ödənişlər, yə'ni Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunverijiliyi, yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi aktları ilə müəyyən edilən əhaliyə məjburi ödənişlərin verilməsinə təxsisatlar;

– dövlət hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri qərarlar əsasında büdjə xərlərinin artırılmasına və ya büdjə gəlirlərinin azalmasına gətirən əlavə xərlərin kompensasiya edilməsi üçün təxsisatlar;

– hüquqi şəxslərə büdjə kreditləri;

– fəaliyyətdə olan və ya yeni yaradılan hüquqi şəxslərin nizamnamə kapitalına investisiyalar;

– Azərbaycan Respublikasının büdjə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdjələrinə, büdjədənkənar dövlət fondlarına verilən büdjə ssudaları, subsidiyalar, dotasiyalar və subvensiyalar;

– xarici ölkələrə kreditlər;

– borj öhdəlikləri, o jümlədən dövlət borjlarının ödənilməsi və onlara xidmət göstərilməsi ilə bağlı vəsaitlər.

1. Bütjə vəsaiti alan müəssisə və təşkilatlar tabeçiliyindən asılı olaraq idarəçilik əlamətlərinə görə bölünürlər.

2. Bütjə sisteminin maliyyələşdirilmə səviyyəsindən asılı olaraq, bütjə xərjləri dövlət və yerli xərjlərə ayrılır.

Dövlət bütjəsindən aşağıdakı funksional növlü xərjlər maliyyələşdirilir:

– Azərbaycan Respublikası Prezident aparatının, Azərbaycan Respublikası Milli Məjlisinin, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının, mərkəzi icra hakimiyyətinin və onların ərazi orqanlarının fəaliyyətinin tə'min edilməsi, növbəti maliyyə ilinə dövlət bütjəsi haqqında qanun təsdiq edilən zaman müəyyən edilən siyahı üzrə ümumdövlət idarəetməsinə çəkilən xərjlər;

– məhkəmə sisteminin fəaliyyət göstərməsinə çəkilən xərjlər;

– dövlət maraqlarına uyğun beynəlxalq fəaliyyətin həyata keçirilməsi (dövlətlərarası müqavilələrin və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, beynəlxalq mədəni, elmi əməkdaşlıq üzrə müqavilələrin maliyyə tə'minatı) xərjləri;

– milli müdafiə və dövlətin təhlükəsizliyinin tə'min edilməsi, sənayenin müdafiə sahələrinin konversiyasının həyata keçirilməsi;

– əsaslı tədqiqatlar və elmi-texniki inkişafa yardım;

– dəmir yolu, hava və dəniz nəqliyyatına dövlət himayəsi;

– ölkə miqyaslı fəv'qəladə halların və təbii fəlakətlərin nəticələrinin ardan qaldırılması;

– kosmik fəzanın tədqiqatı və istifadə edilməsi;

– dövlət mülkiyyətində və ya Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının tabeliyində olan idarələrin saxlanması;

– dövlət mülkiyyətinin formalaşdırılması xərjləri;

– Azərbaycan Respublikasının dövlət borjunun ödənilməsi və ona xidmət edilməsi;

– Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyinə əsasən təyin edilmiş dövlət pensiya və müavinətlərin, digər sosial ödənişlərin həyata keçirilməsi üzrə büdjədən kənar dövlət fondlarına kompensasiyalar;

– dövlət material ehtiyatlarının, qiymətli metal və qiymətli daşlar üzrə dövlət ehtiyatının artırılması;

– Azərbaycan Respublikasında seçkilərin və ümumxalq səsverməsinin, referendumların keçirilməsi;

– dövlət investisiya proqramlarının həyata keçirilməsi;

– digər səviyyəli büdjələrin gəlirlərinin azaldılmasına və xərjlərin artırılmasına gətirən Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının qərarlarının həyata keçirilməsinin tə'min edilməsi;

– hakimiyyətin digər səviyyəsinə verilən ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin tə'min edilməsi;

– bələdiyyələrə maliyyə yardımı;

– sair dövlət əhəmiyyətli xərjlər.

Yerli büdjələrdən aşağıdakı funksional növlü xərjlər maliyyələşdirilir:

– yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması;

– bələdiyyə mülkiyyətinin formalaşdırılması və onun idarə edilməsi;

– yerli özünüidarəetmə orqanlarının tabeliyində və bələdiyyə mülkiyyətində olan təhsil, səhiyyə, mədəniyyət,

bədən tərbiyəsi və idman, kütləvi informasiya və digər idarələrin təşkili, saxlanması və inkişafı;

– bələdiyyə ictimai asayişinin mühafizəsi orqanlarının saxlanması;

– bələdiyyə mənzil – kommunal təsərrüfatının təşkili, saxlanması və inkişafı;

– yerli əhəmiyyətli yolların saxlanması və bələdiyyə yol tikintisi;

– bələdiyyə ərazilərinin abadlaşdırılması və yaşıllaşdırılması;

– məişət tullantılarının ləğv edilməsi və yenidən e'mal edilməsinin təşkili;

– bələdiyyə orqanlarının tabeliyində olan dəfn xidməti yerlərinin saxlanması;

– yerli özünüidarətmə orqanlarının tabeliyində və bələdiyyə mülkiyyətində olan idarələrin və əhalinin nəqliyyat xidmətinin təşkili;

– yanğından mühafizənin təşkili;

– bələdiyyələrin ərazisində ətraf mühitin mühafizəsi;

– yerli özünüidarətmə orqanları tərəfindən qəbul edilən ərazi məqsədli proqramların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;

– bələdiyyə borjlarının ödənilməsi və onlara xidmət edilməsi;

– bələdiyyə arxivlərinin saxlanması;

– bələdiyyə seçkilərinin və yerli ümumxalq səsvermələrinin keçirilməsi;

– sair yerli əhəmiyyətli xərjlərin maliyyələşdirilməsi.

17.2. Bütçə xərjlərinin planlaşdırılmasının əsasları

Büdjə təşkilatı – vüdjə smetası əsasında fəaliyyəti tamamilə və ya qismən büdjə vəsaiti hesabına maliyyələşdirilən, hesablaşma hesabı olmayan qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Bu təşkilatlara vəsaitlərin ayrılması **büdjə planlaşdırılması** vasitəsilə həyata keçirilir.

Büdjə xərjlərinin planlaşdırılmasının əsas üsulları bunlardır:

- proqramlı-məqsədli;
- normativli.

Büdjə xərjlərinin planlaşdırılmasının proqramlı-məqsədli üsulu iqtisadi və sosial problemlərin həyata keçirilməsi üçün təsdiq edilmiş məqsədli proqramlara uyğun olaraq ayrılan büdjə vəsaitlərinin sistemli planlaşdırılmasıdır. Maliyyə vəsaitlərinin planlaşdırılmasının bu üsulu konkret proqram və layihələr əsasında maliyyə ehtiyatlarının səmərəli bölgüsü üçün vəsaitlərin jəmləşdirilməsinə və məqsədli istifadəsinə, nəzarətin yaxşılaşdırılmasına yardım edir. Bütün bunlar vəsaitlərin səmərəli mənimsənilməsinin səviyyəsini artırır.

Tədbirlərin və layihələrin həyata keçirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin həjmi planlaşdırmanı və maliyyələşdirməni **smeta qaydası** əsasında müəyyən edir. Büdjə təşkilatlarının smetaları üzrə xərjlərin hesablanmasının əsasını onların fəaliyyət göstərijilərinin (məsələn, təhsil üzrə şagirdlərin, qrupların, siniflərin sayı və s.) həjmi, təşkilatın fəaliyyət müddəti və maliyyə normaları təşkil edir. Əhalinin sosial müdafiəsi üzrə tədbirlərin (pensiya, müavinət və s.) planlaşdırılması zamanı bu vəsaitləri alanların sayı və ödənişlərin müəyyən edilmiş normaları nəzərə alınır.

Xərjlərin və ödənişlərin planlaşdırılmasının normativ üsulu əsasən büdjə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi üçün onların smetasının tərtibi zamanı istifadə olunur. *Normalar*

qanunverijilik aktları əsasında müəyyən olunur və aşağıdakı növlərə ayrılır:

– sosial tələblərin təmin olunmasının natural göstərijilərinin pulla ifadəsindən ibarət olan maliyyə normaları (məsələn, büdjə təşkilatlarında əhalinin qida ilə, dərman vasitələri ilə, yumşaq inventarla təmin olunması xərjlərinin normaları);

– fərdi ödəniş normaları (məsələn, əmək haqqı dərəcəsi, müavinət, təqaüd və s. normaları);

– orta statistik göstərijilər əsasında əvvəlki bir neçə il, eyni zamanda konkret dövrdə jəmiyyətin maddi-maliyyə imkanları üzrə götürülmüş normaları (məsələn, binanın saxlanması, tədris xərjləri və s. normaları).

Normalar *mütləq* (hökumət və ya yerli ijra orqanları tərəfindən tətbiq olunur) və ya *fakultativ* (nazirlik, baş idarələr tərəfindən tətbiq olunur) ola bilər.

Büdjə normaları *fərdi* (ayrı-ayrı xərc növləri üzrə) və *birləşdirilmiş* (məjmu xərjlər və ya təşkilat üzrə bütövlükdə) ola bilər.

Natural göstərijilər (xidmət edən işçilərin sayı və binanın ölçüsü və s.) və maliyyə normaları əsasında ***xərjlərin büdjə smetası*** tərtib olunur və aşağıdakı kimi ola bilər:

– fərdi - ayrı-ayrı təşkilatlar və ya tədbirlər üçün tərtib olunur;

– ümumi – eyni tipli təşkilatlar və ya tədbirlər üçün tərtib olunur;

– mərkəzləşdirilmiş – mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilən tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün nazirlik və baş idarələr tərəfindən tərtib olunur (avadanlıqların alınması, tikinti, təmir işləri və s.);

– ijmali – burada həm fərdi və həm də mərkəzləşdirilmiş tədbirlərin smetaları birləşdirilir, yə'ni

bütövlükdə nazirlik və ya baş idarələrin ijmali smetası tərtib olunur.

Büdcə təşkilatının smetasında aşağıdakılar əks olunur:

1. Təşkilatın rekvizitləri (onun adı, maliyyələşdirən büdcə, smetanı təsdiq edən şəxsin imzası, təşkilatın möhürü və s.);

2. İjmal xərjlər (əmək haqqı fondu, əmək haqqına üstəlik, material xərjləri, istehsal və sosial inkişaf fondu, maddi həvəsləndirmə və digər fondlar);

3. İjmal gəlirlər (büdcədən maliyyələşdirmə, əhaliyə əlavə pullu xidmət, təşkilatlara müqavilə əsasında xidmət göstərilməsi, digər daxilolmalar);

4. Təşkilatların istehsal-xidmət göstərişləri;

5. Xərjlərin və gəlirlərin hesablanması və əsaslandırılması.

Büdcə təşkilatlarının təsdiq olunmuş smetası onların saxlanması üçün büdcədən ayrılan vəsaitin illik məbləğini, rüblük bölgüsünü və məqsədli təyinatını göstərən plan maliyyə sənədidir.

Büdcə təşkilatlarının smetalarının tərtibi aşağıdakı məsələlərin həllinə imkan verir:

– büdcə təşkilatlarının dövlət maliyyələşdirilməsi ilə tə'min edilməsi;

– nəzərdə tutulan layihə xərjlərinin təhlili və vəsaitlərinin istifadəsi haqqında hesabatlar;

– vəsaitlərin səmərəli və qənaətlə xərjlənməsinə nəzarət.

Büdcə planlaşdırılmasının və büdcə təşkilatlarının maliyyə tə'minatının təkmilləşdirilməsinə dövlət və yerli büdcələrin minimal dövlət sosial standartları, sosial və maliyyə normalarına keçilməsi tə'sir etməlidir.

Büdjə prosesinin tərkib hissəsi olmaqla büdjə planlaşdırılması maliyyəçi alimlərin və təjribəli mütəxəssislərin daim diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi büdjə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi sahəsində daim iş aparır.

XVIII fəsil. MADDİ İSTEHSAL SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFINA BÜDJƏ XƏRJLƏRİ

18.1. Müəssisələrin maliyyəsi və büdjə

Dövlət reyestrinin ümumi xarakteristikası göstərir ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində aparılan islahatlar ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin say və tərkibinə təsir göstərmiş, islahatlarla əlaqədar olaraq yeni müəssisə və təşkilatlar yaranmış, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin bir hissəsi xüsusi bölməyə keçmiş, bir hissəsi ləğv olmuş, onların strukturunda dəyişikliklər baş vermişdir. Bir sıra xırda müəssisələr birləşmiş, bir zaman sərbəst olan törəmə müəssisə baş bölmənin struktur bölməsinə çevrilmişdir. Nəticədə, 2000-ci ilin yanvar ayının 1-nə olmuş vəziyyətlə müqayisədə 2001-ci ilin yanvar ayının 1-nə Dövlət reyestrində olan müəssisələrin sayı ümumilikdə artmış, 55799 vahid olmuşdur (artım 3,8% olmuşdur). Dövlət müəssisələrinin sayı 12,7%, qeyri-dövlət müəssisələrinin sayı isə 0,7% artmışdır. Müəssisələrin ümumi sayında qeyri-dövlət müəssisələrinin xüsusi çəkisi 72,4% təşkil etmişdir. Burada əsas yeri, 93,2% xüsusi mülkiyyətli kiçik müəssisələr təşkil edir. Xarici mülkiyyətli müəssisələrdə artım 9,9% təşkil etmişdir.

Müəssisələrin sayı və strukturu haqqında mə'lumat aşağıdakı jədvəldə əks olunur:

Jədvəl 16. Müəssisələrin sayı və strukturu, ədəd²

Göstərijilər	01.01. 1997	01.01. 1998	01.01. 1999	01.01. 2000	01.01. 2001
<i>Jəmi müəssisələrin sayı</i>	44295	49049	52338	53780	55799
<i>Dövlət müəssisələri</i>	13571	13622	13678	13647	15385
Qeyri-dövlət müəssisələri o jümlədən:	30724	35427	38660	40133	40414
Xüsusi mülkiyyətli kiçik müəssisələr	29629	33794	36426	37590	37658
Qarışıq mülkiyyətli müəssisələr	493	653	801	875	922
Xarici mülkiyyətli müəssisələr	602	989	1433	1668	1834

Müəssisələrin artım tempi, ilk növbədə onun iqtisadi, o jümlədən maliyyə göstərijilərinin qənaətbəxş olması ilə izah olunur.

Müəssisələrin maliyyəsi dövlətin maliyyə sisteminin mühüm bölməsi olmaqla maddi istehsal sahələrində jəmiyyətin ümumi daxili məhsulunun bölüşdürülməsi yolu ilə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fonduna daxil olan və büdcə sisteminin gəlirinin əsas hissəsini təmin edən ilkin pul yığıcıdır.

Maddi istehsal sferasında olan müəssisələrin maliyyələşdirilməsi xüsusi vəsait (əsasən mənfəət və amortizasiya), jəlb edilmiş vəsait (banklardan və maliyyə bazarından), büdcə vəsaiti və büdcədən kənar fondlar hesabına həyata keçirilir.

Son illər müəssisələrin maliyyələşdirilməsi strukturunda xüsusi vəsaitlərin rolu artmış və büdcədən

² Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

maliyyələşdirmə azalmışdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyəsi özünümaliyyələşməyə əsaslanır.

Gəlirlər və xərjlər balansı – büdcə planlaşdırılmasının həjmini və mənbəyini müəyyən edən əsas sənəddir.

Müəssisənin gəlir və xərjlər balansında onların pul formasında gəlirləri, xərjləri, əsas və digər fəaliyyət növləri üzrə maliyyə nəticələri, satışdankənar gəlirlər və xərjlər üzrə büdcəyə ödənişlər və büdcə vəsaitləri əks olunur.

Müəssisənin gəlir və xərjlər balansı iki hissədən ibarətdir:

1. Gəlirlər və daxilolmalar;
2. Xərjlər və xarijolmalar (ayırmlar).

"Gəlirlər və daxilolmalar" bölməsində aşağıdakı göstərişlər əks olunur:

- satışdan gəlir;
- əsaslı tikinti üzrə toplanan vəsait;
- tikintidə pay iştirakı qaydasında daxil olan vəsait;
- uzunmüddətli kreditlər və borjlar;
- digər daxilolmalar.

"Xərjlər və xarijolmalar" bölməsində aşağıdakılar əks olunur:

- jəri xərjlər;
- geniş təkrar istehsala, sosial sahələrin saxlanmasına, elmi-tədqiqat işlərinə çəkilən xərjlər;
- uzunmüddətli kreditlərin və borjların ödənilməsi və kreditlərə və borjlara görə faizlər;
- digər xərjlər.

Mövjud büdcə təsnifatına uyğun olaraq xərjlərin tərkibinə maddi istehsal sahələrinə, mənzil-kommunal təsərrüfatına çəkilən xərjlər, sənaye və tikinti xərjləri daxildir.

Son illər büdjə vəsaitlərinin çox hissəsi dövlət sektoruna, kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Maddi istehsal sahəsinə çəkilən xərjlərdə büdjə maliyyələşdirilməsinin həjminin azalması aşağıdakı səbəblərə görə baş vermişdir:

1) təsərrüfat subyektlərinin öz partnyorları və dövlət qarşısında götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə görə tam əmlak məs'uliyətinin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, müəssisələrə dotasiyaların verilməsinin get-gedə dayandırılması;

2) mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşunun azaldılması və müəssisələrin özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlətin istehsalat investisiyalarında iştirakının azaldılması;

3) bir çox ərzaq və sənaye məhsullarında qiymətlərdəki fərqi ödənilməsinə çəkilən əvvəlki dotasiyanın dayandırılması;

4) büdjə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarətin gücləndirilməsi.

Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq büdjə vəsaitlərinin xərjlənməsində köklü dəyişikliklər baş verdi. Büdjə vəsaiti daha iri və dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilir:

- dünya bazarlarında rəqabətə tab gətirən məhsul istehsal edə bilən sənaye sahələrinin inkişafına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsi;

- büdjə vəsaiti hesabına həyata keçirilən və eyni zamanda dövlət təminatı verilən yüksək səmərəli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsi;

- yarımqıq qalmış obyektlərin layihə xərjlərinin həyata keçirilməsi;

- aqrar sənaye kompleksinin sabitliyinin tə'min edilməsi məqsədilə, bazar mexanizmi bazasında onun işinə yardım edilməsi;

- istehsal və sosial-məişət infrastrukturunun təkmilləşdi-rilməsi üçün maliyyə imkanlarının yaradılması və s.

Son illər sənayenin və tikintinin maliyyələşdirilməsinə dövlət büdcəsi xərjlərin xüsusi çəkisi azalmışdır. Bunu aşağıdakı jədvəldə görmək olar:

Jədvəl 17. Sənaye və tikinti xərjlərinin maliyyələşdirilməsində dövlət büdcəsinin xüsusi çəkisi¹

<i>Göstərijilər</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Dövlət büdcəsinin xərjləri – jəmi	100	100	100	100	100	100	100
Sənaye və tikinti xərjləri	0,5	0,4	0,3	0,4	0,3	0,4	1,3

Sənaye və tikinti xərjlərinin maliyyələşdirilməsində büdcə vəsaitinin azalması sənaye məhsulu istehsalının azalması, ziyanla işləyən müəssisələrin artması və dövlət tərəfindən verilən dotasiyanın dayandırılmasından irəli gəlir.

İqtisadiyyatın real sektorunda yaranmış neqativ vəziyyəti aradan qaldırılması məqsədilə bu sahədə bir sıra dövlət proqramları həyata keçirilir. Buraya daxildir:

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002.

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

- müəssisələrdə vergi ödənişlərinin ümumi həjminin azaldılması;
 - büdcəyə jari ödənişlərin ödənilməsi şərtilə müəssisə borjlarının restrukturizasiyası;
 - müəssisələrə öz məhsullarını maya dəyərindən aşağı qiymətə satılmasına iğazə verilməsi;
 - Azərbaycan ixrajına yardım edilməsi.
- İqtisadiyyatın baza sahələrinin böhran vəziyyətindən çıxarılması real investisiyaların, yəni kapital qoyuluşunun artırılması vasitəsilə mümkündür.

18.2. İstehsalın inkişafına büdcə xərjləri

Real investisiyalar müəssisələrin dinamik inkişafını təmin edir və aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə imkan verir:

- 1) maliyyə və maddi ehtiyatlar yığımı hesabına sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi;
- 2) yeni müəssisələrin yaradılması;
- 3) yeni biznes sahələrinin mənimsənilməsi nəticəsində diversifikasiya.

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektlərini investorlar, sifarişçilər, iş ijaççıları, investisiya fəaliyyəti obyektlərinin istifadəçiləri təşkil edirlər.

İnvestorlar uzun müddətli investisiya qoyuluşu formasında xüsusi, borj və jəlb edilmiş vəsaitin məqsədli istifadəsini təmin edirlər.

Sifarişçilər investorlar, həmçinin investora məxsus investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə səlahiyyəti çatan hər hansı fiziki və hüquqi şəxslər ola bilərlər. Əgər sifarişçi investor deyilsə, o müqavilə ilə müəyyən olunmuş

investisiyalardan müəyyən dövr və səlahiyyət çərçivəsində istifadə və sərənjam vermək hüququna malikdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin *istifadə obyektləri* investorlar, həmçinin investisiya fəaliyyəti obyektləri yaradan hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət və bələdiyyə orqanları, xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar ola bilərlər.

Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyəti obyektləri aşağıdakılardır:

- iqtisadiyyatın bütün sahələrində yeni yaradılan və modernləşdirilmiş əsas fondlar;

- qiymətli kağızlar;

- elmi-texniki məhsul və mülkiyyətin digər obyektləri;

- əmlak hüququ və intellektual mülkiyyət hüququ.

Azərbaycan Respublikasının dövlət investisiya siyasəti sahəsində iqtisadi islahatların keçirildiyi dövrdə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Büdcədən əsaslı tikintiyə vəsaitin azaldılması ilə yanaşı müəssisələrin və digər mənbələr hesabına yaranan büdcədən kənar fondların bu sahələrə kapital qoyuluşu artmışdır.

Hazırda kapital qoyuluşu məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Məqsədli proqramların həyata keçirilməsi nəticəsində təsərrüfatın mühüm sahələrinə maliyyə vəsaiti ayrılması imkanları da genişlənilir.

Bir çox müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi, büdcə maliyyələşdirilməsinin kəskin azalması, yüksək faiz dərəcəsi şəraitində uzunmüddətli kreditlərin alınmasındakı çətinliklər, təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi bazasının yaradılması və digər faktlar investisiya aktivliyinə mənfi təsir göstərir.

İstehsal və qeyri-istehsal tə'yinatlı obyektlər üzrə kapital qoyuluşu aşağıdakı jədvəldə əks olunur:

Jədvəl 18. İstehsal və qeyri-istehsal tə'yinatlı obyektlər üzrə kapital qoyuluşu (faizlə)¹

<i>İllər</i>	<i>Jəmi kapital qoyuluşu</i>	<i>O jümlədən obyektlər üzrə:</i>	
		<i>İstehsal tə'yinatlı</i>	<i>qeyri-istehsal tə'yinatlı</i>
<i>1990</i>	100	63,5	36,5
<i>1995</i>	100	54,7	45,3
<i>1996</i>	100	77,6	22,4
<i>1997</i>	100	77,6	22,4
<i>1998</i>	100	83,7	16,3
<i>1999</i>	100	87,8	12,2
<i>2000</i>	100	81,8	18,2
<i>2001</i>	100	80,2	19,8

Jəmi kapital qoyuluşunda istehsal tə'yinatlı obyektlərə investisiya qoyuluşunun nisbəti qeyri-istehsal tə'yinatlı obyektlərə qoyulan investisiyalara nisbətən yüksəkdir.

Jədvəl 19. İqtisadiyyata investisiya qoyuluşu (milyon dollar)²

<i>Göstərijilər</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

² Orada

Jəmi investisiyalar o jümlədən:	849	044	714	654	580
Daxili investisiyalar	87	59	80	19	92
Xarici investisiyalar	462	585	234	135	188
onlardan: birbaşa investisiyalar	068	085	91	88	13
Kreditlər və ssudalar	04	27	39	93	13
digər investisiyalar	90	73	04	54	62

Ümumiyyətlə, investisiyaların artım tempi 1999-cü ildən etibarən aşağı düşür. Aşağı meyl özünü xüsusilə birbaşa investisiyalarda və qismən də xarici investisiyalarda göstərir.

Müasir dövrdə dövlətin investisiya strategiyasına aşağıdakı mərhələlər daxildir:

- 1) inflyasiyanın qarşısının alınması, müəssisələrin və əhalinin investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- 2) büdcə kəsirinin azaldılması, onun daxili mənbələr hesabına örtülməsi, daxili maliyyə vəsaitlərinə əsaslanıb istehsala investisiya qoyulması;
- 3) investorların və səhmdarların hüquq və maraqlarının tam qorunması. Bunun üçün təkcə qanunverijiliyin təkmilləşdirilməsini deyil, eyni zamanda müəssisələrin səmərəli idarə edilməsinin təşkilini həyata keçirmək lazımdır. Müəssisələrin bütün mülkiyyət növlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
- 4) özəl investisiyalar vasitəsilə investisiya prosesinin həyata keçirilməsi;
- 5) işləyən müəssisələrdə büdcə maliyyələşdirilməsinin məqsədli proqramlarla həyata keçirilməsi.

Mərkəzləşdirilmiş investisiya qoyuluşunun yerləşdirilməsi hər bir investisiya proqramının iqtisadi səmərəliyinin ilkin ekspertizasının keçirilməsindən sonra, rəqabət əsasında həyata keçirilməsi zərurətini yaradır.

6) investisiya lahiyələrinin pay əsasında dövlət-kommersiya maliyyələşdirməsi, eyni zamanda layihələrin xarici investisiyaların jəlb edilməsi vasitəsilə həyata keçirilməsi.

İnvestisiya fəaliyyətinin dirçəldilməsi təkjə ayrı-ayrı müəssisələrin deyil, eyni zamanda dövlətin də problemidir.

Bu problem hər dəfə növbəti büdjenin tərtibi zamanı meydana çıxır. Lakin, əsas çətinlik ölkənin daxili mənbələrinin məhdudluğundan və özəl investorların iqtisadi tənəzzül dövründə investisiyaların istehsal sahələrinə qoya bilməməsindən ibarətdir. İnflyasiyanın və vergilərin yüksək olması müəssisələri praktik olaraq daxili maliyyə mənbələrisiz qoymuşlar. Bank faizlərinin yüksək dərəcələri orta və uzunmüddətli kreditlərin alınmasında problemlər yaratmışdır.

Əsas kapitalla birbaşa investisiyaların strukturunda, maliyyələşdirilmə mənbələrində bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir:

1) əgər 70-80-ji illərdə əsas maliyyələşmə mənbəyi büdjə vəsaiti idisə (50-60%), indiki zamanda onlar 20-25%-dək enmişdir;

2) vəsaitlərin alınması mənbələrində də dəyişikliklər baş vermişdir. Büdjə subyektlərindən ayrılan vəsaitin xüsusi çəkisi artmışdır;

3) mərkəzləşdirilmiş büdjədənkənar investisiya fondlarının, ayrılan investisiyaların ümumi həjmi artmışdır;

4) kommersiya banklarının iqtisadiyyatın real sektoruna kredit qoyuluşunun aktivliyi zəifləmişdir;

5) əhalinin vəsaitləri demək olar ki, investisiya sahəsinə jəlb edilmir.

XIX fəsil. QEYRİ-İSTEHSAL SAHƏLƏRİ XƏRJLƏRİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ

Sosial infrastruktura. Müasir jəmiyyətdə əhalinin həyat təminatında qeyri-istehsal sahələri böyük rol oynayır. Təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, injəsənət, sosial təminat və digər sahələrinin daxil olduğu sosial infrastruktura ölkənin təsərrüfat kompleksində mühüm yer tutur. 2002-ji ilin məlumatına görə Azərbaycanda sosial infrastruktura sahələrində çalışanlar ümumi sayı işçi əhalinin 20-22%-ni təşkil edir.

Sosial infrastrukturanın inkişafı maddi istehsalın inkişaf səviyyəsindən, burada yaradılan milli gəlirin həjmindən və onun istehsal və qeyri-istehsal sahələri arasında bölgüsündən asılıdır. İnfrastruktura məhsuldar qüvvələrə hərtərəfli təsir edir. İjtimai əmək bölgüsü prosesinin gücləndiyi bir şəraitdə maddi istehsal sahələrinin sosial infrastrukturəsiz fəaliyyəti demək olar ki, mümkün deyil. Sosial infrastruktura müəssisə və təşkilatlarının təqdim etdiyi maddi və mə'nəvi sərvətlər əhalinin şəxsi tələbatını ödəməklə yanaşı, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı və istehsalın intensivləşdirilməsinin mühüm amilləridir. İnfrastruktur iqtisadi inkişafın sosial sür'ətləndirijisidir.

İstehsalın və ijtimai əmək bölgüsünün miqyasının genişlənməsi, ETT-nin, istehsal münasibətlərinin inkişafı, istehlak strukturunun dəyişməsi və əhalinin sosial tələbatının artımı ilə müşayiət olunan həyat tərzinin dəyişməsi nəticəsində infrastrukturanın mahiyyəti də dəyişir. İnfrastruktura sahələrinə sərf edilən janlı əmək ölkənin milli gəlirinin həjmini artırır. Sosial infrastruktura təşkilatlarının

inkişafının zəruriliyi onunla izah edilir ki, mövjud infraqstruktura hələ də əhalinin tələbatını tam ödəmir. Sosial infraqstruktura sahələrinə sərf edilən maliyyə vəsaitlərinin həjminin artması tələb olunur.

Müasir şəraitdə sosial infraqstrukturanın saxlanması və inkişafına aşağıdakı mənbələrdən maliyyə vəsaiti sərf edilir:

- bədjə vəsaiti;
- bədjədən kənar fondlar;
- müəssisələrin və əhalinin vəsaiti.

İjtimai istehlak fondları bədjənin, bədjədən kənar fondların və müəssisələrin sosial infraqstrukturasına yönədilən vəsaitidir. Onların əsas tə'yinatı jəmiyyətin sosial inkişafı və əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağıdır. İjtimai istehlak fondlarının vəsaitləri əhaliyə pensiyaların, müavinətlərin verilməsinə, təhsilin, səhiyyənin, sosial tə'minat xidmətlərinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Jədvəl 20. Sosial sahələrə sərf edilən dövlət xərjlərinin dinamikasi¹

Göstərijilər	<i>ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə</i>						
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Jəmi xərjlər	18,6	16,3	19,8	21,5	16,4	17,2	19,6
Təhsil	3,6	3,6	4,8	5,2	3,8	3,7	3,7
Səhiyyə	1,2	1,0	1,1	1,3	0,9	0,9	0,9
Sosial müdafiə və sosial tə'minat	3,3	3,8	3,7	3,8	3,0	3,1	3,3
Mədəniyyət, injəsənət, kütləvi	0,5	0,5	0,5	0,6	0,5	0,4	0,5

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət bədcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət bədcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

informasiya, idman							
Mənzil-kommunal xidmətləri	0,6	0,4	0,4	0,5	0,3	0,3	0,4

Büdjə təxsisatları. İjtimai istehlak fondlarının 2/3 hissəsini büdjə təxsisatları təşkil edir. Buna görə də bu fondlar əhaliyə büdjə sistemi vasitəsilə aşağıdakı xərjlərlə çatdırılır:

1. Sosial-mədəni tədbirlərə xərjlər;
2. Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərjləri.

Sosial-mədəni tədbirlərə və mənzil-kommunal təsərrüfatına büdjə təxsisatları əhalinin sosial-mədəni və mənzil-təsərrüfat xərjləri xidmətləri ilə minimum həjmdə maliyyə təminatının Konstitusiyaya hüquqlarıdır.

Bu hüquqlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında aşağıdakı qaydada öz əksini tapmışdır:

1. Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır. İşsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır (maddə 35).

2. Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir. Təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir (maddə 38).

3. Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır. Dövlət pulsuz ijbəri ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir. Maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq iste'dadlı

şəxslərin təhsili davam etdirilməsinə dövlət zəmanət verir (maddə 42).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu yerli özünüidarəetməni həyata keçirmək üçün yerli dövlət təminatlarını müəyyənləşdirmişdir.

Yerli sosial müdafiə proqramları bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilən vətəndaşlar kateqoriyasına dövlət sosial təminatından əlavə sosial təminatlar təyin edir. Həmin təminatlar mütəmadi və birdəfəlik ola bilərlər.

Yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarının məqsədi dövlətin həyata keçirdiyi sosial inkişaf proqramlarında nəzərdə tutulmayan məsələləri və yerli əhəmiyyətli sosial inkişaf məsələlərini həll etməkdir. Həmin proqramlar təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, yaşayış və qeyri-yaşayış binalarının saxlanması və istifadə edilməsi, mənzil tikintisi, su təchizatının və kanalizasiya təsərrüfatının təşkili, informasiya xidmətinin təşkili, KİV fəaliyyəti üçün şərait yaradılması və yerli infrastrukturun digər sahələrini əhatə edir.

Bu vəsaitlərin həjmi, tərkibi və strukturu, onların müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölgüsü aşağıdakı jədvəldə öz əksini tapır:

Jədvəl 21. Dövlət və yerli büdcələrin sosial infraqururura çəkdiyi xərjləri, 2002-ju il¹

Xərjlərin istiqamətləri	<i>Dövlət büdcəsinin xərjləri</i>	<i>Mərkəzləşdirilmiş xərjlər</i>	<i>Yerli xərjlər</i>
Elm	100	97,2	2,8

¹ «Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Təhsil	100	14,6	85,4
Səhiyyə	100	23,9	76,1
Sosial təminat	100	90,1	9,9
Mədəniyyət, injəsənət, KİV, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və idman tədbirləri	100	58,8	41,2
Mənzil-kommunal təsərrüfatı	100	3,4	96,6

Jədvəldən görüldüyü kimi, orta hesabla sosial infrastrukturun inkişafına dövlət büdcəsinin çəkdiyi xərjlər 48% (1999-ju ildə bu göstərijə 50,4% olmuşdur), yerli büdcələrin çəkdiyi xərjlər isə 52% iəşkil etmişdir. Yerli büdcələrin çəkdiyi xərjlər içərisində mənzil-kommunal təsərrüfatı xərjləri, təhsil, səhiyyə xərjləri üstünlük təşkil edir. Görüldüyü kimi, bələdiyyələrin formalaşdığı bir dövrdə yerli büdcələrin sosial sahələrinin maliyyələşdirilməsində rolu artmaqdadır.

XX fəsil. ÜMUMDÖVLƏT XİDMƏTLƏRİ, MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ, MÜDAFİƏ XƏRJLƏRİ, HÜQUQ-MÜHAFİZƏ, TƏHLÜKƏSİZLİK ORQANLARININ VƏ PROKURORLUĞUN SAXLANMASI XƏRJLƏRİ

Azərbaycan Respublikasında idarəetmə orqanları sistemi bütün səviyyələrdə hakimiyyət, qanunverijilik, icra, məhkəmə, prokurorluq və təhlükəsizlik orqanlarının məjmusunu təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq dövlət hakimiyyəti sistemi qanunverijilik, icra, məhkəmə hakimiyyətinin bölüşdürülməsi prinsiplərinə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasında qanunverijilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi həyata keçirir (maddə 81).

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur (maddə 99).

Yerli səviyyələrdə idarəetməni bələdiyyələr həyata keçirir. Bələdiyyələrin qəbul etdikləri aktlar hüquqa və haqq-ədalətə əsaslanır, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasında mövjud qanunverijiliyə əsasən dövlət və yerli idarəetmə aparatının saxlanmasına xərjlər hər il, optimallıq prinsipinə əsasən dövlət büdcəsində təsdiqlənir.

«Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda dövlət idarəetmə xərjləri ümumi xərjlərin 17,0%-ni təşkil edir. Bu xərjlərin 89,6%-i mərkəzləşdirilmiş, 10,4%-i isə yerli büdcələr hesabına həyata keçirilir.

Ümumi dövlət xidməti xərjlərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi aşağıdakı jədvəldə əks olunur:

Jədvəl 22. Ümumi dövlət xidməti xərjlərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, %-lə¹

<i>Göstəricilər</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Xərjlər və xalis	17,6	18,6	16,3	19,8	21,5	16,4	17,2	19,6

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

borjlar								
O jümlədən: Ümumi dövlət xidməti xərjləri	1,0	1,3	1,2	1,5	1,8	2,2	2,9	3,1

Qanunverijilik və ijra hakimiyyəti, yerli özünüidarətmə orqanlarının saxlanması xərjlərinə daxildir: Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi aparatının, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti aparatının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məjlisi aparatının, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti aparatının, yerli bələdiyyə orqanlarının, Azərbaycan Respublikasının nazirlikləri, Dövlət komitələri, baş idarələri və başqa ijra orqanlarının mərkəzi aparatının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti aparatının, yerli ijra hakimiyyəti başçıları aparatının, Azərbaycan Respublikasının xaricdə olan səfirlik, konsulluq və başqa diplomatik nümayəndəliklərinin saxlanması xərjləri.

Ümumdövlət xidmətləri xərjlərinə həmçinin, beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqları, xarici dövlətlərə iqtisadi yardım xərjləri, elm xərjləri, başqa kateqoriyalara aid edilməyən ümumi dövlət xidməti xərjləri daxildir.

Başqa kateqoriyalara aid edilməyən ümumi dövlət xidməti xərjlərinə daxildir: Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin seçki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinə və Azərbaycan Respublikasının yerli bələdiyyə orqanlarına seçkilərin keçirilməsi, Ümumxalq səsverməsi (referendumlar) keçirilməsi, xalq məhkəmələrinə seçkilərin keçirilməsi, respublikada əhalinin siyahıyaalınması ilə bağlı xərjlər.

İdarəetmə aparatının saxlanması xərjlərinin həjmi ştat siyahısı jədvəlləri və xərjlər smetası əsasında müəyyən edilir.

Ştat jədvəlində vəzifələrin struktur bölmələr üzrə adı, hər vəzifə üzrə ştat vahidinin sayı, vəzifə maaşlarının sxemi,

əmək haqqına əlavələr, vəzifə maaşları üzrə aylıq əmək haqqı fondu, hər bir vəzifədə maksimum və minimum əmək haqqı göstərilir.

İdarəetmə orqanlarının maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının «Dövlət büdcəsi haqqında» Qanunu, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin təsnifatı və büdcənin icrası prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

Smeta üzrə təxsisatların həjmi büdcədə təsdiq olunmuş məbləğdən asılı ola bilməz. Büdcə vəsaiti yalnız məqsədli tə'yinatı üzrə və təyin edilmiş müddətdə istifadə edilməlidir.

Yerli idarəetmə orqanları üzrə xərjlərin hesablanmasını müvafiq struktur bölmələri həyata keçirir. Zəruri təxsisatların həjmi təsdiq olunmuş tarif, norma və normativlər əsasında hesablanır. Xərjlərin müəyyən edilməsi zamanı xərjlər qrupuna birləşdirən fərdi və birləşdirilmiş normalar tətbiq oluna bilər. Xərjlər iqtisadi və funksional təsnifat kodlarına uyğun olaraq həyata keçirilir.

İdarəetmə aparatının saxlanması xərjlərinin tərkibinə əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, təsərrüfat, e'zamiyyət və digər ödənişlər daxildir.

İllik əmək haqqı fondu əmək haqqının orta aylıq məbləğini işçilərin orta illik sayına və 12 aya vurmaqla hesablanır.

Əmək haqqının orta dərəcəsi ştat jədvəli ilə təsdiq olunmuş vəzifə maaşları üzrə aylıq əmək haqqı fondunu ştat vahidinə bölməklə hesablanır.

Malların alınması və xidmətlərin haqqının ödənilməsi xərjlərinə dəftərxana ləvazimatı, jəri təsərrüfat məqsədləri üçün mal və materialların alınması, kommunal, rabitə, enerji və başqa kommunal xidmətləri haqqlarının ödənilməsi daxildir.

İşçilərin e'zamiyyət və xidməti səfər xərjlərinə gediş haqqı, əmək haqqına müxtəlif əlavələr, e'zamiyyə hesabına ödənişlər (kirayə haqqı, gündəlik yemək xərji) və b. ödənişlər daxildir.

Nəqliyyat xidmətləri xərjlərinə nəqliyyatın saxlanması, onun jari təmiri, şəxsi minik avtomobillərindən istifadəyə görə kompensasiya ödənişləri daxildir.

Rabitə xidməti xərjlərinə beynəlxalq və digər telefon danışığı, telefakslar, poçt xidməti, internet xidməti və digər xidmət ödənişləri daxildir.

Kommunal xidmətləri xərjlərinə binanın ijarəsi, istilik, enerji, su təchizatı və digər xidmət ödənişləri daxildir.

Digər jari xərjlərdə avadanlıq və inventarın jari təmiri, işçilərin ixtisaslarının artırılması və digər xərjlər nəzərdə tutulur.

İdarəediji orqanlara ayrılan büdjə təxsisatlarının xərjlənməsinə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən Dövlət Xəzinədarlığı, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Vergilər Nazirliyi həyata keçirir.

Nəzarət orqanları nəzərdə tutulmuş məbləğdən artıq yol verilən xərjləri aşkar edir və bu xərjlərin azaldılması haqqında müvafiq təkliflər verirlər. Ştat jədvəlinin tərtibi və təsdiqi qaydaları, idarəetmə aparatının saxlanması çəkilən bütün xərjlərin və əmək haqqı dərəcələrinin yoxlanılmasına xüsusi diqqət yetirirlər.

Yoxlama nəticələrinə görə akt tərtib olunur və smetaştat intizamının pozulması halları qeyd edilir və onların aradan qaldırılması yolları göstərilir.

Maliyyə orqanları nəzarət funksiyasından əlavə, idarəetmə orqanlarının saxlanılmasına çəkilən xərjlərin səmərəli və düzgün istifadə edilməsi üçün tədbirlər həyata keçirirlər. Respublikanın idarəetmə sistemində 1995-ji ildən

e'tibarən struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə 586,9 mln. dollar həjmində xarici investisiya jəlb edilmişdir ki, bunun da 154 mln. dolları 1999-ju ilin payına düşür.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq məhkəmə hakimiyyətini ədalət məhkəməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər.

Məhkəmə hakimiyyətinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ümumi Məhkəmələri və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr həyata keçirirlər (maddə 125).

Məhkəmə hakimiyyətinin saxlanması xərjlərinə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəmələrinin, Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının İqtisad Məhkəmələrinin, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Hərbi Kolleksiyaının saxlanması xərjləri daxildir.

«2003-jü il Dövlət büdjəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının saxlanması 94579,1 mln. manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur, onun 98%-i mərkəzləşdirilmiş xərjlər hesabına həyata keçirilmişdir. Hüquq-mühafizə orqanlarının, məhkəmə və prokurorluğun saxlanması xərjlərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi aşağıdakı jədvəldə əks olunur:

Jədvəl 23. Hüquq-mühafizə orqanlarının, məhkəmə və prokurorluğun saxlanması xərjlərinin ÜDM-da

xüsusi çəkisi, %-lə¹

<i>Göstərijilər</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Xərjlər və xalis borjlar	17,6	18,6	16,3	19,8	21,5	16,4	17,2	19,6
o jümlədən: Hüquq-mühafizə or-qanlarının, məhkə-mə və prokurorlğun saxlanması xərjləri	1,5	1,6	1,8	2,1	2,2	1,7	1,8	1,9

Müdafiə, hüquq-mühafizə fəaliyyəti və dövlətin təhlükəsizlik təminatı xərjlərinin həyata keçirilməsi zərurəti Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyinin, ərazi bütövlüyünün, tarixi, mədəni və mə'nəvi dəyərlərinin saxlanmasını təmin edən milli təhlükəsizliyinin yaradılmasından və möhkəmləndirilməsindən irəli gəlir.

Bu sistemdə əsas yeri ölkənin maliyyə-iqtisadi və maddi imkanlarından irəli gələn dövlətin siyasəti, hərbi doktrinası, Silahlı Qüvvələrin yaradılmasının uzunmüddətli planı bazasında təmin olunan milli müdafiəsi tutur.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, onun toxunulmazlığının və mənafeyinin silahlı müdafiəsinə, dövlətə silahlı hücumun qarşısının alınmasına, təjavüz olarsa, onun dəf edilməsinə xidmət edir.

Respublikamızın ərazisinin 20 faizinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi və ölkənin müharibə vəziyyətində olduğu bir vaxtda dövlətin hərbi qüdrətinin artırılması,

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

ordunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi olduqca zəruridir. Müdafiə sahəsində müasir hərbi texnikanı mənimsəyə bilən kadrların hazırlığına xüsusi diqqət yetirilir. Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi məqsədilə 2003-jü il üçün dövlət büdcəsindən 683399,6 mln. manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulur ki, bu da ümumi büdcə xərjlərinin 10,6%-ni təşkil etməlidir.

Müdafiə xərjlərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi aşağıdakı jədvəldə əks olunur:

Jədvəl 24. Müdafiə xərjlərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi, %-lə¹

<i>Göstərijilər</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
Xərjlər və xalis borjlar	17,6	18,6	16,3	19,8	21,5	16,4	17,2	19,6
o jümlədən: Müdafiə xərjləri	2,2	2,2	2,3	2,6	2,7	2,2	2,0	2,1

Milli müdafiəyə xərjlərinin planlaşdırılması prosesində hərbi islahatlar sahəsində aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulur: Silahlı Qüvvələrin sayının yüksək ixtisaslı kadrlar hesabına komplektləşdirilməsi, onların strukturunun təkmilləşdirilməsi, hərbi qulluqçuların müasir texnika və silahlarla tə'min edilməsi, müqavilə əsasında Silahlı Qüvvələrin komplektləşdirilməsinə keçid, hərbi xidmətdən tərxis olunmuş qulluqçuların maddi və sosial tə'minat sisteminin təkmilləşdirilməsi və s.

Müdafiə xərjləri – dövlət büdcəsi xərjlərinin tərkib hissəsidir. Buna görə də müdafiə xərjlərinin bilavasitə dövlət

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2002

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

xərjlərinin vahid sistemə daxil edilməsi, bu sahədə tələbatın iqtisadi jəhətdən səmərəliyini müəyyən edir.

Müdafiə xərjləri Müdafiə Nazirliyi, eyni zamanda Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilən, müəyyən beynəlxalq tələblərə javab verən, dövlətin müdafiəsinin tə'min edilməsi ilə bağlı xərjlərin qruplaşdırılmasından ibarətdir.

Müdafiə xərjlərinin müəyyən edilməsi və ijrasi zamanı büdjə prosesinin xüsusiyyətini müəyyən edən aşağıdakı hallar nəzərə alınır:

– dövlətin müdafiəsinin təmin edən tədbirlərin Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi əsasında həyata keçirilməsi;

– hərbi texnika və silahların səviyyəsinin yuxarı həddi daxil edilməklə, istifadə olunan maddi ehtiyatların müəyyən edilməsi;

– hərbi təyinatlı məhsulların istehsalında müqavilə qiymətlərinin formalaşması xüsusiyyətlərin nəzərə alınması;

– həyata keçirilən maddi ehtiyat xərjlərinin dəqiq uçotunun aparılması.

Müdafiə xərjlərinin maliyyələşdirilməsi «Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 5-ji maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi tərəfindən təsdiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin tə'minatı dövlət büdjəsindən ayırmalar hesabına həyata keçirilir.

Müdafiə xərjləri Azərbaycan Respublikasının dövlət büdjəsi xərjlərinin funksional təsnifatına uyğun kodlara görə maliyyələşdirilir və aşağıdakı istiqamətlərə yönəldirlər:

1. ***Hərbi ehtiyajların ödənilməsi və mülki müdafiə xərjləri.*** O jümlədən:

- Ordu və Donanmanın saxlanması;
- silah və texnikanın alınması;
- Azərbaycan Respublikasının Könüllü Hərbi-Vətənpərvərlik Texniki İdman Jəmiyyətinin saxlanması;
- Mülki Müdafiə tədbirləri;
- sair xərjlər.

2. Müdafiə sahəsində elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri ilə bağlı xərjlər.

3. Digər kateqoriyalara aid edilməyən xərjlər.

Müdafiə, Məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərjləri üzrə maddələr Milli Məjlisin müvafiq komissiyasında müzakirə edilir, üç oxunuşda Milli Məjlis tərəfindən təsdiq edilir və növbəti il üçün dövlət büdcəsinin xərjlərinə daxil edilir.

Hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərjləri Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi xərjlərinin funksional təsnifatına uyğun tərtib edilir və aşağıdakılardan ibarətdir:

- daxili işlər orqanları;
- daxili qoşunlar;
- milli təhlükəsizlik orqanları;
- sərhəd qoşunları xidməti;
- prokurorluq orqanları;
- mühafizə orqanları;
- hüquq-mühafizə, təhlükəsizliyin tə'min edilməsi üzrə digər kateqoriyalara aid edilməyən fəaliyyətlə bağlı xərjlər.

Bu xərjlərin tərkibində müdafiə edilən maddələr üzrə xərjlər də mövjudur və büdcənin icrası zamanı aşağıdakılara üstünlük verilir:

- sosial və məjburi tibbi sığorta fonduna, pensiya fonduna, əhalinin məşğulluq fonduna ödənişlərin həyata keçirilməsi;

- tibbi xidmət xərjləri;
- ərzaq təminatı.

Müdafiə olunan xərc maddələri əsasən şəxsi hey'ətin təmin edilməsi və aparatın saxlanması xərjlərinə daxil edilirlər.

Hərbi hissənin strukturunda jari xərjlərin planlaşdırılması aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1) xərjlərin müdafiə olunun maddələri şəxsi hey'ətin sayı və pul təminatı, əmək haqqı, ərzaq xərjləri, kompensasiya və digər sosial ödənişlərin normalar üzrə ödənilməsinin əvvəlki ilin hesabat göstərijiləri nəzərə alınmaqla birbaşa hesablama üsulu ilə müəyyən edilir. Bununla belə hərbi qulluqçulara və onlara bərabər tutulmuş şəxslərə pul təminatının ödənilməsində mövjud vəzifə maaşları və hərbi rütbəyə görə ödənişlər nəzərə alınır;

2) ilin nətiylərinə görə birdəfəlik mükafatlandırma və digər müəyyən edilmiş ödənişlər - müəyyənləşdirilmiş həjmdə;

3) pul təminatının hesablanması hərbi qulluqçuların kateqoriyaları üzrə müəyyən edilir: zabitlər (zabit səviyyəsində), yuxarı səviyyəli idarəediji hey'ət, gizir, aşağı səviyyəli idarəediji hey'ət, əsgərlər, matroslar (kontraktçılar və çağırışçılar), kursantlar, hərbi təhsil ojaqlarındakı dinləyijilər;

4) ərzaq təminatına çəkilən xərjlər nazirlik və idarələrin tərkibində xidmət edən hərbcilər və onlara bərabər tutulmuş şəxslərə bir gün üçün nəzərdə tutulmuş ərzaq payı həjmində vahid hesablama üsulu ilə müəyyən edilir.

Büdjə vəsaitini xərc maddələri arasında bölüşdürərkən əsas diqqəti hərbcilərin və hərbi hissənin təhizatı (silahlanma və s.) ilə əlaqədar xərjlərə yönəltmək lazımdır.

Maliyyə planlaşdırılması zamanı döyüş hazırlığı və operativ fəaliyyət planı, əsaslı tikinti, maddə-texniki təchizat və məişət təminatı, ştat strukturu və şəxsi heyətin sayı, hərbiçilərin maddi (paltar, ərzaq) və pul təminatı normaları, hərbi əşyaların qiymətləri, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Hökumətinin, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin əlavə sərənjamları nəzərə alınır.

Silahların və hərbi texnikanın alınmasına xərjlər Silahlı Qüvvələrin müasir silah və hərbi texnika nümunələri ilə təchizatını təmin edir ki, bu da hərbi hissələrin silahla komplektləşdirilməsinə və şəxsi heyətlə təminatına imkan verir.

Güj nazirlikləri və idarələrinin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsinin təkjə «Müdafiə xərjləri», və «Məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərjləri» bölmələri üzrə deyil, eyni zamanda «Sosial müdafiə» bölməsi üzrə də həyata keçirilir. Göstərilən strukturların maliyyə təminatında onların büdjədənkənar fəaliyyətinin, xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinin təsərüffat hesablı müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyətindən alınan gəlirin də rolu vardır.

«Sosial müdafiə» bölməsi üzrə hərbi qulluqçuların pensiyaları və hərbi qulluqçuların, himayəsində uşaq olan mülki heyətin dövlət müavinəti planlaşdırılır.

Müvafiq nazirlik və orqanların plan ili üçün xərjlər smetasının layihəsi əsaslandırılmış və hesablanmış formada, təyin olunmuş vaxtda Maliyyə Nazirliyinə göndərilir, orada mövjud qanunverijilik çərçivəsində onların düzgünlüyü, normalara, eyni zamanda ölkənin iqtisadi və maliyyə imkanlarına uyğunluğu yoxlanılır. Maliyyə Nazirliyi büdjənin gəlirlər və xərjlər üzrə planına uyğun olaraq Müdafiə Nazirliyinin smetasını nəzərə alıb vəsaitlərin

ayrılmasını planlaşdırır. Maliyyə Nazirliyi İqtisadiyyat Nazirliyi ilə birgə bu sahədə əlaqəli işləyirlər. Bə'zi hallarda hərbi büdcə lahiyəsi tərtibatı zamanı Müdafiə Nazirliyi ilə Maliyyə Nazirliyi və İqtisadiyyat Nazirliyi arasında bir sıra göstərijlər üzrə (hərbi büdcə daxil olmaqla) fikir ayrılığı baş verir ki, bunu da Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabineti tənzimləyir.

Bütün maraqlı tərəflərlə razılaşdırılmış büdcə lahiyəsi dövlət büdcəsinin lahiyəsinin tərkibində təqdim olunur, baxılmaq və təsdiq edilmək üçün Azərbaycan Respublikası Milli Məjlisinin İqtisadi siyasət daimi komissiyası vasitəsilə Milli Məjlisin müzakirəsinə verilir.

Dövlət büdcəsinin bu istiqamətlərdə ijasının nəticələri hesabat dövrü üçün müvafiq nazirliklər tərəfindən hesabat formasında Maliyyə Nazirliyinə göndərilir. Maliyyə Nazirliyi hesabatın düzgünlüyünü təhlil edir, məqsədli istifadəsini yoxlayır. Hesabatlara görə nəticə tərtib olunur. Büdcə vəsaitindən istifadənin düzgünlüyünə *nəzarəti* hər bir hərbi hissədə, birləşmədə, təhsil müəssisəsində, hərbi dairədə fəaliyyət göstərən xüsusi maliyyə xidmətləri həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası və Milli Məjlisin İqtisadi siyasət daimi komissiyası bu sahədə ali nəzarəti həyata keçirir.

Büdcəsi vəsaitinin səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi və maliyyə intizamına ciddi əməl olunması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən Baş Dövlət Xəzinədarlığı xüsusi rol oynayır.

XXI fəsil. MƏNZİL-KOMMUNAL TƏSƏRRÜFATININ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ

Müasir jəmiyyətdə insan fəaliyyətinin əsas sahələrindən biri mənzil-kommunal təsərrüfatıdır (MKT). Şəhər insanların məskunlaşdığı əsas yaşayış yeri olmuşdur. 2001-ji ilin məlumatlarına əsasən əhalinin 50,8%-ni şəhər əhalisi, 49,2%-ni kənd əhalisi təşkil edir. Müasir şəhərlərdə insanlar kommunal təsərrüfatın müxtəlif xidmətlərindən istifadə edirlər.

Müasir istehsal da MKT-nın xidməti olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. MKT işçilərə həyat şəraiti yaradır, sənaye və tikinti müəssisələrini qaz, su, istilik, elektrik enerjisi ilə təmin edir və bununla belə istehsal prosesində iştirak edir.

Əhalinin normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün şəhərlərin abadlaşdırılmasının (yollar, işıqlandırma, yaşllaşdırma, ərazinin təmizlənməsi, zibillərin tullanması) mühüm əhəmiyyəti vardır. MKT-nın xidmətləri – maddi istehsalın və işçi qüvvəsinin işlə təminatının əsas amilidir.

Ölkənin xalq təsərrüfatının mühüm hissəsi olmaqla MKT özünün fəaliyyəti və inkişafı üçün müəyyən həjmdə maliyyə vəsaiti tələb edir. Bu sahə büdcə ilə ikitərəfli münasibətdədir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatına aşağıdakı alt sahələr daxildir:

- mənzil təsərrüfatı;
- su kəməri – kanalizasiya təsərrüfatı;
- istilik-enerji təsərrüfatı;
- yaşllaşdırma;
- yaşayış yerlərinin abadlaşdırılması.

MKT-nın saxlanması və inkişafı ilə bağlı xərjlərin maliyyələşdirilməsi mənbələri aşağıdakılardır:

- büdcə vəsaitləri;
- öz xidmət və məhsullarının satışı nəticəsində əldə edilən vəsait;

- mənzil-kommunal obyektlərinin saxlanması ilə əlaqədar müəssisələrin vəsaitləri.

1991-ji ilədək mənzil sahəsinin təxminən 60%-i, qaz kəmərlərinin 30%-dən çoxu, su-kanalizasiya müəssisələrinin güjünün 30%-i baş idarə tabeliyində idi. Müəssisələrin mənzil təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə ayrıldığı vəsaitin xüsusi çəkisi 75%-dən çox, kommunal təsərrüfatında 25%-ə qədər idi. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq müəssisələr maliyyə vəsaitlərinin çatışmamazlığı nəticəsində mənzil-kommunal obyektlərdən imtina edib onları yerli işra orqanlarının səlahiyyətlərinə verdilər, yəni bu obyektlər büdcədən maliyyələşdirilməyə başlandı.

İslahatlara qədər MKT-ın maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vəsaitlərin demək olar ki, hamısı dövlət büdcəsindən həyata keçirildi.

Hazırda MKT-na sərf edilən vəsaitin 5-10%-i mərkəzləşdirilmiş xərjlər, 90-95%-i yerli xərjlər hesabına formalaşır. Yerli xərjlərdə MKT-ın saxlanmasına sərf edilən xərjlər 6-7%-dən çox təşkil edir. Bu o deməkdir ki, MKT-ın xərjləri əsasən göstərdikləri xidmət və satdıqları məhsul hesabına formalaşır.

MKT-ın ayrı-ayrı sahələrinin maliyyələşdirilməsində büdcə vəsaitlərinin rolu müxtəlifdir. Yol təsərrüfatının, yaşıllaşdırmanın, yaşayış yerlərinin işıqlandırılması və təmizlənməsi büdcə vəsaitləri hesabına həyata keçirilir.

MKT müəssisələrinin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, bir sıra amillərin təsiri nəticəsində (xammalın, materialın, yanajağın, əsas vəsaitlərin, əmək haqqının və b.) onların xidmətlərinin maya dəyəri daim artırdı. Xərjlərinin artım tempi əmək məhsuldarlığının artım tempindən irəlində idi. Tariflərin sabitliyi şəraitində bu rentabelliyin azalmasına, ziyanla və dotasiya hesabına işləməsinə gətirib çıxarırdı.

MKT-ın xidmətləri əhalinin həyatının əsas elementlərindən biridir. Əgər bu xidmətlərdə tariflər artırılırsa, istehlak xərjləri də artmış olajaq. Bu artım ya əmək haqqının artırılması, ya da mərkəzləşdirilmiş büdcə vəsaiti hesabına ödənilməlidir. Bazar münasibətləri şəraitində bu üsulun tətbiqi mümkündür.

MKT-na dotasiyanın ayrılması müəssisələrdə onların janlı və maddiləşmiş əməyinə sərf edilən xərjlər kimi, işçilərdə isə işçi qüvvəsinin bərpası kimi baxmaq olar. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın və bir sıra satılacaq məhsulların dotasiyalaşdırılması kommersiya fəaliyyətinə neqativ təsir edir, təsərrüfatçılığın intensiv metodunun güjlənməsinə, maddi və maliyyə ehtiyatlarından daha səmərəli və qənaətlə istifadəyə marağın artırılmasına imkan yaratmır.

MKT-nın iqtisadiyyatında başlıca vəzifə bu sahədə vəsaitlərin səmərəli istifadə edilməsi yolu ilə istismar xərjlərinin artım tempinin aşağı düşməsinə şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Mənzil fondunun saxlanmasına xərjlərin artım tempinin aşağı salınması müəyyən dərəcədə onun istismarının yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Mənzil tikintisinin həjminin genişləndirilməsi, binaların texniki təminatı, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə tələbatın artması ona gətirib çıxarır ki, mənzil fondunun istismarının mövjud təşkilati sistemi bu sahədə kommersiya hesabının inkişafını tormozlayır və kifayət qədər iqtisadi itki verir.

Mənzil təsərrüfatının istismar sisteminin təkmilləşdirilməsinin, istismar xərjlərinin səviyyəsinin aşağı salınmasının yolları aşağıdakılardır:

- istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması;

- binadaxili mühəndis qurğularının və binaların təmirinin həyata keçirilməsi məqsədilə yüksək texniki səviyyəli ixtisaslaşdırılmış təşkilatların yaradılması;

- bu sahəyə ayrılmış maddi və maliyyə vəsaitlərinin jəmlənməsi;

- əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsi;

Mənzil fondunun saxlanmasına ayrılan vəsaitin çox hissəsi jari təmirin həyata keçirilməsinə sərf edilir. Jari təmirə ayrılan maddi və maliyyə vəsaitləri binaların texniki vəziyyətinin sabit saxlanılmasına imkan verir.

Mənzil təsərrüfatının maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması həmin sahələrin gəlirlərindən asılıdır. Mənzil təsərrüfatının gəlir mənbələri isə aşağıdakılardır:

- mənzil haqqı;

- ijarə haqqı;

- ijarədarlardan istismar xərjlərinə yığım;

- digər gəlirlər.

Gəlirlərin əsas mənbəyini mənzil haqqı və ijarə haqqı təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında dövlət və ictimai mənzil fondu evlərində yaşayış sahəsindən istifadə haqqı (mənzil haqqı) və mənzil-kommunal xidmətlərinə görə tariflərin təsdiq edilməsi haqqında» Qərarına əsasən mənzil (ev) xidmətinin tarifləri aşağıdakı tariflə təsdiq edilmişdir:

- tam kommunal təminatlı mənzillər üzrə mənzil haqqı 1 kv.m. yaşayış sahəsi üçün ayda 100 manat;

- qismən kommunal təminatlı, yarımzirzəmi və kommunal tipli mənzillər üzrə mənzil haqqı 1kv.m. yaşayış sahəsi üçün ayda 50 manat;

- özəlləşdirilmiş mənzillərin mülkiyyətçilərinə mənzillərin yerləşdiyi evlərin (binaların) saxlanması üçün xidmət haqqı 75 manat.

Əhali üçün kommunal xidməti tarifləri aşağıdakı qaydada təsdiq edilmişdir:

- layihələrlə qaz təchizatı nəzərdə tutulmuş hündür mərtəbəli binaların sakinləri üçün elektrik enerjisindən istifadəyə görə 1 kv. saat əhali üçün müəyyən edilmiş tariflərin 50 faizi məbləğində;

- istifadə edilmiş hər kv. saat üçün 96 manat;

- adambaşına istifadə edilən qazın hər kub m. görə 35 manat;

- məişət tullantılarının daşınması və zərərsizləşdirilməsinə görə adambaşına 1 aya 700 manat;

- yaşayış binalarında liftdən istifadəyə görə 1 ayda 1000 manat;

- məhəllədaxili fərdi qarajlar üzrə 1 kv.m ümumi sahə üçün 1 ayda 50 manat;

- sudan istifadəyə görə adambaşına ayda 12 kub m. olmaqla 185 manat, yəni ƏDV ilə 2620 manat müəyyən edilmişdir.

Yaşayış yerlərinin su ilə təmin edilməsi və çirkab suların təmizlənməsi problemi şəhərin, xüsusilə sıx yaşayış yerlərinin və sənaye rayonlarının inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Su ilə təminat, çirkab sularının təmizlənməsi yaşayış rayonlarının abadlaşdırılması nöqtəyi nəzərindən zəruridir, çünki gələcəkdə sənayenin inkişafı və ətraf mühitin mühafizəsi bunsuz mümkün deyil. Su mənbəyinin olması və su ilə təminat vasitələrinin mövjudluğu sənaye istehsalına və onunla bağlı mənzil-kommunal təsərrüfatının inkişafına şərait yaradır. Mərkəzləşdirilmiş su təminatı təkcə suyun

keyfiyyətinə nəzarəti deyil, eyni zamanda suyun insan sağlamlığına zəruri olan mikroelementlərlə zənginləşdirilməsini həyata keçirir. Su kəmərinin yeniləşdirilməsi və təmizlənmə qurğularının tikilməsi ətraf mühitin ekoloji tarazlığını, ölkənin su ehtiyatının qoruyur.

Azərbaycan Respublikası Statistik Komitəsinin 2000-ji il məlumatına əsasən şəhərlər su kəməri ilə 95,7%, şəhər tipli qəsəbələr 85,6%, kənd yaşayış məntəqələri 11,5%, kanalizasiya ilə şəhərlər 49,3%, şəhər tipli qəsəbələr 31,8%, qazla şəhərlər 100%, şəhər tipli qəsəbələr 70,5%, kənd yaşayış məntəqələri 0,4% təmin olunmuşdur.

2001-ji ilin yanvarın 1-ə olan məlumata əsasən respublikanın 22 şəhər və şəhər tipli qəsəbələrinin, hər 10 kənd yaşayış məntəqəsinin 9-nun əhalisi mərkəzləşdirilmiş su təhizatı sistemi ilə təmin edilməmişdir.

Çirkab sularının mərkəzləşdirilmiş qaydada axıdılması vəziyyəti yaxşı deyil. Hazırda şəhərlərin yarıdan bir qədər çoxunun (51%), şəhər tipli qəsəbələrin isə 2/3 hissəsindən çoxunun (68%) kanalizasiya sistemi isə yoxdur («Azərbaycanın statistik göstərijiləri», 2001).

Mənzil tikintisinin, yaşayış və ictimai binaların, şəhərlərin abadlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, sənayenin inkişafı və onun su təhizatı ilə təmin olunması su-kanalizasiya sisteminin yenidən qurulmasını tələb edir. Bunlar həmin təsərrüfatda gəlirlərin yüksəldilməsinə səbəb ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun müasir vəziyyəti 25-ji jədvəldə əks olunur.

2000-ji ildə dövlət və ictimai mənzil fondunun əsaslı təmiri üçün 16,7 mlrd. manat xərjlənmiş, 230,8 min m² ümumi sahəsi təmir edilmişdir. 2001-ji ilin əvvəlində mənzil fondunun ümumi sahəsinin 727,0 min m²-i, yaxud 0,7%-i köhnə və qəza vəziyyətində olan mənzillərdir. 2000-ji ilin

noyabr ayında baş vermiş zəlzələ nətişində qəza vəziyyətində olan binaların sayı artmışdır. Binaların bərpası ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəsait ayrılması barədə sərənjam vermişdir və bərpa işləri davam etdirilməkdədir.

Jədvəl 25. Mənzil fondu (ilin sonuna, min m² ümumi mənzil sahəsi)

<i>Göstərişlər</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>
Ümumi mənzil fondu	90,4	90,6	92,2	94,2	94,7	97,1
o jümlədən vətəndaşların	63,9	66,6	70,1	73,7	75,1	78,4
şəhər mənzil fondu	53,2	53,2	53,7	53,8	54,2	55,0
O jümlədən: vətəndaşların	27,8	27,8	32,6	34,2	35,3	36,8
kənd mənzil fondu	37,2	37,4	38,5	40,4	40,5	42,1
O jümlədən: vətəndaşların	36,1	36,3	37,5	39,5	39,8	41,6

Su kommunikasiyasının yenidən təşkili, çirkab sularının təmizlənməsi, onların texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi və dünya standartlarına çatdırılması yüksək ixtisaslı işçilərin olmasını tələb edir. Bütün bunlar kapital qoyuluşunun, amortizasiya ayırmalarının, əmək haqqı artırılması ilə müşaiyət olunmalıdır. Təbii ki, burada iş və xidmətlərin maya dəyərinin yüksəldilməsinə səbəb olajaqdır.

İş və xidmətlərin maya dəyərinin yüksək olduğunu nəzərə alıb, maya dəyərinin aşağı düşməsinə tə'sir edən amillərin aşkar edilməsi zərurəti meydana gəlir. Buraya ilk növbədə, qeyri-səmərəli xərjlərin azaldılması, istehsalçıların, suyun itkisinin qarşısının alınması üçün sayğajlarla tə'min olunması, su-kanalizasiya sistemində enerjiyə qənaət,

mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma sisteminin tətbiq edilməsi və digər amillər daxildir.

Su-kanalizasiya təsərrüfatının inkişafına xeyli kapital qoyuluşu jəlb olunur. Buna görə onların istifadəsinin səmərəliyi aktual xarakter daşıyır. Əsas fondların strukturunda aktiv hissənin səviyyəsi yüksəkdir, belə ki, əsas hissəni uzun müddət istismarda olan uzunmüddətli tikililər təşkil edir. Bu sahədə amortizasiya normasının orta səviyyəsi digər sahələrə nisbətən aşağıdır, lakin məhsulun maya dəyərində amortizasiyanın xüsusi çəkisi yüksəkdir. Buna görə də bu sahədə xərjlərin artım səviyyəsinin aşağı salınmasını mövjud əsas fondlardan səmərəli istifadədə axtarmaq lazımdır.

Su kəmərlərinin texniki jəhətdən köhnə olması, onların uzun müddətli istismarı və istehlakçıların suya israfçılıq münasibəti su itkisinə səbəb olur. İsrafçılığın və mə'suliyətsizliyin nətiyəsi olaraq hər bir fərdi istehlakçıya su sərfi ayda 12 kub m. başa gəlir.

Su kəmərlərinin köhnə olması və onların konstruksiyasının təkmil olmaması nətiyəsində su itkisinin aşağı salınmasında əsas rolu su qurğularının və avadanlıqlarının texniki nəzarəti, profilaktik tə'mirini həyata keçirilməsi, qəza xidmətinin təkmilləşdirilməsi, su norması sərfinə nəzarət oynaya bilər.

Su təsərrüfatında xərjlərin artım tempinin aşağı düşməsinə tə'sir edən texniki xarakterli tədbirlərdən başqa, *iri müəssisələrin tikilməsi və kiçiklərinin birləşdirilməsi* xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İri tikililərlə kiçiklərə nisbətdə daha çox əmək məhsuldarlığına nail olmaq mümkündür. Məsələn, iri su təsərrüfatında bir işçiyə düşən məhsuldarlıq kiçik təsərrüfatındakından 20 dəfədən çox olur, 1 kub m. suyun məhsuldarlığı xeyli aşağı olur. Bununla yanaşı təsərrüfatın birləşdirilməsi və

iriləşdirilməsi su ehtiyatlarından istifadəni yaxşılaşdırır, verilən suyun sanitar keyfiyyətinə nəzarəti gücləndirir.

Su-kanalizasiya təsərrüfatının vəziyyətinin təhlili və inkişaf perspektivləri göstərir ki, gələjəkdə suyun məntəqələrə çatdırılması, çirkab sularının daha uzaq məsafələrə daşınması və onların təmizlənməsi səviyyəsinin artırılması nəticəsində sabit tariflər və istismar xərjləri çərçivəsində xərjlərin artım tempi gəlirlərin artım tempini üstələyəjəkdir. Bu gələjəkdə su-kanalizasiya təsərrüfatında mənfəətin artım tempinin aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər.

Şəhərlərdə bu təsərrüfatın iqtisadi göstərijilərinin yaxşılaşdırılması məsələləri aktual xarakter daşıyır. Texniki təhjiizat və istehsalın təşkili ilə yanaşı *tariflər probleminin* xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Maya dəyərinin artım tempinin tariflərin artım tempini üstələməsi su-kanalizasiya təsərrüfatı müəssisələrinin rentabelliğini aşağı salır. Bu şəraitdə tariflərin tənziqlənməsi üzrə işlərin aparılması zərurəti yaranır. Tətbiq edilmiş tariflər su-kanalizasiya təsərrüfatının bütün xərjlərini ödəməli, yüksək nəticələrin əldə edilməsi üçün maraqları artırmalı, sənaye, nəqliyyat, tikinti və digər müəssisələrin su ehtiyatlarından daha səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi yolunda işləri fəallaşdırmalıdır.

XXII fəsil. TƏHSİL XƏRJLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi məktəbəqədər müəssisələrdən başlayaraq diplomdan sonrakı təhsil də daxil olmaqla, çox geniş sahəni əhatə edən fasiləsiz (ardıjıl) fəaliyyət göstərən bir sistemdir.

Təhsil sistemində məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri, ümumtəhsil məktəbləri, məktəbdənkənar müəssisələr, peşə təhsili müəssisələri, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələri, ixtisasartırma institutları, həmçinin qeyd edilən müəssisələrə müxtəlif səpgidə köməklik göstərən və onlara rəhbərlik edən idarə, müəssisə və təşkilatlar daxildir.

Respublikamızda 2000/2001-ci tədris ilində fəaliyyət göstərən 1790 məktəbəqədər müəssisədə 111,0 min nəfər uşağın tərbiyəsi ilə 32 min işçi, 16 min pedaqoji işçi məşğul olmuşdur.

Azərbaycan təhsil sistemində ümumtəhsil məktəblərinin xüsusi yeri vardır. Ümumtəhsil məktəbləri geniş şəbəkəyə malikdir. 2000/2001-ci tədris ilində respublikada fəaliyyət göstərən 4548 ümumtəhsil məktəbində təhsil alan 1654 min nəfər şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə 165 min nəfər müəllim məşğul olub.

Ümumtəhsil məktəbləri ilə yanaşı, respublikada peşə təhsili müəssisələri də fəaliyyət göstərir. 2000/2001-ci tədris ilində 119 peşə təhsili müəssisəsində 25 min nəfər gənç müxtəlif peşələr üzrə təhsillərini davam etdirmişlər. Peşə məktəbləri və peşə liseylərində gənjlərin təlim-tərbiyəsi ilə 3,5 minə yaxın mühəndis-pedaqoji işçi məşğul olmuşdur.

2000/2001-ci tədris ilində respublikamızda 68 dövlət, 3 qeyri-dövlət (özəl) orta ixtisas məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Dövlət orta ixtisas məktəblərində 41,2 min nəfər tələbənin təlim-tərbiyəsi ilə 5316 nəfər pedaqoji işçi məşğul olub.

Ali təhsil müəssisələri respublikamızın həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2000/2001-ci tədris ilində respublikada 25 dövlət, 17 qeyri-dövlət (özəl) ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Ali təhsil müəssisələrində 119,7 min nəfərdən çox tələbə təhsil almış, həmin tələbələrin

təhsili ilə 13,3 min nəfərədək professor-müəllim hey'əti məşğul olmuşdur.

22.1. Təhsil üzrə büdcə xərjlərinin sosial mahiyyəti

Müstəqil dövlət quruluşu şəraitində müstəqil təhsil siyasəti yeridilməsinə, sovet təhsil sisteminin stereotiplərindən uzaqlaşaraq ölkəmizin yeni müstəqil təhsil sisteminə keçməsinə və bu məqsədlə yeni təhsil konsepsiyasının hazırlanmasına böyük ehtiyaj vardır.

Təhsil qeyri-istehsal sferasının ən mühüm sahələrindən biridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ji maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır. Hazırkı dövrdə özəl təhsil sisteminin yaranması ilə əlaqədar, kadrların, yeni istiqamətlər üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, tədris prosesinin daim təkmilləşdirilməsi sahəsində irəliləyişlər baş vermişdir.

Dövlət təhsil sisteminin əsas hissəsi dövlət büdcəsindən, büdcə təsnifatına uyğun olaraq maliyyələşdirilir. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi xərjlərinin funksional təsnifatına uyğun olaraq təhsil xərjlərinə məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri; məktəb-uşaq bağçaları, ibtidai, əsas və orta təhsil məktəbləri, gimnaziyalar, litseylər; axşam və qiyabi orta ümumtəhsil məktəbləri; internat məktəbləri; xüsusi rejimli internat məktəbləri; xüsusi məktəblər; texniki-peşə məktəbləri və litseyləri; xüsusi texniki peşə məktəbləri və litseyləri; orta ixtisas təhsili müəssisələri; ali təhsil müəssisələri; ixtisasartırma institutları; kadr hazırlığı üzrə sair tədris müəssisələri; metodiki iş, texniki təbliğat tədbirləri; uşaq evləri; ümumi ijbəri təhsil fondu; mərkəzləşdirilmiş

mühasibatlıqların saxlanması; mərkəzləşdirilmiş təsərrüfat xərjləri daxildir.

Təhsilin maliyyələşdirilməsinə 2003-jü ildə dövlət büdcəsindən 1216,0 mlrd. manat pul vəsaiti ayrılması nəzərdə tutulmuşdur ki, bunun da 85,4%-i yerli büdcələr, 14,6%-i isə mərkəzləşdirilmiş büdcə hesabına maliyyələşdirilir. Təhsilin maliyyələşdirilməsində yerli büdcələrin xüsusi çəkisinin yüksək olması ümumtəhsil məktəblərinin əsas hissəsinin yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının tabeçiliyində olması ilə əlaqələndirilir.

Təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi haqq-hesab vahidləri üzrə təyin edilən xərc normaları həyata keçirilir.

Xərc normaları Dövlət normativləri Nazirlər Kabineti tərəfindən Maliyyə Nazirliyinin təqdimatı əsasında təsdiq edilir.

Təhsil müəssisələrinin bir qisminin müxtəlif mülkiyyət formalarına keçməsi ilə əlaqədar olaraq bu sahənin maliyyələşdirilməsi üçün əlavə vəsait jəlb edilməsi imkanını genişləndirmişdir. Özəl təhsil müəssisələri mövjud qanunverijilik çərçivəsində əlavə ödənişli təhsil haqqı, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən məqsədli ödənişlər, müxtəlif ianələr jəlb edə bilirlər. Təhsil sistemində əlavə maliyyə vəsaitlərinin jəlb edilməsi onların normativlərindəki stabilliyə tə'sir etmir, büdcədən maliyyələşdirilən hissə müəyyən düzəlişlərə mə'ruz qalır.

Əhaliyə əlavə ödənişli xidmətlərə aiddir:

- əlavə təhsil proqramları üzrə təhsil;
- xüsusi kursların və fənlərin tədrisi;
- repetitorluq;
- ayrı-ayrı fənlərin əsaslı öyrədilməsi və s.

Göstərilən əlavə xidmətlərdən alınan gəlirlər Nizamnamə əsasında fəaliyyətin genişləndirilməsinə, eyni zamanda əmək haqqının artırılmasına yönəldilir.

Özəl təhsil müəssisələri təhsil haqqını dövlət standartları çərçivəsində göstərdiyi təhsil xidmətlərinə görə alırlar. Belə müəssisələrdəki pullu xidmət həmin müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması demək deyil, belə ki, əldə olunan gəlir tam olaraq təhsil prosesinə, eyni zamanda əmək haqqının verilməsinə, tədris prosesinin inkişafına və təhsil müəssisəsinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə sərf edilir.

Təhsil müəssisələri sərbəst olaraq öz maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirirlər. Jari ildə istifadə edilməyən maliyyə vəsaiti təhsil müəssisəsinin sərənjamında qalır və növbəti maliyyə ilində sərf edilir.

22.2. Ümumtəhsil məktəblərinin saxlanması xərjlərinin maliyyələşdirilməsi

«Təhsil qanunu»na uyğun olaraq ümumi orta təhsil üç pillədən ibarətdir:

- ibtidai (I-IV siniflər);
- əsas (V-IX siniflər);
- orta (X-XI siniflər).

Birinci pillədə uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülü, onun bəjarıq və qabiliyyətinin aşkara çıxarılması və məqsədyönlü inkişafı tə'min olunur.

İkinci pillədə şagird şəxsiyyətinin inkişafı, onun mənlilik və əxlaqi şüurunun, hüquqi düşünjəsinin, qabiliyyət və iste'dadının, elmlərin əsaslarının öyrədilməsi və dünyagörüşünün formalaşdırılması tə'min edilir.

Üçüncü pillədə dövlət təhsil standartları gözlənilməklə tə'limin diferensiaslaşdırılması əsasında ümumtəhsil hazırlığının başa çatdırılması tə'min edilir.

Məktəbin *maliyyə vəsaiti* normativ əsasında müəyyən edilən büdcə və büdcədənənar vəsait hesabına yaranır. Dövlət və jəmiyyət təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliyini artırmaq üçün təhsilin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Məktəbin maliyyələşdirilməsi bir şagirdə çəkilən faktiki xərjlərin ardijil artması prinsipinə əsaslanaraq, dövlət normativləri əsasında həyata keçirilir.

Məktəbin fondu aşağıdakı əsas mənbələrdən yaranır:

- məktəb üçün yerli büdcədən ayrılan vəsait;
- nazirliklərin, baş idarələrin, baza müəssisələrinin, dövlət idarələrinin, ijtimai təşkilatların, birliklərin və s. məqsədli qoyuluşları;
- valideynlərin, xeyriyyə jəmiyyətlərinin, təsisçilərin və s. könüllü verdiyi vəsait;
- məktəbin təsərrüfatından, şagirdlərin əmək haqqı istisna olmaqla, məktəbyanı sahəsindən əldə edilən və s. vəsaitlər.

Məktəblər tədrisə zərər yetirməmək şərtilə pullu xidmət göstərməklə gəlir əldə etmək hüququna malikdirlər.

Ümumtəhsil məktəblərinin saxlanması xərjləri təhsilə çəkilən xərjlərin əsas hissəsini təşkil edir.

Ümumtəhsil məktəblərinə çəkilən xərjlər aşağıdakılardır:

- jəri xərjlər;
- avadanlıq və inventarın alınması;
- əsaslı təmir;
- yeni binaların alınması.

Jəri xərjlərə pedaqoji işçilərin, inzibati və köməkçi heyətin əmək haqqı, tədris, dəftərxana və təsərrüfat xərjləri, e'zamiyyət, xidməti səfərlər xərjləri və s. daxildir.

Məktəblərin saxlanmasına çəkilən jəri xərjlər iki əsas göstərijə əsasında hesablanır:

1) şagirdlərin sayı;

2) sıxlıq norması əsasında təyin edilən siniflərin sayı.

1. Məktəbə çəkilən xərjlər planlaşdırılarkən ilk növbədə şagirdlərin kontingenti, sonra siniflərin miqdarı, pedaqoji dərəcələr, təmir işlərinin həjmi və digər göstərijilər müəyyən edilir.

Tədris ili təqvim ilinə müvafiq gəlmir, il ərzində şagirdlərin və siniflərin sayı dəyişilir. Bütjədən maliyyələşməni düzgün aparmaq üçün şagirdlərin və siniflərin orta illik sayını hesablamaq lazımdır. Şagirdlərin orta illik sayını hesablamaq üçün tədris ilində buraxılışı və yeni qəbulu nəzərə almaqla 1 sentyabr və 1 yanvar vəziyyətinə şagirdlərin sayını müəyyən etmək lazımdır.

Birinji sinfə qəbul sentyabrın 1-nə məktəb yaşı çatmış (6 yaş) uşaqların sayına əsasən, beşinci sinfə isə ibtidai təhsili bitirmiş şagirdlərin sayına görə planlaşdırılır. Onunju sinfə qəbul əsas təhsil bazasında yaranmış orta texniki-peşə məktəbləri və digər tədris məktəblərinə şagird qəbulu nəzərə alınmaqla, doqquzunju sinfi bitirmiş şagirdlərin sayı əsasında planlaşdırılır. Başqa siniflərə görə şagird kontingenti bir sinifdən digər sinfə keçirilmiş və sinifdə qalmış şagirdlərin sayı əsasında müəyyən edilir.

Siniflərin miqdarı sinif qrupları üzrə, yəni I-IV, V-IX, X-XI siniflər üzrə müəyyən olunur. Siniflərin sayı həm sinif qrupu üzrə şagirdlərin mövjud kontingenti və qanunverijiliklə hər sinif üçün təyin edilmiş sıxlıq norması əsasında hesablanır. Hal-hazırda I-IX siniflərdə şagirdlərin sıxlıq norması 30 nəfərədək, X-XI siniflərdə sayı isə 25 nəfərədək nəzərdə tutulmuşdur. Lakin, məktəblərimizdə bu hədd gözlənilmir, hətta ibtidai siniflərdə şagirdlərin sayı 40 nəfərə yaxın olur.

Məktəblərin, siniflərin və şagirdlərin sayı adətən 1 yanvar və 1 sentyabr tarixinə görə müəyyən olunur.

Şagirdlərin və siniflərin 1 yanvar tarixinə sayı, jari ilin sonunadək dəyişmə ehtimalı nəzərə alınmaqla son hesab dövrünün faktiki vəziyyətinə əsasən müəyyən edilir. Bununla əlaqədar olaraq, orta illik göstərijilərin hesablanması zərurəti yaranır.

Şagirdlərin və siniflərin orta illik sayı aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$K_{or} = \frac{K_1 \cdot A_1 + K_2 \cdot A_2}{12}$$

burada, K_{or} – orta illik kontingentin sayı;

K_1 – plan ilinin əvvəlinə mövcud olan kontingentin (siniflərin) sayı;

K_2 – artma və ya azalmanı nəzərə almaqla dəyişmiş yeni (ilin axırına) kontingentin (sinifin) sayı;

A_1 və A_2 müvafiq kontingentin (siniflərin) büdcə ilində fəaliyyət göstərdikləri ayların sayı.

Məsələn, məktəbdə plan ilinin 1 yanvar vəziyyətinə şagirdlərin sayı 1000 nəfər, 1 sentyabr vəziyyətinə isə şagirdlərin sayı 1300 nəfərdir. Onda şagirdlərin orta illik sayı:

$$K_{or} = \frac{1000 \cdot 8 + 1300 \cdot 4}{12} = 1100 \text{ nəfər olar.}$$

Bunu aşağıdakı formula ilə də hesablamaq olar:

$$K_{or} = K_1 + \frac{1}{3}(K_2 - K_1) = 1000 + \frac{1300 - 1000}{3} = 1100 \text{ nəfər.}$$

Siniflərin orta illik sayına əsasən məktəbin saxlanması bütün jari xərjlər müəyyən edilir.

Xərjlərin tərkibində *əmək haqqı* xərjləri üstünlük təşkil edir.

Əmək haqqı fondunun planlaşdırılması zamanı şəhər məktəblərinin müəyyən xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, şəhər məktəblərində müəllimlərə əmək haqqı ayda iki dəfə ödənildiyinə görə dekabr ayının ikinci yarısı üçün əmək haqqı növbəti büdcə ilinin yanvar ayında verilir. Buna görə də yeni tədris ilində məktəb işçiləri əmək haqqını 3,5 aya görə, ilin əvvəlindən sentyabrın 1-dək isə 8,5 aya görə alırlar. Bu halda hər büdcə ili üçün əmək haqqı fondu aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$K_{or} = \frac{K_1 \cdot 8.5 + K_2 \cdot 3.5}{12} \text{ və ya}$$

$$K_{or} = K_1 + 29.2\%(K_2 - K_1)$$

burada 29,2% - 3,5 ayın 12 aya nisbətidir.
Bizim misalda şagirdlərin orta illik sayı

$$K_{or} = \frac{(1000 \cdot 8.5) + (1300 \cdot 3.5)}{12} = 1088 \text{ və ya}$$

$$K_{or} = 1000 + 29.2\%(1300 - 1000) = 1088$$

Məktəb üzrə əmək haqqı fonduna daxildir:

- dərslərə görə müəllimlərə əmək haqqı;
- dəftərlərin yoxlanması üçün haqq;
- inzibati idarə və tədris-köməkçi hey'ətinin əmək haqqı;
- müəllimlərin əmək haqqına əlavələr.

Ümumtəhsil məktəblərinin direktorları, onların müavinləri əsas iş üzrə müvafiq qayda əsasında tam vəzifə maaşı almaqla yanaşı, işlədikləri təhsil müəssisələrində ixtisaslarına uyğun olaraq dərs ilinin əvvəlində taarifləşmə siyahısına salınmaqla həftədə 12 saata (ildə 480 saata) qədər dərs apara bilirlər.

Ümumtəhsil məktəblərinin direktorlarının vəzifə maaşları təhsil alan şagirdlərin sayından asılı olaraq müəyyən edilir.

İbtidai məktəblərdə direktor vəzifəsi siniflərin sayı 5, şagirdlərin sayı isə 100 nəfərdən çox olduqda təyin edilir. İbtidai məktəbdə şagirdlərin sayı 100 nəfərdən az olduqda məktəbə rəhbərlik həvalə edilən müəllimə stavka üzrə əmək haqqının 20%-i miqdarında əlavə haqq ödənilir.

Şagirdlərin sayı	Vəzifə maaşının ödəniş dərəcəsi
<i>Ali təhsilli, 5 il pedaqoji stajı olan:</i>	
Şagirdlərin sayı 100 nəfərədək olduqda	13
Şagirdlərin sayı 101-dən 300 nəfərədək olduqda	14
Şagirdlərin sayı 301-dən 800 nəfərədək olduqda	15
Şagirdlərin sayı 801 nəfərədən çox olduqda	16

Məktəb direktorunun təlim-tərbiyə işləri üzrə müavininin vəzifə maaşı direktorun vəzifə maaşından 10% aşağı, digər müavinlərin vəzifə maaşı direktorun vəzifə maaşından 15% aşağı müəyyən edilir. Təsərrüfat işləri üzrə direktor müavininin vəzifə maaşı isə direktorun vəzifə maaşından 20% aşağı müəyyənləşdirilir.

Qüvvədə olan qanunverijiliyə əsasən ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin bir stavka üzrə həftəlik dərs yükü 12 saat (ildə 480 saat) müəyyənləşdirilir.

Ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin ixtisas üzrə faktiki tədris etdikləri dərslər saatlarının əmək haqqı tam ödənilir. Yəni zəruri ehtiyaj yarandıqda artıq dərslər yükü verilə bilər.

Bütün tipdən olan ümumtəhsil məktəblərində işləyən müəllimlərin əmək haqqı və pedaqoji stajı əsasən aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Təhsil və pedaqoji staj	Vəzifə maaşının ödəniş dərəcəsi
Ali təhsilli müəllimlər:	
3 ilə qədər pedaqoji stajı olan	10
3 ildən 8 ilədək stajı olan	11
8 ildən 13 ilədək stajı olan	12
13 ildən 18 ilədək stajı olan	13
18 ildən çox stajı olan	14
Orta ixtisas təhsilli müəllimlər:	
3 ilə qədər pedaqoji stajı olan	8
3 ildən 5 ilədək stajı olan	9
5 ildən 10 ilədək stajı olan	10
10 ildən 15 ilədək stajı olan	11
15 ildən çox stajı olan	12

Ümumtəhsil müəssisələrində işləyən müəllimlərin ödəniş dərəcələri üzrə vəzifə maaşları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- ali kateqoriyalı müəllimlər üçün 15-ci dərəcə – 133088 manat;
- I kateqoriyalı müəllimlər üçün 14-jü dərəcə – 119438 manat;
- II kateqoriyalı müəllimlər üçün 13-jü dərəcə – 108063 manat;

Müəllim kateqoriyası üçün, stajından asılı olaraq:

- 12-jü dərəcə – 97825 manat;

- 11-ji dərəcə – 87588 manat;
- 10-ju dərəcə – 78488 manat.

Orta ixtisas təhsilli müəllimlər üçün:

- 9-ju dərəcə – 70525 manat;
- 8-ji dərəcə – 63700 manat.

Ümumtəhsil məktəblərində hər il sentyabr ayının 1-i vəziyyətinə müəllimlərin tarifləşmə siyahısı tərtib edilir. Tarifləşmə siyahısında müəllimin soyadı, tutduğu vəzifəsi, təhsili, hansı məktəbi bitirməsi, diplomun nömrəsi, verilmiş tarixi, hansı dərsi aparması, hansı sinifdə dərs deməsi, aylıq əmək haqqı stavkası, dəftər yoxlama haqqı, aldığı əlavə aylıq əmək haqqı məbləği göstərilir. Tarifləşmə siyahısı əsasında sinif qrupları üzrə aylıq əmək haqqı məbləği 1 sentyabr və 1 yanvar vəziyyətinə müəyyən edilmiş pedoqoji stavkaların sayına bölünməklə orta aylıq əmək haqqı məbləği müəyyən edilir.

Sinif qrupları üzrə orta aylıq əmək haqqı məbləği pedoqoji stavkaların orta sayına vurulur, alınan nəticə 8-ə (8,5-ə) və 4-ə (3,5-ə) vurulmaqla jəmlənir və orta illik əmək haqqı müəyyən edilir.

Ümumtəhsil məktəblərində çalışan pedaqoji işçilər əsas vəzifələri ilə yanaşı əlavə işlər də yerinə yetirirlər. Buna görə onlara əlavə haqq ödənilir.

Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV siniflərinə rəhbərlik edən müəllimə həmin müəllimin bir stavka üzrə aylıq əmək haqqının 15%-i miqdarında əlavə haqq ödənilir. Yuxarı siniflərə, yəni V-XI siniflərə rəhbərlik həvalə edilən müəllimə bir stavka üzrə aylıq əmək haqqının 20%-i miqdarında əlavə haqq ödənilir.

Bütün tipdən olan ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinif müəllimlərinə *yazı işlərinə görə dəftər yoxlanması üçün* bir stavkanın 10%-i miqdarında haqq ödənilir. Bu haqq dərs yükünün həjmindən asılı olmayaraq əsas müəllimə verilir.

Sinifdə şagirdlərin sayı 10 nəfərdən az olduqda yazı işlərinin yoxlanması üçün nəzərdə tutulan məbləğin 50%-i ödənilir.

Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində ana dili və ədəbiyyat üzrə yazı işlərinin yoxlanması üçün müvafiq müəllim stavkası məbləğinin 15%-i, riyaziyyat, xarici dil və stenoqrafiya üzrə isə 10%-i miqdarında əlavə haqq ödənilir.

Tədris kabinetinin müdirinə stavka və ya vəzifə maaşının 10%-i miqdarında əlavə haqq ödənilir.

İbtidai məktəbdə şagirdlərin sayı 100 nəfərə qədər olduqda məktəbə rəhbərlik həvalə edilən müəllimə stavkanın 20%-i miqdarında əlavə haqq ödənilir.

7-8 illik uşaq musiqi, injəsənət və rəssamlıq məktəblərində şagirdlərin sayı 50-yə qədər olduqda məktəbə rəhbərlik edən müəllimə stavkanın 15 %-i miqdarında əlavə haqq ödənilir. Həmin məktəblərdə şagirdlərin sayı 150-200 olduqda tədris hissə müdirinə 20% miqdarında əlavə haqq ödənilir.

Xərjlərin strukturunda tədris xərjləri mühüm yer tutur. Buraya tədris işlərinə, kabinetlərə alınan vəsaitlər, yazı, dəftərxana ləvazimatı, xırda idman inventarı, tədris məqsədilə aparılan ekskursiya və digər məqsədlərə çəkilən xərjlər daxildir. Kitabxana fondunun yaradılması, yeniləşdirilməsi və kitablarla tə'min olunmasına vəsait ayrılır.

Məktəbin smetasında *avadanlıqların, inventarların alınması və əsaslı tə'mir xərjləri* də nəzərdə tutulur. Planlaşdırılan il üçün məktəblərin avadanlıq və inventara tələbatı məktəbin tədris ilinin əvvəlinə tə'minatı və bir məktəbə və ya bir şagirdə düşən normaya uyğun olaraq, plan dövründə onun yeniləşdirilməsinin zəruriliyi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

İjmal planlaşdırılma zamanı əsaslı tə'mirə çəkilən xərjlər məktəbin ümumi xarici görünüşünün kubaturasına

düşən norma üzrə hesablanır. Bu məqsədlərə ayrılan vəsait hesabına məktəbdə rekonstruksiya işləri aparıla bilər, məktəbi genişləndirmək, sinif otaqlarını yenidən qurmaq mümkündür.

Yeni məktəblərin tikintisi müvafiq yerli orqanların büdcələrinə ayrılan vəsait hesabına həyata keçirilir.

Ümumtəhsil məktəblərinin xərjlərinə həmçinin, *təsərrüfat xidmətlərinə çəkilən xərjlər və e'zamiyyət xərjləri* daxildir.

Təsərrüfat xidmətlərinə çəkilən xərjlər qüvvədə olan normalara uyğun həyata keçirilir. Buraya istilik, işıqlandırma, kommunal xidmətləri və s. təsərrüfat xərjləri daxildir. İjmal planlaşdırma zamanı təsərrüfat xərjləri siniflərin orta illik miqdarına əsasən müəyyən edilir.

Xərg maddələri üzrə hesablamalar əsasında ümumtəhsil məktəblərinin smetası tərtib olunur, bu smetalar əsasında isə yerli büdcələrin layihələrinə daxil etmək məqsədilə ümumtəhsil məktəblərinin saxlanması üzrə ijmal xərg smetası tərtib olunur.

22.3. Məktəb-internat və məktəbəqədər uşaq-tərbiyə müəssisələrinin xərjlərinin maliyyələşdirilməsi

Məktəb-internatlara ailədə tərbiyə olunması üçün lazımi şəraiti olmayan və ya valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar qəbul olunurlar.

Məktəb-internat xərjlərinin maliyyələşdirilməsinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

1. Məktəb-internatların saxlanması xərjlərinin hesablanması üçün əsas göstərici kimi şagirdlərin sayı, siniflərin sayı və pedaqoji maaş dərəcələri əsas götürülür.

2. Məktəb-internat müəllimlərinin əmək haqqı fondu ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimi planlaşdırılır, hər bir sinif qrupuna düşən tərbiyəçi ştatı əlavə olaraq nəzərdə tutulur.

3. İnzibati-təsərrüfat hey'ətinin əmək haqqı fondu ştat vahidlərinin sayı əsasında hesablanır. Lakin, ümumtəhsil məktəblərindən fərqli olaraq tibb işçilərinin, aşpazların, geçə dayələrinin və s. vəzifələri də nəzərdə tutulur.

4. Məktəb-internatın saxlanılmasına çəkilən xərjlər adətən bir şagirdə görə hesablanır.

5. Şagirdlərin orta illik sayı ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimi hesablanır.

6. Dəftərxana və təsərrüfat xərjləri, avadanlıq və inventarların alınmasına, əsaslı təmirə çəkilən xərjlər ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimidir.

7. Məktəb-internatda oxuyan şagirdlər yumşaq inventarla və geyimlə təmin olunma xərjləri də nəzərdə tutulur.

8. Bu məqsədlərə sərf edilən xərjlər, bu tədris müəssisəsində qalmaq müddətindən asılı olaraq bir nəfər şagirdə düşən xərc norması üzrə hesablanır. Yemək xərjləri bir gündə bir nəfər şagirdə düşən yemək norması, internatda tərbiyə alanların orta illik sayı və onların məktəb-internatda qalma günlərinin sayı əsasında hesablanır.

9. Tədris və digər xərjlər bir il ərzində bir nəfər şagirdə düşən xərc norması üzrə müəyyən edilir.

10. Məktəb-internatlarda uşaqların saxlanılması xərjləri budjədən maliyyələşdirilir.

11. Məktəb-internatlardakı sair xərjlər planlaşdırılarkən, onların tərkibinə tərbiyə alanların ehtiyaj xərjləri, gediş haqları, həmçinin onların arasında mədəni-kütləvi işlərin aparılması xərjləri daxil edilir.

12. İjmal planlaşdırılmada ümumi orta təhsil məktəblərindən fərqli olaraq (burada xərjlər hər bir sinif üzrə hesablanır) məktəb-internatda xərjlər bir nəfər tərbiyə alana çəkilən orta xərc üzrə müəyyən olunur.

İnternat məktəblərinin direktorlarının vəzifə maaşları, müəllimlərin əmək haqqı, əlavə ödənişlər ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimidir.

Məktəbəqədər uşaq müəssisələrində uşaq bağçaları və körpələr evi daxildir.

Məktəbəqədər uşaq müəssisələri tərbiyə olunan uşaqların tərkibinə görə ümumi və xüsusi tipli olur. Xüsusi tipli məktəbəqədər uşaq müəssisələrində əqli və ya fiziki inkişafında qüsuru olan, uzunmüddətli müaliyyəyə ehtiyacı olan uşaqlar tərbiyə olunur.

Məktəbəqədər uşaq müəssisələri təhsil orqanları, müəssisələr, təsərrüfat təşkilatları tərəfindən yaradıla bilər. Tabeçiliyindən asılı olmayaraq, onlara metodiki rəhbərliyi təhsil orqanları həyata keçirirlər. Daha çox geniş yayılmış uşaq bağçalarının iş rejimi 9-11 saatdır, xüsusi qruplarda iş rejimi 12-24 saat ola bilər.

Məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin maliyyələşdirilməsinin müəyyən xüsusiyyətləri vardır:

1. Uşaq bağçalarının saxlanmasına çəkilən xərjlər uşaqların orta illik sayından, qrupların sayından və bir uşağın uşaq müəssisəsində qalma müddətindən asılıdır.

Planlaşdırılma üçün əsas göstərijisi uşaqların uşaq bağçasındakı orta illik sayıdır.

2. Uşaq bağçalarında xərjlərin hesablanması üçün uşaqların ilin əvvəlinə sayını və orta illik kontingenti müəyyən etmək lazımdır. Bu kontingent uşaqların (qrupların) ilin əvvəlinə sayı və plan dövründə onun dəyişməsi əsasında müəyyən edilir.

3. Əmək haqqı xərjləri təsdiq edilmiş ştat jədvəlinə əsasən və vəzifə maaşlarının ödəniş dərəcəsi əsasında planlaşdırılır. Ştat vahidi qrupun sayı və uşaqların bağçada qalma günlərinin sayı əsasında müəyyən edilir.

Məktəbəqədər uşaq müəssisələri və uşaq evlərinin müdirlərinin vəzifə maaşları qrupların və ya uşaqların sayından asılı olaraq müəyyən edilir: ümumtipli məktəbəqədər uşaq müəssisələrində qrupların sayı 1-4 olduqda 12-ji, 5-8 olduqda 13-jü, 9 və daha çox olduqda 14-jü dərəcə ilə; xüsusi təyinatlı məktəbəqədər uşaq müəssisələrində qrupların sayı 1-3 olduqda 13-jü, 4-6 olduqda 14-jü, qrupların sayı 7-8 olduqda 15-ji, 9 və daha çox olduqda 16-ji dərəcə ilə. Uşaq evinin müdiri (direktoru) uşaqların sayından asılı olaraq 13-16-ji dərəcəli vəzifə maaşı ilə təsdiq edilir.

Uşaq evi müdirinin təlim-tərbiyə işi üzrə müavininin vəzifə maaşı müdirin vəzifə maaşından 10% aşağı, təsərrüfat işləri üzrə müavininin vəzifə maaşı isə 20% aşağı təyin edilir.

4. Müəllimlərin və tərbiyəçilərin stavka üzrə vəzifə maaşları onların təhsili, pedaqoji iş stajı və vəzifə maaşının dərəcəsindən asılıdır.

Bütün tipdən olan məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində və uşaq evlərində işləyən baş tərbiyəçi, tərbiyəçi və musiqi rəhbərlərinin stavka üzrə vəzifə maaşları ali ixtisas təhsilli baş tərbiyəçi üçün, stajından asılı olaraq 13-14-jü, ali təhsilli tərbiyəçi 10-14-jü, orta ixtisas təhsilli tərbiyəçi 9-13-jü, ali təhsilli musiqi müəllimi 9-13-jü, orta ixtisas təhsilli musiqi rəhbəri 8-11-ji dərəcə ilə müəyyən edilir.

Məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin müdirləri tutduqları vəzifə ilə yanaşı 0,5 ştat tərbiyəçi vəzifəsini də yerinə yetirib müvafiq qaydalar əsasında əmək haqqı ala bilərlər. Bundan əlavə, müdir təhsil müəssisəsində ixtisasına

uyğun olaraq tədris ili ərzində əmək haqqı saathesabı ödənilməklə 240 saata qədər dərs tədris edə bilər.

5. Ərzaq xərjləri uşağın bağçada qalma müddəti əsas götürülməklə, bir gündə bir uşağa düşən pul norması əsasında müəyyən edilir.

6. Dəftərxana və təsərrüfat xərjləri ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimi, binanın kubaturasından asılı olaraq müəyyən edilir.

7. Uşaq bağçalarında həmçinin tədris və digər xərjlər nəzərdə tutulur: oyunjaqların, tədris vəsaitlərinin, uşaqlarla məşğul olmaq üçün materialların alınması, uşaq bayramlarının və s. keçirilməsi xərjləri. Bu xərjlər hər uşağa ildə norma üzrə planlaşdırılır.

8. Avadanlığın, yumşaq inventarın alınması xərjləri ilin əvvəlinə, mövjud norma üzrə müəyyən edilir.

9. Məktəbəqədər müəssisələrdə valideynlərin ödədiyi haqq xərjlərin müəyyən, jüz'i hissəsini təşkil edir.

10. İjmal planlaşdırma zamanı büdcə vəsaitləri bir uşağa düşən əmək haqqıya, ərzağa, avandanlığa, yumşaq inventara və s. çəkilən xərjlərə görə müəyyən edilir.

Körpələr evinə çəkilən xərjlərin planlaşdırılması qaydası uşaq bağçalarına çəkilən xərjlər kimidir.

22.4. Kadr hazırlığı xərjlərinin maliyyələşdirilməsi

Elmi-texniki tərəqqi, istehsalın səmərəliliyinin artırılması məsələləri və ölkənin bazar münasibətlərinə qədəm qoyması daim elmi biliyin artmasını, kadrların ümumi mədəniyyətinin yüksəlməsini tələb edir.

Kadrların hazırlanmasını - professional-texniki liseylər, peşə və orta ixtisas müəssisələri və ali məktəblər həyata keçirirlər.

Hazırkı dövrdə, müəssisələrin bir qisminin bağlanması, bir qisminin elmi-texniki tərəqqi əsasında avtomatlaşdırılması işsizlər ordusunu yaratmışdır. İnvestisiya qoyuluşu nəticəsində yeni iş yerlərinin açılması və nəticədə kadrların yenidən hazırlanması məsələsi qarşıya çıxmışdır.

Ölkəmizdə dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil sistemi formalaşmışdır. Məlum olduğu kimi, hazırda 25 dövlət və 17 qeyri-dövlət (özəl) təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. *Büdcə vəsaitləri* yalnız dövlət təhsil müəssisələrinə yönəldilir. Dövlət təhsil müəssisələrini də demək olar ki, hamısı təhsilinin müəyyən hissəsini ödənişli həyata keçirir. Təhsil müəssisələri iqtisadiyyatın və qeyri-istehsal sferasının bütün sahələri üçün kadrlar hazırlayırlar.

Təhsil aşağıdakı formada həyata keçirilir: gündüz, axşam, qiyabi.

Ali məktəblərə xərjlər hər bir təhsil müəssisəsinə görə, onların spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tələbələrin orta illik sayı, maddi təminat normaları, professor-müəllim heyətinin vəzifə maaşları və digər göstərijilər əsasında müəyyən olunur.

Ali məktəbin əsas maliyyə sənədi smetadır. O büdcə xərjlərinin ümumi həjmini, məqsədli istiqamətini və rüblər üzrə bölgüsünü müəyyən edir.

Nazirlik tabeçiliyində olan ali məktəblərə əmək haqqı fonduna ayrımaları, stipendiya, avadanlıq və inventarların alınmasının smetasını təsdiq edir. Ali məktəblərin nəzdində fəaliyyət göstərən magistratura, aspirantura və doktorantura, eləcə də kafedraların elmi işləri ilə bağlı xərjləri də daxil edilməklə ali məktəblərin xərjlər smetasına aid edilir.

Digər məsrəflər üzrə xərjlər «Digər xərjlər» bölməsinə aid edilir və ali məktəbin rektor tərəfindən, xərjlərin ümumi məbləği hüdudunda bölüşdürülür.

Smetada təhsil müəssisəsi, maddi-texniki bazası haqqında ümumi mə'lumatlar əks olunur. İjmal planlaşdırılma zamanı xərjlər hər bir tələbəyə hesablanmış norma əsasında hesablanır. Bunun üçün plan ilində buraxılış və qəbul nəzərə alınmaqla *tələbələrin kontingenti* müəyyən edilir. Hesablama ayrılıqda gündüz, axşam və qiyabi təhsil üzrə aparılır.

Tələbələrin orta illik sayı aşağıdakı formula üzrə hesablanır.

$$K_{orta} = K_1 - \frac{1}{2}B + \frac{1}{3}Q$$

burada K_{orta} – tələbələrin orta illik kontingenti;

K_1 – ilin əvvəlinə kontingent;

B – tələbələrin buraxılışı (məsələn, 1 iyula)

Q – yeni dərs ili üçün tələbə qəbulunun sayı (məsələn, 1 sentyabra).

Planlaşdırma zamanı tələbələrin kursda qalması və bərpası nəzərə alınmır.

Dövlət ali məktəblərində inzibati-idarə heyəti, inzibatçı-təsərrüfat işçiləri, professor-müəllim hey'əti və digər texniki, yardımçı və xidmətediji işçilər qüvvədə olan normativ sənədlərə əsaslanaraq işə qəbul edilirlər. Onların vəzifə maaşları və ya stavka üzrə əmək haqqı yerinə yetirdikləri işin xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq elmi dərəcə, elmi ad, təhsil, staj nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir.

1. Ali məktəblərin rektorlarının, filial direktorlarının, prorektorlarının və kafedra, şö'bə (laboratoriya) müdirlərinin vəzifə maaşları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: müvafiq elmi dərəcəsi və elmi adı,

pedaqoji və ya rəhbər vəzifələrdə 5 ildən az olmayan iş stajı olmaqla vəzifə maaşı 17-19-ju ödəniş dərəcəsi ilə; filial direktoru 16-17-ji ödəniş dərəcəsi ilə; tədris işləri üzrə prorektor, elmi işlər üzrə prorektor, tərbiyə işləri üzrə prorektor, qiyabi və axşam şöbəsi üzrə prorektor, beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, inzibati-təsərrüfat işləri üzrə prorektor elmi dərəcəsindən, elmi adından, stajından asılı olaraq 14-18-ji ödəniş dərəcəsi ilə, tədris şöbəsinin müdiri 12-14-jü, doktorantura və aspirantura şöbəsinin müdiri 12-13-jü ödəniş dərəcəsi ilə.

Vəzifəli, inzibati-təsərrüfat işçilərinin və xidmət heyətinin maaşı təhsil müəssisənin iş həjmindən və xüsusiyyətindən asılı olaraq, vəzifə maaşları əsasında hesablanır.

2. Professor-müəllim heyətinin əmək haqqı fondu onların tutduğu vəzifəsindən, təhsilindən, elmi dərəcəsindən (elmi adından), stajından asılı olaraq vəzifə maaşının ödəniş dərəcəsi əsasında hesablanır.

Vəzifələrin miqdarı bir müəllimə düşən tələbələrin, magistrantların və aspirantların sayından asılı olaraq əmsal üzrə hesablanır. Bu əmsallar gündüz, axşam və qiyabi şöbədə fakültələr üzrə, tələbələrin və aspirantların hazırlıq istiqaməti üzrə müəyyən edilir.

Ali məktəblərdə professor, dosent və müəllimlər iş günü ərzində tədris planına və elmi-tədqiqat işləri planına uyğun olaraq tədris-metodiki və elmi-tədqiqat işləri aparmalıdır. Professor-müəllim heyətinin konkret yükünü ali məktəblərin rektorları müəyyən edir.

Ali təhsil müəssisələrində ştat üzrə işçilərin stavka üzrə əmək haqqı aşağıdakı kimi ödənilir: professor, elmi dərəcəsindən asılı olaraq 16-18-ji ödəniş dərəcəsi ilə; dosent, elmi dərəcəsindən asılı olaraq 14-16-ji; baş müəllim 13-14-jü; müəllim (assistent) 12-13-jü ödəniş dərəcəsi ilə.

Ali təhsil müəssisələrində dərəcələr üzrə professor-müəllim hey'əti üçün vəzifə maaşları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Ali təhsil müəssisələrində təqaüdlər üzrə xərjlər də mühüm yer tutur. Bu xərjlər təqaüd alan tələbələrin orta illik sayı üzrə hesablanır.

2. Tədris xərjləri və kitabxana üçün kitabların alınması xərjləri təhsil formasından (əyani, axşam, qiyabi) və mütəxəssislərin istiqamətindən asılı olaraq normalar üzrə müəyyən edilir.

Tələbələrin istehsalat təjribəsi üçün xərjləri təjribə keçəjək tələbələrin sayından və təjribənin uzunluğundan asılıdır. Bu xərjlərə eyni zamanda, təjribəyə rəhbərlik edən müəllimlərə əmək haqqı və s. aiddir.

Ali məktəblərin xərjləri sistemində elmi-tədqiqat işləri, təjribənin aparılması, müəllimlərə e'zamiyyət xərjləri, dissertasiyaların müdafiəsi üzrə xərjlər daxildir.

3. Ali məktəblər üçün inventar və avadanlıq xərjləri onların xüsusi avadanlıqla, kompüterlərlə və təsərrüfat inventarları ilə tə'min olunma normaları üzrə planlaşdırılır. İjmal planlaşdırılma zamanı inventarların və avadanlıqların alınması xərjləri bir tələbəyə düşən norma əsasında, əsaslı tə'mirə çəkilən xərjlər binanın xarici kubaturası və $1m^3$ -ə düşən xərj normasına görə hesablanır.

Peşə və orta ixtisas məktəblərinin əsas vəzifəsi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və ölkənin qeyri-istehsal sferası üçün zəruri nəzəri biliklər və təjribi vərdişlərə malik olan orta ixtisas dərəcəli və ümumi orta təhsilli mütəxəssislərin hazırlanmasından ibarətdir.

Peşə və orta ixtisas məktəblərində xərjlər hesablanarkən aşağıdakı göstərijilər əsas tutulur:

– şagirdlərin orta illik sayı;

- əyani, axşam və qiyabi təhsil üzrə ayrılıqda qrupların sayı.

Şagirdlərin orta illik sayı ali məktəblərdə olduğu kimi hesablanır.

Peşə və orta ixtisas məktəblərinin jəri xərglərinə əmək haqqı, ona əlavələr, təqaüdlərin verilməsi, tədris, təsərrüfat və digər xərglər daxildir.

Peşə və orta ixtisas məktəblərinin əsas xərgləri əmək haqqı xərgləridir.

Peşə və orta ixtisas məktəblərinin direktorlarının vəzifə maaşları təhsil müəssisəsində şagird və ya tələbələrin sayından asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilir: ali təhsilli, 5 il müvafiq ixtisas üzrə stajı olan, şagirdlərin sayı 200-ə qədər olduqda vəzifə maaşının ödəniş dərəcəsi 14, şagirdlərin sayı 201-500 nəfər olduqda 15, şagirdlərin sayı 500-dən çox olduqda 16.

Peşə və orta ixtisas məktəblərində işləyən müəllimlərin əmək haqqı təhsil və pedaqoji staja əsasən, ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimi, vəzifə maaşının ödəniş dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Peşə və orta ixtisas məktəblərində əmək haqqına daxildir:

- pedaqoji heyətinin əmək haqqı;
- yazı işlərinin yoxlanması üçün əmək haqqına əlavələr;
- laboratoriya və kabinet müdirliyinə görə haqq;
 - sinif rəhbərliyinə görə haqq;
- təlim-tərbiyə, inzibati heyətin əmək haqqı və s.

XXIII fəsil. SƏHIYYƏ XƏRJLƏRİ

23.1. Səhiyyə müəssisələrinin saxlanması xərjlərinin tərkibi və quruluşu

Vətəndaşların sağlamlığının mühafizəsi üzrə qəbul edilmiş qanunverijiliyə əsasən səhiyyənin maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsi sahəsində mərhələli islahatlar gedir. Bu sahədə qəbul edilmiş *tibbi sığorta mexanizminin* böyük əhəmiyyəti vardır.

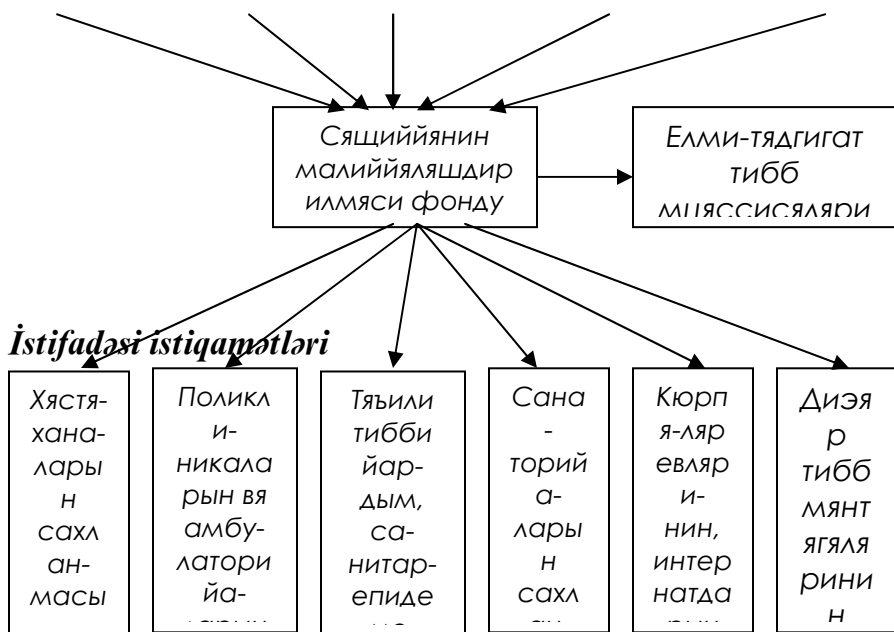
Səhiyyə xərjləri dövlət büdcəsi xərjlərinin tərkib hissəsi olmaqla müəyyən xüsusi çəkiyə malikdir. Lakin bu xərjlərin dövlət büdcəsi xərjləri içərisində xüsusi çəkisi ildən-ilə azalmış, 1995-ji ildə 6,9%, 1996-ju ildə 8,4%, 1997-ji ildə 5,7%, 1998-ji ildə 5,8%, 1999-ju ildə isə 5,7% 2000-ji ildə 5,9%, 2001-ji ildə 5,8% olmuş, 2002-ji ildə 5,3%, 2003-jü ildə 4,7% planlaşdırılmışdır. Bunun da əsas səbəbi büdcə xərjlərinin bir hissəsinin maliyyələşdirilməsinin yerli (bələdiyyə) büdcələrə verilməsi və səhiyyə xidmətinin dövlət maliyyələşdirilməsinin azaldılıb pullu xidmətə keçirilməsindən ibarətdir.

Hal-hazırda səhiyyənin maliyyə təminatının modeli büdcə vəsaitlərini, ijbəri tibbi sığorta vəsaitlərini, təşkilatların tibbi sığorta fondlarını və digər mənbələri özündə birləşdirir. (şəkil 4).

Şəkil 1. Səhiyyə sahəsinə yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin yaradılması mənbələri və istifadəsi istiqamətləri

Yaranması mənbələri

БЦДЯ ВЯСАИТЛ ЯРИ	Иъбари тибби сььорта (ИТС.)	Кюнцлц тибби сььор-та (КТС.)	Идаря вя тяшкил ст-	Диэяр мянбяляр (хейрийй я-чилиик)
------------------------	--------------------------------------	---------------------------------------	------------------------------	--

Səhiyyədə tibbi sığorta mexanizminin tətbiqinə qədər xərjlərin planlaşdırılmasının aşağıdakı qaydaları tətbiq edilmişdir və hal-hazırda da bu üsulların bə'zilərindən istifadə olunur:

- 1) səhiyyə müəssisələrinin fərdi və ijmali smetasının tərtib edilməsi;
- 2) yerli büdcələrin layihələrinə uyğun səhiyyədə xərjlərin ijmali smetasının tərtib edilməsi;
- 3) Maliyyə Nazirliyi tərəfindən göstərişlərin hesablanması (planlaşdırılması).

Büdcə sisteminin hər bir səviyyəsində xərjlərin planlaşdırılmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi.

Tibb müəssisələrinin fərdi smetasının tərtibi çarpayılarda orta illik göstərişlərinin, çarpayı-günlərin miqdarının, tibbi və inzibati-təsərrüfat hey'ətinin orta illik

sayının, poliklinikaya mürəjət edənlərin sayının və digər göstərijilərin hesablanması ilə başlanırdı.

Səhiyyədə xərjlərin planlaşdırılmasının aşağıdakı göstərijilərindən istifadə olunurdu:

1) ambulator-poliklinika yardımını üzrə – poliklinikalarda işləyən həkimlərin sayı, ildə bir nəfərə düşən müayinənin və evdə yardımın miqdarı (təxminən ildə 12 yardım);

2) stasionar yardım üzrə – çarpayı-yerin miqdarı, il ərzində xəstəxana çarpayısının məşğul olması;

$$D_m = \frac{\sum_{m=1} I_m}{K_m}$$

burada D_m – m-ji ixtisas üzrə olmayan il ərzində çarpayının istifadə edilməsi günlərinin miqdarı göstərijisi;

I_m – m-ji ixtisas üzrə xərjlərin çarpayı günlərinin miqdarı;

K_m – m-ji ixtisas üzrə çarpayıların orta illik miqdarı.

Çarpayıların dövriyyəsi il ərzində hər bir xəstəxana çarpayısı üzrə xəstələrin orta sayını xarakterizə edir:

$$F_m = \frac{D_m}{R_m}$$

burada F_m – xəstənin çarpayıda olmasının orta göstərijisidir.

İl ərzində xəstəxana çarpayılarının orta istifadəsi (D) xəstələrin orta günlük miqdarından (N) və ya xəstəxananın güjündən asılıdır:

$$D_m = \frac{365N}{N + 3\sqrt{N}}$$

$$D_m = 365 - tmFm$$

burada tm – m -ji ixtisas üzrə ildə çarpayının boş dayanmasının orta göstərijisidir.

Ayrılmış büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə nəzarət müfəttiş və tematik yoxlama zamanı, yerli idarəetmə orqanları, ayrı-ayrı nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Yoxlama zamanı xüsusilə aşağıdakı məsələlərə fikir verilir: səhiyyə müəssisələrinin fəaliyyətinin plan göstərijilərinin düzgün hesablanması; onların faktiki görülmə işlərin, göstərilən tibbi xidmətlərin həjmi ilə eyniliyi; ayrılmış büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin məqsədəuyğunluğu.

Beləliklə, xəstəxana çarpayısının istifadəsi göstərijisi nə qədər yüksək olarsa, çarpayılarda dövrüyyəsi göstərijiləri bir o qədər də yüksək olar və çarpayılarda fondunun saxlanması büdcədən ayrılan vəsaitə, yeni çarpayılarda yerləşdirilməsinə, yeni stasionarların tikilməsinə zərurət bir o qədər az olur.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin səhiyyə müəssisələri xərjlərinin planlaşdırılması məqsədilə gəlir və xərc smetasını (ijmal smetasını) tərtib edirlər.

Buna misal olaraq, Bakı şəhər Uşaq Bərpa Müəliyə Mərkəzini göstərmək olar. Burada xərjlər smetası (ambulator müəssisə kimi) aşağıdakı kimidir:

1. Əməyin ödəniş fondu;
2. Əmək haqqına üstəlik;

3. Malların alınması və xidmətlərin haqqının ödənilməsi:
- dəftərxana ləvazimatı, jəri təsərrüfat məqsədləri üçün mal və materiallar alınması;
 - dərman və sarğı ləvazimatlarının alınması;
 - yumşaq inventar və paltarların alınması, tə'mir xərjlərinin ödənilməsi;
 - ərzaq məhsullarının alınması;
 - nəqliyyat xidmətlərinin haqqının ödənilməsi;
 - yanacaq və sürtgü materiallarının alınması;
 - rabitə, kommunal xidmətləri, elektrik energisi haqqının ödənilməsi;
 - qaz, su, istilik enerjisi haqqının ödənilməsi;
 - inventar və avadanlığın alınması;
 - binaların jəri tə'miri və s.

23.2. Səhiyyə işçilərinin əmək haqqı xərjlərinin planlaşdırılması

Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsi xərjlərinin iqtisadi təsnifatının tətbiqi üzrə göstərijlərə əsasən «Əməyin ödənişi, malların alınması və xidmətlərin haqqının ödənilməsi» maddəsinin «Əməyin ödəniş fondu» köməkçi maddəsinə daxil olan əsas xərij işçilərə verilən əmək haqqıdır.

Səhiyyə sahəsində çalışan işçilərin əmək haqqına daxildir:

- bütün ştat işçilərinə müəyyən edilmiş vəzifə maaşı;
- işçilərin vəzifə maaşına əlavələr;
- işçilərə əlavə iş üçün ödənişlər;
- elmi dərəcə və fəxri adlara görə əlavə ödənişlər.

Səhiyyə işçilərinin vəzifələr üzrə tarif – ixtisas xüsusiyyətləri kadrların düzgün seçilməsi və yerləşdirilməsi,

onların peşə ixtisasının artırılması, rəhbərlərlə mütəxəssislər arasında əməyin bölgüsü, eləcə də bu kateqoriyadan olan işçilərin vəzifə borjlarının və əməyin ödənilməsi dərəcələri üzrə ixtisas tələblərinin vahidliyini təmin etmək məqsədini güdür.

Azərbaycan Respublikası səhiyyə işçilərinin əməyinin ödənilməsi büdcədən maliyyələşən səhiyyə müəssisəsinin tibb heyətinin *Vahid Tarif Jədvəli* üzrə maddi təminatının vahid prinsiplərini nəzərdə tutur və maaşlardan (stavkalardan), eləcə də artımlar, əlavələr və qüvvədə olan qanunverijilikdə nəzərdə tutulmuş digər stimullaşdırıcı xarakterli ödənjlərdən ibarətdir.

Səhiyyə müəssisələrinə və təşkilatlarına ayrılan büdcə vəsaiti çərçivəsində əlavə haqların, üstəlik haqların, əlavələrin, mükafatların və digər stimullaşdırıcı xarakterli ödənjlərin növləri və ölçüsünü, eləcə də müəssisə və təşkilatların strukturunu və ştatlarını sərbəst müəyyən etmək hüququ verilmişdir.

Tibb heyətinin əmək haqqı stavkası və maaşları *Vahid Tarif Jədvəli* əsasında müəyyən edilir:

Əməyin ödənil- məsi jədvəli	0 10	1 11	2 12	3 13	4 14	5 15	6 16	7 17	8 18	9 19
Tarif əmsal- ları	1,0 5,11	1,32 5,72	1,74 6,41	2,30 7,18	2,58 7,97	2,89 8,85	3,24 9,82	3,63 10,90	4,07 12,10	4,56 13,43

Vahid tarif jədvəli əsasında müəyyən edilmiş stavka və maaşlar qanunverijiliklə müəyyən olunmuş və əmək müqaviləsi ilə şərtləndirilmiş iş vaxtının uzunluğuna və iş həjminin yerinə yetirilməsinə riayət olunmaqla səhiyyə

işçilərinin əməyinin ödənilməsinin minimal səviyyəsinin dövlət təminatıdır.

Sıfır dərəcəli tarif stavkasının (maaşının) ölçüsü hökumət tərəfindən müəyyən edilir və əməyin ödənilməsinin minimal ölçüsünə uyğun olur.

Vahid Tarif Jədvəlinin digər dərəcələri üzrə işçilərin stavka və maaşları tarif jədvəlinin sıfır dərəcəsinin müvafiq tarif əmsalına vurmaq yolu ilə müəyyən edilir.

Büdcədən maliyyələşən səhiyyə işçilərinin vəzifələri üzrə əməyin Vahid Tarif Jədvəli əsasında ödənilməsi dərəcələri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- baş həkim (direktor, müdir, rəis, səhiyyə müəssisəsinin rəhbəri) – 13-18-ji dərəcələr;
- baş tibb bəjisi – 8-13-jü dərəcələr;
- həkim-intern – 7-8-ji dərəcələr;
- həkim – 9-15-ji dərəcələr;
- orta tibb hey'əti – 7-12-ji dərəcələr;
- tibb bəjisi – 5-9-ju dərəcələr;
- diş texniki – 6-9-ju dərəcələr;
- əjzaçı – 6-9-ju dərəcələr və s.

Vəzifə maaşları aşağıdakı hallarda artırılır:

- a) ixtisas dərəcəsinə görə;
- b) elmi dərəcəyə görə;
- v) sağlamlıq üçün təhlükəli və son dərəcə ağır iş şəraitində işləyənlərə;
- q) təjili və təxirəsalınmaz tibbi yardım stansiyaların işçilərinə.

Əlavə haaq aşağıdakı hallarda verilir:

- a) gejdə işinə görə;
- b) bir-neçə peşənin (vəzifənin) aparılmasına, xidmət sahəsini genişləndirilməsinə;

- v) müvəqqəti olaraq işdə olmayan işçinin vəzifəsinin aparılmasına;
 q) başqa hallarda.

23.3. Səhiyyə üzrə sair xərjlərin planlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi

Stasionar səhiyyə müəssisələrinin saxlanması xərjlərin hesablanması çarpayıların artırılması müddətindən asılı olaraq, **çarpayıların orta illik miqdarı** göstərijisi əsasında, aşağıdakı formula üzrə aparılır:

$$C_{or} = C \pm \frac{C_n \cdot A_n}{12}$$

burada J_{orta} – çarpayıların orta illik miqdarı;
 J_1 – ilin əvvəlinə çarpayıların miqdarı;
 J_n – il ərzində istifadəyə verilən (ixtisar olan) çarpayıların miqdarı;
 A_n – yeni artırılmış (ixtisar edilmiş) çarpayıların fəaliyyət göstərdiyi ayların sayı.

Səhiyyə üçün rayonun büdcə layihəsində ümumi xərjlər aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. Rayonlar üzrə xəstəxanaların və digər stasionarların tibbi işçilərinin *əmək haqqı fondunun həjmi* müəyyən edilir. Şəhərlərdə, qəsəbə və kənd yerlərində yerləşən, hər bir dispanser üzrə müəyyən edilən çarpayıların orta illik miqdarından və bir ildə çarpayıya düşən orta əmək haqqından asılı olaraq:

$$\Theta HF_{il} = C_{orta} \cdot \Theta H_j$$

burada ΘHF_{II} – illik əmək haqqı fondu;

ΘH_j – il ərzində çarpayuya düşən orta əmək haqqı.

2. *Dərmanlara çəkilən xərjlər* (normativ əsasında) və eyni zamanda dəftərxana və təsərrüfat xərjləri (norma üzrə il üçün bir çarpayuya görə) müəyyən edilir.

Dərman alınmasına çəkilən xərjlərin ümumi həjmi dərmanlara çəkilən xərjlərdən və şəhər və kənd yerlərində yerləşən xəstəxanalar üzrə pulsuz və imtiyazlı şəkildə verilən dərmanların xərjlərindən ibarətdir:

$$X_d = N_x \cdot S_{cg}$$

burada X_d – stasionarda dərmanlara çəkilən xərjlər;

N_x – dərmanlara çəkilən xərij norması;

S_{jg} – çarpayılı-günlərin sayı.

$$\ddot{X}_m = X_d + X_{im}$$

burada \ddot{X}_m – dərman alınması üçün ümumi xərjlərin miqdarı;

X_d – stasionarda dərmanlara çəkilən xərjlər;

X_{im} – imtiyazla (pulsuz) verilən dərmanlara çəkilən xərjlər.

Dəftərxana və təsərrüfat xərjləri də anoloji qaydada müəyyən edilir:

$$M_d = C_{orta} \cdot N_{cx}$$

burada M_d – dəftərxana və təsərrüfat xərjləri;

N_{jx} – ildə bir çarpayuya düşən xərij norması.

3. Bir ildə *bir çarpayuya düşən ərzaq norması* aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$N_{ax} = C_g \cdot N_g$$

burada N_{ax} – bir ildə bir çarpayıya düşən ərzaq norması xərjləri;

J_g – bir ildə çarpayının fəaliyyət göstərdiyi gün;

N_g – bir gündə bir çarpayıya düşən ərzaq norması xərjləri.

Ərzaqa çəkilən xərjlərin məbləği aşağıdakı formula ilə müəyyən edilir:

$$M_x = N_{ax} \cdot C_{orta}$$

burada M_x – ərzağa çəkilən xərjlərin məbləği;

N_{ax} – bir ildə bir çarpayıya düşən ərzaq norması xərjləri;

J_{orta} – çarpayılarda orta illik miqdarı.

4. *Xəstəxanalar və dispanserlər üzrə çarpayı-günlərin miqdarı* müəyyən edilir:

$$S_{cg} = C_g + C_{orta}$$

burada S_{jg} – çarpayı-günlərin miqdarı;

J_g – bir ildə çarpayının fəaliyyət göstərdiyi gün;

J_{orta} – çarpayının orta illik miqdarı.

4. *Yumşaq inventara çəkilən xərjlər* aşağıdakı formula üzrə hesablanır:

$$X_{yi} = X_{yct} + X_{əyt}$$

burada X_{yi} – yumşaq inventara çəkilən xərjlər;

X_{yct} – yeni çarpayılarla tamamlanma;

$X_{əyt}$ – əvvəlki yataqlarla təhizat.

Eyni zamanda çarpayılarda istismar artımı hesablanır:

$$A_j = J_{ism} - J_{iom}$$

burada A_j – il ərzində çarpayılardan istismar artımı;

J_{ism} – ilin sonuna çarpayılardan miqdarı;

J_{iom} – ilin əvvəlinə çarpayılardan miqdarı.

6. Sonda xəstəxana və dispanserlər üzrə *büdcə layihəsinin ijmali xərjləri* müəyyən edilir:

$$X_m = \Theta HF + H_{\partial hf} + \ddot{U}H_{dx} + \ddot{U}H_{tx} + \ddot{U}H_{\partial x} + \ddot{U}H_{yix}$$

burada X_m – xəstəxana və dispanserlər üzrə *büdcə layihələri xərjlərinin məbləği*;

ΘHF – tibb işçilərinin və inzibati-təsərrüfat hey'ətinin əmək haqqı fondu;

$H_{\partial hf}$ – əmək haqqı fondunun hesablanması;

$\ddot{U}H_{dx}$ - dərman xərjlərinin ümumi həjmi;

$\ddot{U}H_{tx}$ – dəftərxana və təsərrüfat xərjlərinin ümumi həjmi;

$\ddot{U}H_{\partial x}$ – ərzaq xərjlərinin ümumi həjmi;

$\ddot{U}H_{yix}$ - yumşaq inventar xərjlərinin ümumi həjmi.

Tibb müəssisəsinin smetasının tərtibi zamanı əvvəlki bir-üç il ərzində stetanın ijasının iqtisadi təhlilindən istifadə edilir. Təhlil materialları üzrə nəticələr bə'zi xərjlərin həjmini, bə'zi hesablama normalarını dəqiqləşdirməyə, göstərişlərin dinamikasını aşkar etməyə, xərjlər smetasındakı maddələr üzrə kənarçıxmalara tə'sir edən müxtəlif amillərin tə'sirini müəyyən etməyə imkan verir.

Tibb müəssisələrinin maliyyələşdirilməsinin mühüm modelləri (üsulları) aşağıdakılardır:

1) xərjlər smetası bazasında müəyyən edilən konkret tibbi xidmətin qiyməti;

2) müəliyə olunan xəstənin orta xərji (ümumilikdə stasionar və ya orta hesabla şö'bə üzrə);

3) klinik statistik qrup və ya tibbi-iqtisadi standartlar əsasında bir müəljəni qurtarmış xəstənin xərcinin ödənilməsi.

Müasir şəraitdə tibbi sığortanın köməyi ilə bazar münasibətlərinin elementlərini və sosial tə'yinatı özündə birləşdirən səhiyyənin idarə edilməsinin və maliyyələşdirilməsinin optimal modelinin təkmilləşdirilməsinin və inkişafının böyük əhəmiyyəti vardır.

Tibb müəssisələri bir neçə mənbədən maliyyələşdirilir:

- büdcə vəsaitləri;
- məqsədli dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi;
- ijbəri tibbi sığorta vəsaitləri;
- könüllü tibbi sığortadan pullu xidmətlər;
- digər vəsaitlər.

1999-cü ildə qəbul edilmiş «Tibbi sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu sağlamlığın qorunması sahəsində əhalinin sosial müdafiəsi formasını müəyyən edir, sığorta hadisəsi baş verdikdə əhalinin tibbi və dərman yardımını alınmasını tə'min edir.

Tibbi sığorta ijbəri və könüllü formada həyata keçirilir.

İjbəri tibbi sığorta (İTS) dövlət sosial sığortasının tərkib hissəsi olmaqla, ijbəri tibbi sığorta proqramına müvafiq həjmdə əhalinin tibbi və dərman yardımını almasını tə'min edir.

Könüllü tibbi sığorta (KTS) ijbəri tibbi sığorta proqramında müəyyənləşdirildiyindən əlavə könüllü tibbi sığorta müqaviləsi əsasında əhalinin tibbi və digər xidmətlər alınmasını tə'min edir.

İTS sistemində sığorta edənlər:

- işləməyən vətəndaşlar üçün – müvafiq ijra hakimiyyəti orqanları və müvafiq sosial proqramlar çərçivəsində yerli özünüidarəetmə orqanları;

- işləyən vətəndaşlar üçün – mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslər və qanunverijilikdə müəyyən olunmuş qaydada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdir.

İTS sistemi dövlət büdcəsindən, sığorta edənin ödəmələri, İTS haqlarının ödəmə qaydasının pozulması hallarında tətbiq olunan jərimə və dəbbə pulu, qanunverijilikdə qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir. İTS haqlarının saxlanması və maliyyə vəsaitlərinin məqsədli istifadəsinə nəzarət müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

İTS sistemində sığorta edənlər işləyən vətəndaşlar üçün məbləği və ödənilmə qaydası müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən ijbəri tibbi sığorta haqları ödəyirlər. İTS haqları İTS proqramının yerinə yetirilməsini təmin edən məbləğdə müəyyən edilir. İşləməyən pensiyaçılar, idarə və təşkilat ləğv olunduqda müvəqqəti işsizlər, əmək qabiliyyəti olmayanlar, uşaqlar, tələbələr və büdcə təşkilatlarının işçiləri üçün İTS haqları tibbi xidmətlər üçün qiymətlərin indeksasiyası nəzərə alınmaqla müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən büdcə və sosial müdafiə fondlarının vəsaiti hesabına ödənilir.

İTS sistemində tibbi sığorta sistemində tibbi xidmətlər üçün tariflər müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Tariflər tibb müəssisələrinin rentabelliğini və tibbi sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan tibbi xidmətin müasir səviyyəsini təmin etməlidir.

KTS üzrə tibbi xidmətlər üçün tariflər sığorta təşkilatı ilə bu xidmətləri göstərən tibb müəssisəsi arasında razılaşmaya əsasən müəyyən edilir.

Tibbi sığortanın funksiyaları dövlətin sosial siyasətini həyata keçirdiyi funksiyalara uyğundur:

- sosial, belə ki, İTS – dövlətin sosial müdafiəsinin bir hissəsidir;

- tənzimləyici (nəzarət orqanlarının lisenziyalaşdırılması vasitəsilə);

- nəzarət (vergi nəzarəti vasitəsilə);

- həvəsləndirici – müəssisələrdə əhalinin əməyinin və sağlamlığının qorunması səviyyəsinin artırılması;

- monitorinq – göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin və son nəticədə tibb işçilərinin işinin qiymətləndirilməsi;

- səlahiyyətlərin bölgüsü – İTS fondları və büdcə fondları arasında maliyyə məs'uliyətinin sərhdələrinin müəyyənəşdirilməsi;

- səmərəlik – mövcud maliyyə vəsaitlərinin optimal istifadəsini nəzərdə tutur.

Göstərilən funksiyalar dövlətin sosial siyasəti və tibbi sığorta subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Beləliklə, tibbi sığorta sosial institutu və sığorta bazarı elementini əks etdirir.

23.4. Əhalinin sağlamlığının qorunması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi

Əhalinin sağlamlığının qorunması hər bir insanın fiziki və ruhi sağlamlığının mühafizəsinə, onun fəal uzun ömürlüyünün artırılmasına, tibbi yardımla təminatına yönəldilmiş siyasi, iqtisadi, hüquqi, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyena xarakterli tədbirlərin məجمusundan ibarətdir.

Əhalinin sağlamlığının qorunmasının əsas prinsiplərindən biri tibbi-sosial yardımın hamı üçün mümkünlüyündən ibarətdir.

Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- sağlamlığının qorunması sahəsində dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- səhiyyə sisteminin təşkili qaydalarının və fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi;

- dövlət səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsi;

- əhalinin xüsusi qrupları üçün tibbi-sosial yardım göstərilməsinə təminat verilməsi;

- məjburi sığorta üzrə sığorta məbləğinin və sığorta haqqının ödənilməsi qaydasının müəyyənləşdirilməsi;

- səhiyyə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının həyata keçirilməsi və s.

Dövlət səhiyyə sistemində Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, dövlət tabeliyindəki müəljə-profilaktika, elmi-tədqiqat, tədris, əjzaçılıq, sanitariya-profilaktika müəssisələri, eləcə də səhiyyənin maddi-texniki təjhizatı ilə məşğul olan, tibbi texnika və dərman vasitələri istehsal edən müəssisələr, sanitariya-epidemiologiya xidməti, məhkəmə-tibbi ekspertizası daxildir.

Dövlət səhiyyə sistemi əsasən dövlət büdcəsi, eləcə də tibbi sığorta vasitələri, müəssisə, idarə və təşkilatların gəlirlərindən könüllü ayırmalar, hüquqi və fiziki şəxslərin ianələr və istifadəsi qanunverijiliyə zidd olmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Dövlət səhiyyə sisteminin vəsaitləri:

- səhiyyənin məqsədli kompleks proqramının işlənilib hazırlanmasına və yerinə yetirilməsinə;

- dövlət səhiyyə müəssisələrinin maddi-texniki bazasının inkişafına;
- müaliyə-profilaktika və sanitariya-epidemioloji müəssisələrin saxlan-masına;
- güzəştli tibbi xidmətin göstərilməsinə;
- tibb və əjzaçılıq işçilərinin hazırlanmasına və ixtisaslarının artırılmasına;
- tibb elminin inkişafına və tətbiqinə;
- epidemiyaların aradan qaldırılmasına yönəldilir.

Xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini itirdikdə və digər hallarda vətəndaşların tibbi-sosial yardım almaq hüququ vardır.

Hər bir qadın hamiləlik dövründə, doğuş və doğuşdan sonrakı dövrdə səhiyyə sisteminin müəssisədə ixtisaslaşdırılmış tibbi yardımla pulsuz tə'min olunur.

Tibb və əjzaçılıq işçilərinin, habelə elmi işçilərin, ali və orta tibb və əjzaçılıq təhsili müəssisələrinin, universitetlərin tibb fakültələrinin professor-müəllim hey'ətinin əmək haqqı onların ixtisas dərəcəsinə, stajına və yerinə yetirdikləri vəzifələrə uyğun olaraq ödənilir və bu, əmək müqaviləsində nəzərdə tutulur.

Tibb və əjzaçılıq işlərinin əmək şəraitləri təhlükəli, zərərli amillərlə bağlı olduqda onlar vəzifə maaşlarına əlavə olaraq kompensasiya almaq, eləcə də qanunverijilikdə müəyyən edilmiş digər güzəştlərdən istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Əmək haqqının artırılmasına, əlavə ödəmələrinin verilməsinə kompensasiyalar və güzəştlər almaq hüququna malik olan tibb işçilərinin siyahısı icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Dövlət səhiyyə müəssisələrində xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən həlak olmuş tibb və əjzaçılıq işçilərinin

ailələrinə miqdarı məsüvafiq ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən birdəfəlik müavinət verilir.

Tabəçiliyindən və mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq müəliyə-profilaktika müəssisələrinin, o jümlədən elmi-tədqiqat institutları və dövlət ali tibb təhsil müəssisələrinin əhaliyə göstərdikləri pullu tibbi xidmətin qaydaları və şərtləri Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir.

Tibb müəssisələri əhaliyə göstərilən məvafiq pullu tibbi xidmətin Azərbaycan Respublikasının ərazisində ijjazə verilmiş diaqnostik, profilaktik və müəliyə metodları ilə təmin etməyə borjlıduurlar.

Tibb müəssisələrinin əlavə maliyyələşdirilməsi müəssisə, təşkilat, hüquqi və fiziki şəxslərə pullu xidmətlərin göstərilməsinə görə alınan vəsaitlər hesabına həyata keçirilir.

Tibbi xidmətlərin qiymətlərin Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş qayda üzrə tənzim edilir. İl ərzində indeksasiya gəlir-xərj smetası yenidən dəqiqləşdirilir.

Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təqdim edilən tibbi xidmətlərin qiymətləri respublika üzrə orta qiymətlərdir. Səhiyyə müəssisə rəhbərlərinə əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq bu qiymətləri 20% artırıb-azaltmaq hüququ verilir. Müstəsna hallarda tibbi xidməti qiyməti göstərilən hüdudlardan fərqlənərsə, razılaşdırılmaq üçün Səhiyyə Nazirliyinə təqdim edilməlidir.

Tibb fəaliyyətinin subyektləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsində, onların hüquq və vəzifələrinin, bu fəaliyyəti təşkilati-hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsində 30 dekabr 1999-ju ildə qəbul edilmiş "Özəl tibb fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun böyük əhəmiyyəti vardır.

Özəl tibb fəaliyyətinin subyektləri dövlət və bələdiyyə səhiyyə müəssisələri ilə yanaşı, səhiyyə sahəsində dövlət

siyasətinin həyata keçirilməsinə və əhalinin sağlamlığının qorunmasına təminat verir.

Özəl tibb fəaliyyəti hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaitləri, ijbəri və könüllü tibbi sığorta vəsaitləri, qanunverijiliklə qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Özəl tibb fəaliyyəti subyektlərinin dövlət təminatı və səhiyyənin məqsədyönlü proqramlarının həyata keçirilməsində iştirakı onları bu işə dəvət edən (razılıq verən) müvafiq ijrə hakimiyyəti orqanlarının vəsaiti və ijbəri tibbi sığorta vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir

XXIV fəsil. SOSIAL MÜDAFİƏ VƏ SOSIAL TƏ' MİNAT XƏRJLƏRİ

Sosial siyasət, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər qanunverijilik aktları ilə tənzimlənən və əhalinin hüquq və təminatlarını həyata keçirməyə imkan verən, dövlətin ən önül istiqamətlərindən biridir.

Bu jür hüquq və təminatların həyata keçirilməsi əhaliyə sosial müdafiə xidmətlərin göstərilməsini nəzərdə tutur.

Sosial müdafiə dedikdə, xüsusilə çətin vəziyyətdə olan və kənardan kömək olmadan yaşamaq iqtidarında olmayan əhali qrupunun heç olmazsa, minimum tələbatını təmin etməyə yönəldilmiş dövlət siyasəti başa düşülür. Sosial müdafiənin bu forması jəmiyyətin iqtisadi və siyasi inkişafı ilə əlaqədar meydana çıxmış və inkişaf edərək hər bir dövlətin imkan və maraqlarından asılı olaraq sosial müdafiə mexanizmi yaradılmışdır.

BMT-nin hesablamalarına görə, 150 ildən sonra dünyada hər iki nəfərdən biri qoja olajaqdır. Azərbaycanında

bu günə qojaların sayı ümumi əhalinin sayından xüsusi çəki e'tibarilə 9% təşkil edir. Əmək qabiliyyəti olmayan yaş qruplarının ümumi əhali sayında çəkisi isə 42%-i ötür.

Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi MDB ölkələrinin sistemlərinə oxşar olsa da, ölkənin sosial durumu bir qədər fərqlidir. Dövlətin himayəsində milyonlarla qaçqın, Qarabağ müharibəsi əlili və çoxuşaqlı ailə var. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) 1,2 milyona qədər vətəndaşa pensiya, 1,65 milyondan çox aztəminatlı ailəyə müxtəlif müavinətlər verir. Bu respublika əhalisinin təxminən 40 faizə qədərini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə vəziyyətinin ağır olduğu bir şəraitdə, dövlət əhalinin müəyyən kateqoriyaların Sosial xidmətlərinin minimum səviyyəsini təmin etmək iqtidarındadır. Sosial xidmətlərin bu növlərinə aiddir:

- uşaq ailələrə dövlət müavinətləri;
- yaşa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar;
- işsizliyə görə müavinətlər;
- Çernobil AES-də baş vermiş qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılması iştirakçılara müavinətlərin ödənilməsi;
- sair müavinətlər və kompensasiyalar.

Sosial müdafiə və sosial təminat xərjləri 2003-jü ildə büdcə xərjlərinin 18,5%-i təşkil etmişdir. 1998-ji ilə nisbətən bu göstərijə 4,8 bənd aşağı düşmüşdür. Lakin ÜDM-də bu xərjlərin çəkisi artmaqdadır.

Jədvəl 26. Sosial müdafiə və sosial təminat xərjlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, faizlə¹

¹ Azərbaycanın iqtisadi icmalı, 2002

<i>Göstərijilər</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
jəmi xərlər	17,6	18,6	15,4	19,8	17,0	16,4	17,1	19,6
O jüml: sosial müdafiə və sosial təminat xərləri	2,6	3,3	3,6	3,7	3,1	3,0	3,1	3,3

Əhalinin sosial təminat hüququ müxtəlif forma və metodlarla həyata keçirilir. Bununla belə hər bir dövlətdə sosial təminat hüququ sahəsində vətəndaşların pensiya təminatı ən aparıcı yer tutmuşdur.

Azərbaycan öz müstəqilliyini e'lan etdikdən sonra qəbul etdiyi ilk mühüm qanunlardan biri «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu olmuşdur. Həmin Qanun 1993-ju il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Qanuna dəyişikliklər və əlavələr 13 iyun 1997-ji ildə qəbul olunmuşdu.

Bu Qanun iki mərhələdə: ilk mərhələ 1 avqust 1997-ji ildə və ikinci mərhələ isə 1 avqust 1998-ji ildə qüvvəyə minmişdir.

Bu Qanunla vətəndaşlara aşağıdakı pensiyalar təyin edilir.

a) əmək pensiyaları:

- yaşa (qojalığa) görə;
- əlilliyə görə;
- ailə başçısını itirdiyinə görə;
- xidmət illərinə görə;

b) sosial pensiyalar.

«Azərbaycan Respublikasının 2002-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

«Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu

Yaşa görə pensiya hüququna aşağıdakılar malikdir:

- kişilər – 62 yaşına çatdıqda və azı 25 il iş stajı olduqda;
- qadınlar – 57 yaşına çatdıqda və azı 20 il iş stajı olduqda.

Yaşa görə pensiya üçün tələb edilən tam ümumi iş stajı olduqda pensiyaların minimum məbləği müvafiq işra hakimiyyəti orqanı tərəfindən respublika üzrə pensiya hesablanması üçün təsdiq olunan orta aylıq əmək haqqının 30%-i məbləğində təyin edilir.

İşləyən pensiyaçılara pensiyalar himayəsində olanlara və qulluğa görə əlavələr nəzərə alınmadan 50% məbləğində ödənilir. «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 21-jı maddəsinə əsasən yaşa görə pensiyalara əlavələr aşağıdakı qaydada müəyyən edilmişdir:

Jədvəl 27. Yaşa görə pensiyaların hesablanması

İşləmə-yənlərin hər ailə üzvünə	75 yaşına çatmış tənhalara	Müharibə əlilləri və iştirakçılara	Repressiyaya məruz qalanlara	I qrup əlillərə	Çernobil iştirakçılara
Yaşa görə minimum pensiyanın 20%	Yaşa görə minimum pensiyanın 20%	Yaşa görə minimum pensiyanın: I qrup-100% II qrup-70% III qrup-50% İştirakçı – 30%	Yaşa görə minimum pensiyanın 50%	Yaşa görə minimum pensiyanın 50%	Yaşa görə minimum pensiyanın 50%
3600 man.	3600 man.	I qrup-18000m. II qrup-12600m. III qrup-9000 m. İştirakçı – 5400 man.	9000 man.	9000 man.	9000 man.

Qeyd:

1. Jədvəlin ayrı-ayrı qrafalarında göstərilən əlavələr pensiyaçının hüququ olduqda bu əlavələri eyni zamanda ala bilər.

2. Ailə əlavəsi uşaqların 18 yaşı tamam olanadək (əyani təhsil aldıqda 23 yaşınadək) verilir.

3. İşləyənlərin pensiyalarının üzərinə himayədə olanlara (ailə əlavəsi) və qulluğa görə əlavələr hesablanmır.

Əlilliyə görə pensiyalar, orqanizmin funksiyalarının pozulması ilə əlaqədar səhhətin pisləşməsi zamanı əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirildiyi aşağıdakı hallarda təyin edilir:

a) əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyi;

b) ümumi xəstəlik;

v) müddətli hərbi və ya alternativ xidmət vəzifələrini yerinə yetirərkən yaralanma, kontuziya, zədələnmə və ya jəbhədə olmaqla əlaqədar xəstələnmə, həmçinin müddətli hərbi xidmət və alternativ xidmət zamanı xəstələnmə.

Əlilliyə görə pensiyalar əlillik, əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyi, hərbi zədə nəticəsində yaralanma, zədələnmə, müddətli hərbi və alternativ xidmət dövründə xəstələnmə hallarında iş stajından asılı olmayaraq təyin edilir.

Ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə pensiyalar 21 yaşına çatanadək əlil olmuş şəxslərə iş stajından asılı olmayaraq, 23 yaşınadək əlil olmuş şəxslərə bir il stajı olduqda, 23 yaşından sonra əlil olmuş şəxslərə isə bir il stajı və əlavə olaraq yaşın üstünə gələn hər növbəti il üçün üç ay stajı olduqda təyin edilir.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 29, 30, 32, 33 və 34-jü maddələrinə əsasən əlilliyə görə pensiyaların hesablanması qaydaları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

Jədvəl 28. Əlilliyə görə pensiyaların hesablanması

Pensiyaçıların kateqoriyaları	Pensiyanın əsas məbləği	Minimum məbləği	Əlavələr		
			İşləyənlərin hər ailə üzvünə	Müharibə iştirakçılarına	Qulluq
Ümumi səbəbdən, peşə xəstəliyi, əmək zədəsi	Orta aylıq əmək haqqının	Yaşa görə minimum pensiyanın	Yaşa görə minimum pensiyanın	Yaşa görə Minimum pensiyanın	Yaşa görə minimum pensiyanın
I qrup	70%	150%-27000 man.	20%-3600 man.	50%-9000 man.	50%-9000 man.
II qrup	50%	100%-18000 man.	20%-3600 man.	50%-9000 man.	
III qrup	30%	70%-12600 man.		50%-9000 man.	
Müharibə əlilləri və onlara bərabər tutulanlar	Orta aylıq əmək haqqının	Yaşa görə minimum pensiyanın	Yaşa görə minimum pensiyanın	Yaşa görə Minimum pensiyanın	Yaşa görə minimum pensiyanın
I qrup	80%	200%-36000 man.	20%-3600 man.	50%-9000 man.	50%-9000 man.
II qrup	60%	150%-27000 man.	20%-3600 man.	50%-9000 man.	
III qrup	40%	100%-18000 man.		50%-9000 man.	
Hərbi xidmətlə əlaqədar digər əlillər	Orta aylıq əmək haqqının	Yaşa görə minimum pensiyanın	Yaşa görə minimum pensiyanın	Yaşa görə Minimum pensiyanın	Yaşa görə minimum pensiyanın
I qrup	70%	150%-27000 man.	20%-3600 man.	50%-9000 man.	50%-9000 man.
II qrup	50%	100%-18000 man.	20%-3600 man.	50%-9000 man.	
III qrup	30%	70%-12600 man.		50%-9000 man.	

Qeyd:

1. Azərbaycan Respublikası qarşısında xüsusi xidmətlərə görə təltif olunan əlillərin pensiyalarının üzərinə əlavələr ödənilir.

2. Övladı şəhid olan əlillərin pensiyalarının üzərinə yaşa görə minimum pensiyanın 50% - 9000 manat məbləğində əlavə hesablanır.

Vəfat etmiş ailə başçısının öhdəsində olmuş əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin *ailə başçısını itirməyə görə* pensiya almaq hüququ vardır. Ailə başçısının öhdəsində olub-olmamasından asılı olmayaraq aşağıdakı əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvləri pensiya almaq hüququna malikdirlər:

- müharibədə həlak olmuş vətəndaşların uşaqları, valideynləri, dul arvadları;
- vəfat etmiş vətəndaşların uşaqları və s.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 47, 49 və 51-jı maddələrinə əsasən ailə başçısını itirməyə görə pensiyaların hesablanması qaydası aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

Jədvəl 29. Ailə başçısını itirməyə görə pensiyanın hesablanması

Pensiyaçıların kateqoriyaları	Pensiyanın əsas məbləği	Minimum məbləğ
Hər iki valideynini itirmiş, yaxud vəfat etmiş tənha ananın hər uşağına	Hər iki valideynin orta aylıq əmək haqqının 60%	Yaşa görə minimum pensiyanın 100%-18000 manat
Ümumi səbəbdən, peşə xəstəliyi, əmək zədəsi nəticəsində vəfat etmiş şəxslərin hər ailə üzvünə	Orta aylıq əmək haqqının 30%	Yaşa görə minimum pensiyanın 80%-14400 manat
Müharibədə həlak olanların və onlara bərabər tutulanların hər ailə üzvünə	Orta aylıq əmək haqqının 60%	Yaşa görə minimum pensiyanın 100%-18000 manat

Vəfat etmiş hərbi qulluqçuların hər ailə üzvünə	Orta aylıq əmək haqqının 30%	Yaşa görə minimum pensiyanın 80%-14400 manat
---	------------------------------	--

«Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə dövlət təminatının məzmununu, tədbirlərini müəyyən edir, həmin təminatın verilməsi və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Aşağıdakı şəxslərin sosial müdafiəsi həyata keçirilir;

– valideynlərini itirmiş uşaqlar – hər iki valideyni vəfat etmiş 18 yaşınadək olan şəxslər;

– valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar – hər iki valideyni mə'lum olmayan;

– valideynlik hüquqlarından məhrum edilə və ya valideynlik hüquqları məhdudlaşdırılanlar;

– xəbərsiz itkin düşmüş, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən, ölmüş e'lan edilən;

– azadlıqdan məhrum edilmə yerlərində jəzasını çəkən;

– uşaqların tərbiyə edilməsindən və ya onların hüquq və mənafelərinin müdafiəsindən imtina edilən;

– uşaqların tərbiyə, müalijə, əhalinin sosial müdafiəsi və digər analogi müəssisələrdən götürməkdən imtina edilən və d. şəxslər.

Müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunan qaydada və məbləğdə valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün qəyyumlara (himayəçilərə) aylıq müavinətlər verilir.

Bu şəxslərə həmçinin təhsil, tibbi xidmət, əmlak və yaşayış sahəsi, əmək hüququ üzrə təminatlar verilir.

Xidmət illərinə görə pensiyalar yaşa görə pensiya almaq hüququ verən yaşa çatandan əvvəl əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsinə səbəb olan işlərdə çalışan ayrı-ayrı peşə sahibləri üçün müəyyən edilmiş şərtlərlə təyin edilir.

Məsələn, AR Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi siyahı üzrə təhsil və uşaq tərbiyə müəssisələrində kişilər azı 25 il, qadınlar 20 il pedaqoji fəaliyyət göstərdikdə onlara xidmət illərinə görə pensiya almaq hüququ verilir.

65-ji maddəyə əsasən xidmət illərinə görə pensiyalar aşağıdakı qaydada hesablanır:

Xidmət illərinə görə pensiyanın hesablanması	Xüsusi staja görə əlavələr	Xidmət illərinə görə pensiyaların minimum məbləği	Xidmət illərinə görə pensiyaların maksimum həddi
Orta aylıq əmək haqqının 60%	Pensiya təyin edilməsi üçün tələb edildəndən artıq xüsusi iş stajının hər tam ili üçün orta aylıq əmək haqqının 1%	Yaşa görə minimum pensiyanın 100%-18000 m.	Orta aylıq əmək haqqının 80%

İşləməyən pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında 24 dekabr 1999-cu il Sərənjama əsasən pensiya və müavinətlərinin ümumi məbləği 50 min manatdan az olan işləməyən pensiyaçıların (III qrup əlilliyə görə pensiya alanlardan başqa) pensiya və müavinətlərinin ümumi məbləği dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına əlavə edilməklə 50 min manata çatdırılıb.

Sosial pensiyalar aşağıdakı əmək qabiliyyəti olmayan işləməyən vətəndaşlara onların əmək pensiyası almaq hüququ olmadıqda təyin edilir və ödənilir:

- ümumi xəstəlik nətişində I, II və III qrup əlillərə;

- 65 yaşına çatmış kişilərə, 60 yaşına çatmış qadınlara;

- 55 yaşına çatmış, 3 və daha çox uşaq doğub 8 yaşınadək tərbiyə etmiş analara;

- uşaqlıqdan əlil olanların 55 yaşına çatmış analarına, onlar həmin uşaqları 8 yaşınadək tərbiyə etmişlərsə;

- ailə başçısını itirmiş uşaqlara;

- vəfat etmiş ailə başçısının 8 yaşına çatmış uşaqlarına, qardaşlarına, baxılarına, nəvələrinə qulluq edən və işləməyən valideynlərdən birinə və ya ərə (arvada), yaxud babaya nənəyə, qardaşa, baxıya yaşından və əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq.

Sosial pensiya əmək qabiliyyəti almaq hüququ olmayan I,II və III qrup uşaqlıqdan əlillərə və eləcə də 16 yaşına çatmamış əlil uşaqlara da təyin olunur.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 91-jı maddəsi sosial pensiyaların aşağıdakı qaydada məbləğini müəyyən etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında sosial sığortalar sahəsində tənzimlənən münasibətlər, sosial sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsasları 18 fevral 1997-jı ildə qəbul edilmiş «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunur.

Yaşa görə sosial pensiyalar	Ailə başçısını itirməyə görə sosial pensiyalar	I qrup əlilliyə və II qrup əlilli-yə görə so-sial pensiyalar	II qrup ümumi xəstəlikdən əlilliyə görə sosial pensiyalar	16 yaşına çatmamış uşaqlara sosial pensiyalar	III qrup əlilliyə görə sosial pensiyalar
Yaşa görə minimum	Yaşa görə minimum pensiyanın 80%	Yaşa görə minimum pensiyanın 100%	Yaşa görə minimum pensiyanın 80%	Yaşa görə minimum pensiyanın 100%	Yaşa görə minimum pensiyanın 50%

pensiyanın 80%					
14400 manat	14400 manat	18000 manat	14400 manat	18000 manat	9000 manat

Qeyd:

I qrup əlillərin, 16 yaşına çatmamış əlil uşaqların pensiyalarının üzərinə yaşa görə minimum pensiyanın 50% - 9000 manat məbləğində qulluq əlavəsi hesablanır.

Sosial sığorta vətəndaşların itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərjlərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına ygnəldilmiş təminat formasıdır.

Sosial sığorta məjburi dövlət sığortası və könüllü (əlavə) sığorta formalarında olur.

Məjburi dövlət sosial sığortası işəgötürənlər tərəfindən bütün fərdi əmək müqaviləsi (kontraktı) üzrə işləyənlər barəsində həyata keçirilir.

Sosial sığorta hadisəsi baş verdikdə aşağıdakı sığorta ödəmələri verilir:

- «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq dövlət pensiyaları;

- könüllü (əlavə) sosial sığorta əsasında dövlət pensiyalarına əlavələr;

- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət;

- haiməliliyə və doğuma görə müavinət;

- uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət;

- qanunverijilikdə nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatana qədər uşağa qulluqla əlaqədar müavinət;

- dəfn üçün müavinət;

- sığorta olunanların sanatoriya-kurort müalijəsi üzrə xərjlərinin tam və ya qismən ödənişi.

Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi ilə sosial sığorta üzrə təminatın növləri də müəyyən edilə bilər.

İkinci növ təminat vətəndaşların əvvəlki ödənişlərindən asılı olmayaraq müvəqqəti və ya həmişəlik əhalinin ehtiyacı olan aztəminatlı təbəqəsinə kömək olunmasını nəzərdə tutur.

Bu tədbirlər dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Bu kateqoriyada olan ailələrin müavinət alması hüququ forması üçün bəzi hallarda ailənin aylıq gəlirinin məbləği nəzərə alınır.

Dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına aşağıdakı müavinətlər ödənilir:

- uşaq doğulduğu aydan başlayaraq 16 yaşına çatanadək (18 yaşınadək təqaüd almayan məktəblilər) verilən müavinətlər;

- işləməyən təqaüdcülərə verilən müavinət;

- uşağın valideyni müddətli hərbi xidmətdə olduğu müddətdə verilən müavinət;

- müharibə əlillərinin, şəhid ailələrinin uşaqlarına verilən müavinət;

- 70 yaşından yuxarı tənha, ahıl vətəndaşlara aylıq əlavə müavinət;

- sosial təqaüdcülərə, Çernobıl qəzası əlillərinə, I və II qrup vətəndaşlara aylıq əlavə müavinət;

- 1941-1945 ji illər Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarına, fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş vətəndaşlara aylıq müavinətlər.

Sosial sığorta vəsaitləri hesabına mvaliyyələşdirilən əsas təminat növü vətəndaşların pensiyalarının ödənilməsidir.

«Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət ijbəri şəxsi sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu bu işçilərin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə onların həyatının və sağlamlığının dövlət ijbəri şəxsi sığorta qaydalarını və şərtlərini müəyyən etmişdir.

Hər bir məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçisi onların 5 illik əmək haqqı məbləğində sığorta edilir.

Sığorta haqqı, işin aparılması üçün sığortaçının xərjləri də nəzərə alınmaqla, sığorta məbləğinin bir faizi miqdarında müəyyən edilir.

Sığorta hadisələri baş verdikdə sığorta məbləğindən faizlə aşağıdakı sığorta ödənişləri verilir:

a) sığorta olunan məhkəmə və ya hüquq mühafizə orqanlarında xidmətdə olduğu zaman həlak olduqda (vəfat etdikdə) – 100 faiz;

b) sığorta olunan xidmətdə olduğu zaman aldığı zədələnmə, yaralanma və ya xəsarətə görə xidmətdən çıxdıqdan sonra üç il ərzində öldükdə – 100 faiz;

v) sığorta olunana əlillik tə'yin olunduqda:

- I qrup – 80 faiz;
- II qrup – 60 faiz;
- III qrup – 40 faiz;

q) sığorta olunan:

- ağır yaralandıqda – 20 faiz;
- yüngül yaralandıqda – 10 faiz.

Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət ijbəri sığortası hər il dövlət büdcəsindən nəzərdə tutulmuş vəsait hesabına aparılır.

«Bə'zi kateqoriyalardan olan vətəndaşlara tə'dilən aylıq və birdəfəlik müavinətlərin məbləği barədə» Fərmana əsasən:

- valideynlərdən biri şəhid olmuş ailədə hər bir uşağın 16 yaşı (şagirdlər üçün 18 yaş) tamam olanadək onların hər birinə aylıq müavinət 35 min manat məbləğində müəyyən edilmişdir;

- Çernobıl qəzası nəticəsində I və II qrup əlil olmuş, yaxud vəfat etmiş valideynlərin uşaqlarına, habelə Çernobıl qəzası nəticələrinin aradan qaldırılması iştirakçıları dispanser qeydiyyatında olan uşaqlarına hər uşaq üçün aylıq müavinət 25 min manat məbləğində müəyyən edilmişdir;

- «Çernobıl qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 14-jü maddəsində nəzərdə tutulmuş əlillərə hər il müəliyə ilə əlaqədar olaraq verilən birdəfəlik müavinət 30 min manat müəyyən edilmişdir.

«Hərbi qulluqçuların» pensiya təminatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu müvafiq işra hakimiyyəti orqanlarının zabit hey'əti, gizirləri, miçmanları və xidmətindən artıq xidmət edən hərbi qulluqçuları, habelə müvafiq işra üakimiyyəti orqanlarının sırası və rəis hey'əti, onların ailələri üçün Azərbaycan Respublikasının ərazisində vahid dövlət pensiyaları sistemini müəyyən edir.

Hərbi qulluqçulara əlilliyə görə pensiyalar, onların ailələrinə isə ailə başçısının itirməyə görə pensiyalar, xidmət illərinə görə pensiyalar tə'yin edilir.

20 il və daha çox hərbi xidmət və ya orqanlarda xidmət etməyə görə pensiyanın minimum məbləği Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi ilə müəyyən edilən minimum əmək haqqının 150 faizi məbləğində tə'yin edilir.

Əlilliyə görə pensiyaların minimum məbləğləri aşağıdakı kimi müəyyən edilir;

a) I və II qrup müharibə əlillərinə və xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən əlil olmuş hərbi qulluqçulara – yaşa görə minimum pensiyanın 200 faizi, III qrup əlillərə – yaşa görə minimum pensiyanın 150 faizi;

b) digər əlillərə, o cümlədən xidməti vəzifələri yerinə yetirməklə bağlı olmayan hadisə nəticəsində əlil olmuş şəxslərə:

- I və II qrup əlillərə – yaşa görə minimum pensiyanın 100 faizi məbləğində;

- III qrup əlillərə - yaşa görə minimum pensiyanın 50 faizi məbləğində.

Ailə başçısını itirməyə pensiyalar aşağıdakı məbləğlərdən az ola bilməz:

- ailənin əmək qabiliyyəti olmayan hər bir üzvü üçün – yaşa görə minimum pensiyanın 75 faizi;

- valideynlərinin ikisini də itirmiş hər uşaq üçün, habelə hərbi əməliyyatlar zamanı və ya xidmət vəzifələrini yerinə yetirərkən həlak olmuş hərbi qulluqçunun ailəsinin əmək qabiliyyəti olmayan hər bir üzvü üçün - yaşa görə minimum pensiyanın 100 faizi.

21 may 1999-cü il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti «Məjburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzalamışdır. Qanunun məqsədi Azərbaycan Respublikasında məjburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin məskunlaşdırılması, sosial müdafiəsi tədbirlərinin və bununla əlaqədar dövlət orqanlarının vəzifələrini müəyyən edir.

Məjburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslərə aşağıdakı sosial müdafiə tədbirləri tətbiq edilir:

- müvəqqəti yaşayış sahəsi ilə tə'min edilməsi;
- məşğulluğun tə'min edilməsi;

- sosial təminat;
- tibbi təminat;
- təhsil hüququnun təmin edilməsi;
- nəqliyyat və mənzil-kommunal güzəştləri;
- vergi güzəştləri.

Məjburi köçkünlərə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirməyə görə sosial sığorta ödəmələri iş stajından asılı olmayaraq əmək haqlarının tam həjmində ödənilir.

Azərbaycan Respublikasının Məjburi köçkünlərin Sosial Müdafiə Fondu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Qərarı ilə 6 dekabr 1999-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin yanında yaradılmışdır.

Fondun əsas məqsədi məjburi köçkünlərin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, onlar üçün iş yerlərinin açılmasını təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsi, əsasən sosial infrastrukturun bərpasına yönəldilmiş mikrolayihələrin yerinə yetirilməsi üçün vəsait ayırmaq istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir.

Məjburi köçkünlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında Sərənjama əsasən yemək xərci üçün verilən aylıq müavinət 2000-ci ilin yanvar ayının 1-dən 20 min manat məbləğində müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti «Məjburi köçkünlərin birdəfəlik və mütəmadi pul yardımları, ərzaq və sənaye məhsulları ilə təmin edilməsi» Qaydasını təsdiq etmişdir. Bu Qərara əsasən məjburi köçkünlərə mütəmadi pul yardımları dövlət büdcəsi hesabına ödənilir.

XXV fəsil. DÖVLƏT BORJLARI VƏ DÖVLƏT ZƏMANƏTLƏRİ

25.1. Dövlət borjlarının və dövlət zəmanətlərinin

iqtisadi mahiyyəti, əsas anlayışlar.

Hər bir dövlətin mövjud maliyyə vəsaiti ilə onun xərjləri arasında müəyyən dövr ərzində fərq əmələ gələ bilər. Bu fərq həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Belə ki, müsbət fərq olduqda həmin vəsait dövlətin ehtiyatına keçir. Bu fərq mənfi olduqda isə hər hansı bir mənbə hesabına ödənilməlidir. Həmin mənbənin tapılması bu fərqi bağlanması prosesi və sonradan borjun qaytarılması borjlanma adlanır. Başqa sözlə desək, hökumətin xərjlərinin gəlirlərlə örtülə bilməyən hissəsinin digər mənbələrdən borj hesabına ödənməsi və hər bir hüquqi və fiziki şəxsə zəmanət verməsi nəzərdə tutulur.

Dövlət borju – müvafiq xərjlərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət zəmanəti ilə alınan və dövlətin öhdəliyi əsasında müəyyən edilmiş müddətlərdə qaytarılması nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitidir.

Dövlət borjları normal istifadə olunarsa, sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərə bilər. Əgər onlar yalnız jari istehlak məqsədlərinə istifadə olunarsa, bu zaman jəmiyyət üçün ağır bir yükə çevrilir.

Beynəlxalq maliyyə-kredit və digər kredit təşkilatlar ilə saziş əsasında ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların dəstəklənməsi və ayrı-ayrı prioritet hesab edilən layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə müvafiq qaydada hökumət zəmanətləri verilir. Belə ki, dövlət büdcəsində həmin il tələb olunan məbləğdə vəsait olmadıqda hökumət zəmanətlə borj alır və gələcək illərin büdcəsində bu borjun ödənilməsi üçün vəsait nəzərdə tutulur.

Dövlət zəmanətinin verilməsi məsələsinə dövlət investisiya proqramları çərçivəsində baxılır və kreditlə əhatə olunan layihələr üzrə texniki-iqtisadi əsaslandırılmalara və

kredit sazişinin şərtlərinə Maliyyə Nazirliyi və digər əlaqədar orqanlar tərəfindən müvafiq rəy verilir.

Dövlət borj zaman hüquqi və fiziki şəxslərin və digər qurumların qənaətlə yığdıqları vəsaiti özünə jəlb edir və buna uyğun olaraq borjun müddəti bitdikdə geri qaytarır. Buna görə də borjlanma həm dövlətə gəlir gətirir, həm də dövlət xərjlərini artırır. Dövləti borjlanmaya sövq edən əsas səbəb dövlətin ən vacib xərjlərini tam maliyyələşdirmək məjburiyyətidir. Bu xərjlər heç də həmişə vergilər və digər dövlət gəliri ilə təmin edilə bilmir. Çünki, dövlətin vergi və digər ənənəvi gəlirlərinin artırılmasının müəyyən hüdudu vardır. Bu hüdud nə qədər geniş olsa da elə dövlət xərjləri meydana gəlir ki, həmin gəlirlər bunun üçün kifayət etmir.

Bu baxımdan borjlanmanı vergilərə və başqa dövlət gəlirlərinə alternativ kimi başa düşmək qətiyyəən düzgün deyildir. Bununla bərabər hər hansı bir dövlət xərjinin vergi və digər normal dövlət gəlirləri ilə deyil, borjlanma ilə maliyyələşdirilməsi üçün xüsusi səbəb ola bilər. Bu əsasən xüsusi səbəblərə əsaslanan maliyyə ehtiyajlarının təmin edilməsidir. Bu kimi xərjlərə əsasən fəvqəladə hallar, müharibə, təbii fəlakətlərlə bağlı xərjlər aid edilir.

Dövlətin borjlanması və borjların idarə edilməsi də dövlət xərjləri və gəlirləri kimi onun maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir.

Dövlət borjlanmaya və borjların idarə edilməsinə başlayarkən bu vasitə ilə özünə gəlir əldə etmək məqsədini deyil, iqtisadi və sosial vəzifələri reallaşdırmaq istəyir. Əsasən dövlət ən çox inflyasiya dövrlərində borjlanır. Əsas məqsəd sərf ediləjək xərjlərin təmin edilməsi deyil, iqtisadiyyatda pul-kredit və valyuta sahəsindəki çətinlikləri aradan qaldırmaqdır.

İnflyasiya dövrlərində dövlət borjlarının uzunmüddətli və yüksək faizli olması lazım gəlir ki, burada

da məqsəd iqtisadiyyatda pul aktivlərinin məhdudlaşdırılması, şəxsi istehlak və investisiya xərjlərinin azaldılmasına nail olmaq izafi xərjlərə tələbi aşağı salmaqdan ibarətdir.

Müasir dövrdə demək olar ki, dünyanın əksər dövlətləri mütəmadi olaraq borjlanmaq və borj ödəmək məjburiyyətindədirlər. Dövlətin borjlanma və ödəmə fəaliyyəti dövlətin borj bazarı və ya borj imkanlarını aydın göstərir. Bu borj bazarı eyni xüsusiyyətli borjlardan ibarət deyildir. Bu baxımdan dövlət borjları xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılır.

«Dövlət borju haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının daxili borju daxili və xarici dövlət borjundan ibarət olmaqla, respublikanın təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi xərjlərinin maliyyələşdirilməsi və büdcə kəsirinin yerinin doldurulması üçün Azərbaycan Respublikası Hökumətinin hüquqi və fiziki şəxslərə, habelə xarici dövlətlərə müvafiq faiz ödənilməklə qaytarılmalı olan, milli və ya xarici valyuta ilə idarə edilmiş borj öhdəlikləridir.

Maliyyə Nazirliyinin Azərbaycan Respublikası adından bağladığı müqavilələr (sazişlər) üzrə milli valyutada ifadə olunmuş daxili dövlət borjunun və xarici dövlət borjunun ümumi məbləğidir. Azərbaycan Respublikasının digər xarici valyutalarda dövlət borju Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən müvafiq tarixə müəyyən olunmuş rəsmi valyuta məzənnəsinə əsasən milli valyutada ifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət borjunun formaları və tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir.

- Azərbaycan Respublikası Hökumətinin aldığı kreditlər;

- Hökumət adından buraxılan qiymətli kağızlar şəklində dövlət istiqrazları;

- Hökumətin təminat verdiyi digər borj öhdəlikləri.

Borjun tərkibi isə ötən illərin borjundan və yeni yaranan borjdan ibarətdir.

Dövlət borju qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli borj öhdəlikləri şəklində ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının kreditlər üzrə dövlət zəmanətləri Maliyyə Nazirliyinin Azərbaycan Respublikası adından kreditlər üzrə təqdim etdiyi bütün dövlət zəmanətləridir.

Azərbaycan Respublikasının daxili kreditlər üzrə dövlət zəmanətləri Azərbaycan Respublikasının kreditlər üzrə dövlət zəmanətlərinin tərkib hissəsi olmaqla, zəmanət müqavilələrinə uyğun olaraq milli valyutada ifadə olunmuş məbləğin kredit təşkilatlara ödəniş üzrə Maliyyə Nazirliyinin Azərbaycan Respublikası adından üzərinə götürdüyü bütün şərti öhdəliklərin məbləğini özündə əks etdirir

Azərbaycan Respublikasının xarici kreditlər üzrə dövlət zəmanətləri Azərbaycan Respublikasının kreditlər üzrə dövlət zəmanətlərinin tərkib hissəsi olmaqla, zəmanət müqaviləsinə uyğun olaraq xarici valyutada ifadə olunmuş məbləğin kreditor təşkilatlarına ödəniş üzrə Maliyyə Nazirliyinin Azərbaycan Respublikası adından üzərinə götürdüyü bütün şərti öhdəliklərin məbləğini özündə əks etdirir.

Əsas borj məbləği – borj müqaviləsinə (sazişə) uyğun olaraq alınmış (istifadə edilmiş) pul vəsaitlərinin ümumi məbləğidir.

Dövlət qiymətli kağızı – dövlət borjunun bir forması olmaqla, borj alan təmsalında Azərbaycan Respublikası ilə kreditor təmsalında fiziki və hüquqi şəxslər arasında milli və

ya digər valyutada qısamüddətli və ya uzunmüddətli borj müqaviləsindən irəli gəlir.

Faizli qiymətli kağız üzrə (dövlət istiqrazı) əsas borj məbləği – ödəniş gününə ödənilməli olan qiymətli kağızın nominal dəyərini ümumi məbləğidir.

Diskontlu qiymətli kağız – nominal dəyərindən aşağı qiymətə satılan qiymətli kağızdır.

Təxsisat – Parlament tərəfindən Hökumətə verilmiş səlahiyyət çərçivəsində xəzinədarlıq vasitəsilə həyata keçirilən xərjlərdir.

Daimi təxsisat – il ərzində təsdiq olunmuş büdcə haqqında qanunda yenidən təsdiqi tələb edilməyən qanunverijiliklə nəzərdə tutulmuş müəyyən məqsəd üçün həyata keçirilən büdcə xərjləridir.

Xəzinədarlıq hesabı – bütün gəlirlərin toplandığı və büdcə xərjlərinin həyata keçirildiyi hesabdır.

Hesabda yazılış sistemi – Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən baş agent kimi qiymətli kağızların sənədləşdirilmiş formasının qeydiyyat və uçotunun aparılması sistemidir.

Pul öhdəliyi – müəyyən pul məbləğinin ödənilməsi üzrə öhdəlikdir.

Təminat hesabı – Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət zəmanətləri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə benifisiar təşkilatların verilmiş zəmanətlərə görə ödədiyi haqq və büdcə vəsaiti hesabına yaradılan büdcədən kənar hesabdır.

Təminat müqaviləsi – Maliyyə Nazirliyi ilə kreditor arasında ödənişlərin müəyyən edilmiş şərtlərə uyğun olaraq həyata keçiriləcəyi haqqında bağlanan müqavilədir.

Kredit müqaviləsi – debitorun kredit təşkilatından pul vəsaitləri alması, əsas borj və müvafiq faizlərin müəyyən

vaxtdan sonra ödənilməsinə dair razılığı haqqında müqavilədir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət borjlarının maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsnifatına uyğun olaraq həyata keçirilir.

25.2. Azərbaycan Respublikasının daxili dövlət borjunun formaları və tərkibi

Azərbaycan Respublikasının daxili dövlət borju Azərbaycan Respublikasının dövlət borjunun tərkib hissəsi olmaqla, Maliyyə Nazirliyinin Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri ilə bağladığı müqavilələrin bilavasitə yerinə yetirilməmiş öhdəlikləri ilə borj vəsaitlərinin milli valyutada yekununu əks etdirir.

Daxili borj – dövlətin daxili bazarlardan əldə etdiyi, yəni ölkə daxilində yerləşən müəssisə və təşkilatlardan, banklardan və yaxud əhalidən jəlb edilən borjlara deyilir.

Hər hansı bir borjun daxili borj olub-olmadığını müəyyənləşdirən əsas əlamət borjun alınma yeridir. Əgər borj milli maliyyə mənbəyi ilə təmin olunarsa, onda bu borj daxili borjdur.

Daxili borjlar dövlət borjunun ən mühüm hissəsini təşkil edir. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, inflyasiyanın sabit olduğu hallarda dövlətin daxili maliyyə bazarlarından borjlanması xarici maliyyə bazarlarından borjlanmasından daha asandır və üstündür. Bundan başqa, dövlət daxili maliyyə bazarlarından borjlanarkən satdığı dövlət istiqrazlarının pulunu tez bir zamanda əldə edir və tez bir zamanda da dövlət xərjlərini ödəyir.

Normal şəraitdə, yəni iqtisadi sabitlik dövründə dövlətin buraxdığı istiqrazların daxili maliyyə bazarlarında alijının tapılması heç də çətin olmur. Dövlət qiymətli

kağızlarını satın alanlar müxtəlif qurumlar ola bilərlər: - müxtəlif fondlar, xeyriyyə jəmiyyətləri, sosial yardım təşkilatları, sığorta şirkətləri, investisiya şirkətləri və fondları, Milli Bank, kommərsiya bankları, maliyyə şirkətləri, fiziki şəxslər və s.

Hazırda Azərbaycan da müəyyən qədər daxili və xarici borj bazarı yaranmışdır. Bu borjlar isə «Dövlət borju haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənilir. Daxili və xarici dövlət borjlarının limitləri hər il dövlət büdcəsi ilə bərabər təsdiq olunur.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsnifatına əsasən Azərbaycan Respublikasının dövlət daxili borjunun maliyyələşmə mənbələri aşağıdakılardır:

- uzunmüddətli dövlət daxili uduşlu istiqrazları;
 - qısamüddətli istiqrazlar və veksellər;
- başqa kateqoriyalara aid olmayan uzunmüddətli ssudalar;
- başqa kateqoriyalara aid olmayan qısamüddətli ssudalar;
 - sair öhdəliklər;
- bank hesabında vəsait qalıqlarının dəyişdirilməsi. Ölkənin daxili borjunun əsas komponentləri aşağıdakılardan ibarətdir:
 - dövlət qısamüddətli istiqraz vərəqələri;
 - 1994-jü il dövlət 150 faizli istiqraz vərəqələri;
 - hökumətin sərənjamına əsasən buraxılmış dövlət nəğdsiz kuponlu istiqraz vərəqələri;
 - beynəlxalq maliyyə-kredit və digər kredit təşkilatları ilə aparılan danışıqlar nətiyəsində ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların dəstəklənməsi və ayrı-ayrı prioritet hesab edilən layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə müvafiq hökumət zəmanətləri ilə verilmiş kreditlər;

- Birləşmiş Universal Səhmdar Bankının zəruri kapitalla və likvidliyə olan tələbatını ödəmək məqsədilə buraxılan dövlət qiymətli kağızları;
 - Mərkəzləşdirilmiş kredit resursları üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının silinmiş əsas borju məbləğində yerləşdirilmiş dövlət qiymətli kağızları;
 - 2001-ci il dövlət daxili uduşlu istiqraz vərəqələri.
- Kreditlər üzrə maliyyələşmələr Azərbaycan Respublikasının Hökuməti adından «zəmanətçi» kimi çıxış edən Maliyyə Nazirliyi ilə benefisiar arasında müvafiq sazişlər imzalandıqdan sonra həyata keçirilir. Hökumət zəmanəti ilə təmin edilmiş kreditlərdən istifadə edən benefisiarlar layihələr üzrə görülmüş işlər və maliyyələşmələrlə əlaqədar Maliyyə Nazirliyinə rüblük hesabatlar təqdim edilməli və eyni zamanda Maliyyə Nazirliyi bu hesabatları Nazirlər Kabinetinə təqdim etməlidir.

Daxili dövlət krediti aşağıdakı formalarda ola bilər: dövlət istiqrazları; əhalinin əmanətlərinin bir hissəsinin dövlət istiqrazlarına çevrilməsi; ümumdövlət ssuda fondundan borj vəsaitinin alınması; xəzinə öhdəlikləri və s.

Normal iqtisadi sabitlik şəraitində dövlətin buraxdığı istiqrazların daxili maliyyə bazarında satışı normal həyata keçirilir.

Dövlət istiqrazlarının xüsusiyyəti əhalinin, müəssisə və təşkilatların sərbəst pul vəsaitləri istiqrazların, xəzinə biletlərinin və digər qiymətli kağızların buraxılışı və satışı ilə əlaqədar xərjlərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilməsindən ibarətdir. Dövlət istiqrazları satarkən onlara görə müəyyən müddət ərzində, müəyyən faizlə jəlb edilmiş pul vəsaitinin ödənilməsinə öz üzərinə bir öhdəlik kimi götürür.

Dövlət istiqrazları bir neçə əlamət üzrə təsniflənirlər:

1. Yerləşdirmə üsuluna görə dövlət istiqrazları bir neçə əsas qrupa bölünürlər: *sərbəst dövr edən; abunə formasında yerləşdirilən; ijbəri formada yerləşdirilən*.

Dövlət istiqrazları hökumət tərəfindən ssuda kapitalı bazarında bankların və qeyri-bank maliyyə institutları vasitəçiliyi ilə yerləşdirilir. İstiqrazlar adətən bank sistemi vasitəsilə, əhalinin əmanətlərinin yaradılması üçün isə əmanət bankları vasitəsilə yerləşdirilir.

2. Dövlət istiqrazları *qısamüddətli* – bir il müddətində ödənilən; *orta müddətli* – beş ilədək; *uzunmüddətli*- beş ildən yuxarı olur.

3. Gəlirlik növlərinə görə istiqrazlar *faizli* (istiqraz sahibi hər il eyni həjmdə təsdiq olunmuş dərəcə əsasında gəlir əldə edir) və *uduşlu* (uduş tirajı nəşr olunandan sonra gəlir əldə edilir) ola bilər.

4. Dövlət istiqrazları yerləşdirilməsi yerinə görə *daxili* (milli valyutada) və *xarici* (kreditor ölkənin, borj alan ölkənin, üçünjü ölkənin valyutasında) olur. Daxili istiqrazları xarici ölkə vətəndaşları da ala bilər.

Bir çox ölkələrdə dövlət istiqrazları dövlət gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edirlər (vergilərdən sonra ikinci). Bütjə kəsirinin xroniki mövjudluğu şəraitində dövlət artan xərjlərini maliyyələşdirmək məqsədilə dövlət istiqrazlarından istifadəni genişləndirir. Vergilərin sistemə artımına baxmayaraq ölkənin artan xərjlərini tam ödəyə bilmirlər.

Dövlət istiqrazları dövlətə qısa müddət ərzində böyük həjmdə pul vəsaitinin jəmlənməsinə imkan verir.

Dövlət istiqrazlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətin kreditorları rolunda dövlətə könüllü olaraq pul vəsaitlərini ssuda formasında verən ssuda kapitalının sahibi çıxış edir. Eyni zamanda dövlət istiqrazlarının ödənilməsi və onlara görə faizlərin verilməsi vergilər vasitəsilə həyata keçirilən vəsaitlərdir. Dövlətin kreditorları faiz şəklində gəlir

əldə edirlər, yəni bu halda istiqrazlar vasitəsilə milli gəlirin yenidən bölgüsü həyata keçirilir.

Dövlət istiqrazları bir qayda olaraq, pul formasında olur. Kağız pulların kəskin qiymətdən düşməsi nəticəsində onların natural formada tətbiqi həyata keçirilirdi. Dövlət istiqrazlarının ümumi həjmində daxili istiqrazların xüsusi çəkisi yüksəkdir (Böyük Britaniyada – 97 %, Fransada – 96 %, İtaliyada – 90 % və Yaponiyada – 87 %).

Azərbayjanda dövlətin daxili borjlarına çəkilən xərjlərin ÜDM-da xüsusi çəkisi 2001-ji ildə 0,5%, büdjə xərjlərində isə 2,9% təşkil etmişdir. Daxili borjun ödənilməsi ilə bağlı xərjlərdə daxili istiqrazların xüsusi çəkisi 20,2% olmuşdur, 2002-ji ildə isə bu göstərijə 36,0% proqnozlaşdırılmışdır.

Dövlət istiqrazları həm mərkəzi hökumət tərəfindən, həm də yerli idarəetmə (bələdiyyə) orqanları tərəfindən buraxıla bilər.

Bəzi hallarda dövlət borjları o miqyasa çatır ki, bəzi dövlətlər dövlət istiqrazları üzrə öhdəliklərini müəyyən olunmuş müddətdə ləğv edə bilmirlər. Buna görə də əvvəllər buraxılmış istiqrazların şərtlərini dəyişmək zərurəti yaranır.

Bu istiqrazlar üzrə xərjlərin azaldılması üçün onların müddəti uzadılır və ya ödəniləjək faizlərin həjmi azaldılır.

Bəzi hallarda bu üsulların hər ikisi birgə tətbiq olunur.

Dövlət qiymətli kağızları qiymətli kağızlar bazarında xüsusi yer tutur. 26 iyul 1999-ju ildə qəbul edilmiş «Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızların buraxılışı və tədavülü qaydalarını müəyyən edir, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının fəaliyyətini tənzimləyir. Dövlət istiqrazları, veksellərin bəzi tipləri, banknotlar, xəzinə öhdəlikləri, çeqlər və başqaları onların sahibi ilə emitentlər arasında əmlak münasibətlərini əks etdirir, bunlardan

istifadəyə görə gəlir əldə etməyə imkan verir. Dövlət qiymətli kağızları müəyyən səbəblərə görə hökumət, icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən buraxıla bilər.

Qiymətli kağız – onun sahibinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarını və bu hüquqların verilməsi imkanını müəyyən edilmiş formaya və məcburi rekvizitlərə riayət etməklə təsdiqləyən sənəddir.

Qiymətli kağızlar emissiya və qeyri-emissiya qiymətli kağızlarına bölünür.

Emissiya qiymətli kağızları – buraxılışlarla yerləşdirilən və qiymətli kağızların əldə edilməsi vaxtından asılı olmayaraq bir buraxılış daxilində hüquqlarının həyata keçirilməsinin həjmi və müddəti eyni olan qiymətli kağızlardır.

Qeyri-emissiya qiymətli kağızları – buraxılışlarla yerləşdirilən və qiymətli kağızlar üzrə hüquqların keçməsinin həjmi və müddəti müxtəlif olan qiymətli kağızlardır. Qeyri-emissiya qiymətli kağızlarına veksəl, çek, depozit sertifikatları, opsiyon, varrant, fyuçers, özəlləşdirmə payları və bu anlayışa cavab verən qiymətli kağızların digər növləri aiddir.

Səhm – onun sahibinin (səhmdarın) səhmdar jəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində almaq, səhmdar jəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək və o, ləğv edildikdən sonra qalan əmlakın bir hissəsini əldə etmək hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır.

İstiqraz vəərəqəsi – onun sahibinin emitentdən istiqraz vəərəqəsində nəzərdə tutulan müddətdə onun nominal dəyərinin və bu dəyərdən müəyyən edilmiş faizi və ya başqa əmlak ekvivalentini almaq hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır. Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları üzrə gəlir aşağıdakı formada müəyyən edilə bilər:

- qiymətli kağızın nominalına nisbətdə müəyyənləşdirilmiş faiz dərəcəsi ilə;
 - pilləli faiz dərəcəsi ilə;
- diskontla (nominal dəyərdən güzəştlə);
 - dəyişilə bilən faiz dərəcəsi ilə;
- qiymətli kağızların nominal dəyərinin indeksləşdirilməsi yolu ilə.

Dövlət istiqrazların nominal dəyərini müəyyən edir. Bu məbləğ istiqraz sahibinə onun ləğv edilməsi nəticəsində ödənilir və onun üzərinə faizlər hesablanır. Lakin istiqraz sahibi üçün real gəlirlik səviyyəsi onun nominal dəyərindən yuxarı və yaxud aşağı ola bilər. Bu onunla əlaqədardır ki, istiqrazlar məzənnə qiyməti ilə satıla bilər, bu da onun nominal dəyərindən fərqlənə bilər. Belə kənarlaşma *məzənnə fərqi* adlanır.

Dövlət qiymətli kağızlarının buraxılmasının əsas məqsədi bunlardır:

- jari büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi;
 - əvvəllər buraxılmış istiqrazların ləğv edilməsi (ödənilməsi);
 - dövlət büdcəsinin kassa ijasının təmin edilməsi;
 - bütün maliyyə ili ərzində vergi daxilolmalarının bərabər həjmdə təmin olunması;
 - büdcə ödəmələrinin ardıcılığının tənzimlənməsi;
 - dövlətin müəyyən edilmiş pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi;
 - dövlət əhəmiyyətli sosial problemlərin həlli və s.
- Bələdiyyə qiymətli kağızların buraxılması aşağıdakı məqsədlərlə həyata keçirilir:
- yerli büdcənin formalaşması;
 - yerli iqtisadi inkişaf proqramının həyata keçirilməsi;

- yerli əhəmiyyətli sosial, mədəni və məişət problemlərinin həll edilməsinin həyata keçirilməsi;
- alqı-satqı əməliyyatlarının həyata keçirilməsi.

Qiymətli kağızlar bazarı – ölkənin təsərrüfat mexanizminin ayrılmaz hissəsidir. Bu bazar dövlət xəzinəsinə nağd pulun daxil olmasının etibarlı təminatçısıdır və müəssisələrə, təşkilatlara və ayrı-ayrı şəxslərə onların sərbəst pul vəsaitlərinə görə gəlir əldə etməyə imkan verir.

Fond birjası – müstəsna olaraq fəaliyyət predmeti qiymətli kağızların normal tədavülü üçün zəruri şəraitin yaradılması, onların bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı əks etdirən qiymət), həmçinin onlar haqqında lazımi informasiyanın yayılması, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsi nümayiş etdirmək üçün şərait yaradılması olan təşkilatdır.

Qiymətli kağızlar buraxılışı – sahiblərinə eyni həjmdə hüquqları təmin edən, eyni emissiya (ilkin yerləşdirmə) şərtləri və bir dövlət qeydiyyatı nömrəsi olan qeydə alınan bir emitentin qiymətli kağızlarının məجمusudur.

Dövlət qiymətli kağızlarını Azərbaycan Respublikası adından Maliyyə Nazirliyi buraxır. Dövlət qiymətli kağızları yazılı hüquqi sənəd olmaqla hesabda sənədləşdirilmiş və ya sənədləşdirilməmiş formada buraxılır.

Emissiya qiymətli kağızların sənədləşdirilmiş forması – müvafiq surətdə sənədləşdirilmiş qiymətli kağızlar sertifikatı təqdim etmək əsasında və ya qiymətli kağızlar deponentə qoyulduğu halda deponent hesabında olan yazının əsasında sahibi müəyyən edilən emissiya qiymətli kağızları formasıdır.

Emissiya qiymətli kağızların sənədləşdirilməmiş forması – qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması sistemində yazı əsasında və ya deponent hesabında olan

yazının əsasında sahibi müəyyən edilən emissiya qiymətli kağızları formasıdır.

25.3. Azərbaycan Respublikasının xarici borjunun formaları və tərkibi

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borju Azərbaycan Respublikasının dövlət borjunun tərkib hissəsi olmaqla, Maliyyə Nazirliyinin Azərbaycan Respublikası adından xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə, həmçinin Beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə bağladığı müqavilələrə əsasən bilavasitə yerinə yetirilməmiş maliyyə öhdəliklərinin xarici valyutada yekununu əks etdirir.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsnifatına əsasən Azərbaycan Respublikasının dövlət xarici borjunun maliyyələşdirmə mənbələri aşağıdakılar hesab edilir:

- uzunmüddətli istiqrazlar;
 - qısamüddətli istiqrazlar və veksellər;
 - başqa kateqoriyalara aid olmayan uzunmüddətli ssudalar;
 - başqa kateqoriyalara aid olmayan qısamüddətli ssuda və avanslar;
 - sair öhdəliklər;
 - bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişdirilməsi.
- Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borjunun vəsaitlərinə aşağıdakılar aiddir:
- milli valyutadan başqa istənilən qanuni xarici valyutada borj haqqında müqaviləni (sazişi) özündə əks etdirən dövlət qiymətli kağızları;

- xarici dövlətlərin hökumətlərindən, xarici dövlətlərin hökumətlərinin agentlərindən (müvəkillərindən) alınan borjlar;

- xarici maliyyə-kredit təşkilatları və beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən verilən kreditlər;
- digər xarici xüsusi banklardan və fondlardan alınan iki tərəfli və çoxtərəfli kreditlər.

Xarici dövlət borjları üzrə alınmış vəsaitlər aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

- dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsinə;
 - tədiyyə balansının saxlanmasına;
 - investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə;
- xammalın, enerji resurslarının və digər məhsulların idxalına;
- kreditlər üzrə dövlət zəmanətləri ilə əlaqədar öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə;
- digər məqsədlərə.

Xarici kreditlərin alınması üzrə müqavilələrə əsasən investisiyaların və ya idxalın maliyyələşdirilməsi üçün alınmış vəsaitlər Maliyyə Nazirliyinin təklifi ilə, hökumətin qərarına əsasən respublikanın maliyyə təşkilatları arasında bölüşdürülür. Borj alınmış vəsaitlərin qaytarılma şərtləri Maliyyə Nazirliyi və maliyyə-kredit təşkilatları arasında bağlanmış müqavilələrə əsasən müəyyən olunur. Bu müqavilələrdə Maliyyə Nazirliyinə ödənilən faiz dərəcəsi, faiz dərəcəsinə marja limiti, əsas borj və faizlərin ödəniləcəyi valyuta, həmçinin tərəflərin digər öhdəlikləri öz əksini tapır.

Xarici kreditlər üzrə alınan vəsaitlər, büdcədən maliyyələşən təşkilatlara investisiya və ya idxal üçün nəzərdə tutularsa, bu borjlar Azərbaycan Respublikası Hökumətinin və Milli Məjlisin müvafiq qərarlarında müəyyən olunmuş şərtlər əsasında Maliyyə Nazirliyi tərəfindən idarə olunur.

Azərbaycan Respublikasının xarici borju – struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar (maliyyə-bank, satınalmalar, enerji sektoru, su və digər dövlət sektorlarında aparılan islahatların həyata keçirilməsi üçün) Dünya Bankından alınmış kreditlər, yoxsulluğun azaldılması və inkişafına kömək məqsədilə Beynəlxalq Valyuta Fondundan alınmış kreditlər, ixrajat məqsədilə Türkiyə Eksimbankından alınmış kreditlər və digər kommertiya banklarından alınmış kreditlərdən ibarətdir.

Xarici ölkələrdən kreditlər uzunmüddətli və aşağı faizlə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildən başlayaraq Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından hökumətin iqtisadi islahatlarının dəstəklənməsi üçün Beynəlxalq Valyuta Fondundan 462,5 mln. dollar həjmində kredit almış, 01 yanvar 2001-ci il tarixi vəziyyətinə bu kreditin 94,8 %-i istifadə olunmuşdur.

Dünya Bankı tərəfindən Maliyyə Nazirliyinə 157,1 mln. dollar həjmində kredit verilmişdir. Kredit uzunmüddətli olub, 0,75 %-lə 2032-ci ilədək qaytarılmaq şərti ilə verilmişdir. Kreditin 38,8 %-ni reabilitasiya krediti, 11,9 %-ni institusional kredit, 49,3 %-ni SAK krediti təşkil edir və tam istifadə edilmişdir.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından güzəştli şərtlərlə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün alınmış kreditlərin həjmi 802,3 mln. dollar, digər təşkilatlardan kommertiya şərti ilə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün alınmış kreditlərin həjmi 515,9 mln. dollar təşkil etmişdir.

Bütövlükdə alınmış kreditlərin 41,9 %-ni bilavasitə hökumətə verilən kreditlər, 34,2 %-ni hökumətə verilən və ijrəçiyə ötürülən kreditlər, 23,9 %-ni hökumət zəmanəti ilə təqdim edilən kreditlər təşkil edir. 01 yanvar 2001-ci il

tarixinə istifadə olunmuş kreditlər 64,7 % təşkil etmiş, qaytarılmış məbləğ 5 %-ə yaxın olmuşdur.

Azərbayjanda dövlətin xarici borjlarına çəkilən xərjlərin ÜDM-da və büdjə xərjlərində xüsusi çəkisinin ən yüksək səviyyəsi 1998-ji ildə müşahidə olunun (müvafiq olaraq 1,4% və 6,7%). 2001-ji ildə bu göstərijilərin nisbəti azalmış 0,3% və 1,9% olmuşdur. Xarici dövlət borjlarının qaytarılması ilə əlaqədar 2002-ji ildə xərjlərdə onların xüsusi çəkisinin nisbi artımı nəzərdə tutulur (müvafiq olaraq 0,4% və 2,4%).

Hökumət zəmanəti ilə alınan kreditlərin qaytarılmasına nəzarətin güjləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 11 iyun 2001-ji ildə fərman imzalamışdır.

Fərmanla müəssisə və təşkilatlar tərəfindən hökumət zəmanəti ilə alınan kreditlərin vaxtında qaytarılmasına nəzarət Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Maliyyə Nazirliyinə tapşırılmışdır ki, Hökumət zəmanəti ilə kredit almış dövlət müəssisə və təşkilatlarında nazirliyin nümayəndəliyini təyin etsin, hökumət zəmanəti ilə kredit almış müəssisə və təşkilatlarda alınmış vəsaitin istifadə olunması vəziyyətini hərtərəfli araşdırıb öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq tədbirlər görsün və bu barədə rübdə bir dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə hesabat versin.

Müəyyən edilmişdir ki, hökumət zəmanəti ilə kredit almış müəssisə və təşkilatlarda kreditin vaxtında qaytarılması vaxtında təmin olunanadək bu müəssisə və təşkilatların hesablarına onların təsərrüfat fəaliyyətindən daxil olan vəsaitin əmək haqqı, vergilər və qanunverijiliklə nəzərdə tutulmuş digər məjburi ödənişlər istisna olmaqla, başqa məqsədlər üçün istifadəsinə yalnız Azərbaycan

Respublikasının Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla yol verilir.

XXVIII fəsil. BÜDJƏDƏNKƏNAR FONDLAR VƏ ONLARIN SOSIAL-İQTİSADI MAHİYYƏTİ

Büdjədənəknar fondlar dövlətin maliyyə sisteminin mühüm hissəsidir. Onların yaradılmasında əsas məqsəd mümkün qədər çox vəsait jəlb etmək və onları sosial-iqtisadi məsələlərin həllinə yönəltməkdən ibarətdir.

Büdjədənəknar fondları dövlət və yerli səviyyələrdə yaratmaq olar. Məqsədli təyinatına görə büdjədənəknar fondları sosial-iqtisadi və digər fondlara bölmək olar.

Büdjədənəknar fondlar pul vəsaitlərinin xüsusi formasıdır. Büdjədənəknar fondlar üçün pul vəsaitlərinin yaradılması və istifadəsinin xüsusi sistemi fəaliyyət göstərir.

Dövlətin büdjədənəknar fondları mərkəzi və yerli ijrə hakimiyyəti orqanlarının sərənjamında olan və məqsədli təyinata malik olan maliyyə vəsaitlərinin məjmusudur.

Tarixən büdjədənəknar fondlar büdjədən tez yaranmışdır. Onların büdjə vəsaitlərindən əsas fərqi məqsədi üzrə istifadə edilməsindən ibarətdir. Maliyyə sisteminin inkişafının müəyyən mərhələsində müxtəlif fondların birləşməsi nəticəsində dövlət büdjəsi yaranmış və bu da bir fondda vəsait çatışmadıqda digər fondun vəsaiti hesabına ödəniləmsinə imkan verirdi. Büdjədənəknar fondların dövlətin büdjə sisteminə daxil olması prosesi hələ də davam etməkdədir. Məsələn, son illər büdjədənəknar fondların bir hissəsi dövlət büdjəsinin tərkibinə daxil edilmiş və *məqsədli büdjə fondları* statusu almışdır.

Müasir dövrdə büdjədən kənar fondların əhəmiyyəti artır. Bu ilk növbədə fondların büdjədən kənar fəaliyyət göstərməsi üstünlüyü ilə əlaqədardır. Bu üstünlüklərə aiddir: birincisi, fondların muxtar fəaliyyət göstərməsi. İqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi və büdjə kəsirinin mövjudluğu şəraitində xüsusi tədbirlərin maliyyələşdirilməsi sabit olaraq büdjədən kənar fondlar vasitəsilə həyata keçirilir.

İkinci üstünlüyü ondan ibarətdir ki, büdjədən kənar fondların gəlir hissəsi büdjəyə nisbətən tez dolur və bu da fonda müsbət saldonun mövjudluğu şəraitində büdjənin kreditörü rolunu oynamağa imkan verir.

Büdjədən kənar fondların mənbəyini milli gəlir təşkil edir. Bu fondların əsas yaranma mənbələrini sosial sığorta haqları, transfertlər, müəssisə və təşkilatların əmək haqqı fondlarından, balans mənfəətindən məjburi ayırmalardan daxilolmalar, kommersiya və sahibkarlıq fəaliyyətindən daxilolmalar təşkil edir.

Xüsusi fondlar. Sənayeje inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə sistemi üçün müxtəlif büdjədən kənar fondlar, həmçinin «xüsusi fondlar» anlayışı altında birləşən birləşdirilmiş büdjələr xarakterikdir. İnkişaf etmiş ölkələrin maliyyə sistemi üçün onların əhəmiyyəti böyükdür. Bir sıra ölkələrdə xüsusi fondlar həjminə görə dövlət büdjəsi ilə müqayisə edilə bilər, bir çox ölkələrdə isə bu fondlar vasitəsilə dövlət xərjlərinin 1/3 hissəsi, hətta yarısı maliyyələşdirilir.

Hüquqi statusundan asılı olaraq xüsusi fondlar *dövlət və yerli fondlara* bölünürlər. Dövlət xüsusi fondlarına mərkəzi hakimiyyət orqanlarının sərənjamlarında olan fondlar daxildir. Bu fondlara aiddir: dövlətin valyuta fondu, mərkəzi yol fondu, investisiya fondları, elmi-tədqiqat fondları, pensiya fondu və b. Yerli xüsusi fondlar

müxtəlif tədbirlərin kreditləşdirilməsi üçün yaradılan fondlardır.

İstifadə istiqamətinə görə xüsusi fondlar aşağıdakı qruplara bölünür:

- sosial fondlar;
- iqtisadi fondlar;
- elmi-tədqiqat fondları;
- kredit fondları;
- şəxsi və əmlak sığortası fondları;
- hərbi-siyasi fondlar;
- dövlətlərarası fondlar.

Sosial fondlar. Sosial fondlar əhaliyə sosial yardımın həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılan pul vəsaitləri fondlarıdır. Son zamanlar bir sıra obyektiv səbəblərə görə (inkişaf etmiş ölkələrdə həyat səviyyəsinin yaxşılaşması ilə əlaqədar uzunömürlüyün artması və s.) sosial ehtiyajların artması müşahidə olunur.

Sosial fondların yaradılmasının üç əsas mənbəyi mövjudur: sığorta olunanların və muzzla işləyənlərin sığorta haqları, sahibkarların ödədiyi sığorta haqları, dövlət subsidiyaları.

Sığorta olunanların və muzzla işləyənlərin sığorta haqları onların gəlirlərin-dən çıxılan hissədir. Bir çox ölkələrdə bu haqların dərəcələri faizlə və proporsional olaraq tətbiq edilir, yəni onlar gəlirlərin həjmindən asılı olaraq dəyişmir, sabit olur. Müxtəlif ölkələrdə üzvlük haqlarının dərəcələri aşağıdakı həjmdə müəyyən edilir: Böyük Britaniyada və Fransada – 5,7%, ABŞ-da – 7,15%, Yaponiyada – 5,3% və s.

Sahibkarların ödədiyi sığorta haqlarının həjmi müxtəlifdir, məsələn, ABŞ-da 15,3% həjmində kombine

edilmiş dərəcə (muzdla işləyənlərdən və sahibkarlardan birgə) tətbiq olunur.

Burada sığorta haqqına jəlb edilmə bazası qabaqjadan müəyyən edilmiş maksimal ümumi əmək haqqıdır (məsələn, ABŞ-da bu məbləğ 50 min dollardır). Maksimum həddi keçdikdə haqq ödənilmir.

Sosial fondlara haqq istehsal xərjlərinə bərabər tutulur və beləliklə, məhsulun qiymətinə daxil edilir.

ABŞ-da çoxlu sayda sosial fondlar vardır. Bunların arasında ən iriləri qojalığın, əlilliyin və ailə başçısının itirilməsinə görə sığorta fondu, dövlət qulluqçularının sığortalanması fondu, ehtiyajı olanlara yardım fondudur.

Almaniyada bir neçə fond vardır: fəhlə və qulluqçuların pensiya sığortası fondu, xəstəliyə görə sığorta fondu, işsizliyə görə sığorta fondu.

Böyük Britaniyada milli sığorta fondu və dövlət müəssisələrinin pensiya fondu fəaliyyət göstərir.

Yaponiyada sağlamlığın sığortası fondu, istehsal zədələnməsindən sığorta fondu və işsizliyə görə sığorta fondu fəaliyyət göstərir.

Fransada əhaliyə sosial yardım fondu, xəstəliyin, əlilliyin, analığın sığortalanması fondu, pensiya fondu, ailələrə yardım fondu və işsizlərə yardım milli fondu xidmət edir.

İqtisadi fondlar. İqtisadi fondlar təsərrüfat prosesinin tənzimlənməsi məqsədilə yaradılır. Bu fondlara investisiya fondları və modernləşdirmə fondları aiddir. Bu fondlar vasitəsilə dövlət və özəl kompaniyaların subsidiyalar və imtiyazlı kreditlər formasında maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir.

ABŞ-da iqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişafı fondu fəaliyyət göstərir və bu fondun yaranmasının əsas mənbəyi federal büdjenin vəsaitləridir.

Fransada iqtisadi və sosial inkişaf fondu (mənbəyi – ssuda kapitalları bazarında yerləşdirilən istiqrazlar, mərkəzi büdjenin vəsaitləri), sənaye adaptasiya fondu (mənbəyi – mərkəzi büdjenin vəsaitləri), konyunktura fondu (mənbəyi – konyunktura vergisi) fəaliyyət göstərir.

Yaponiyada investisiya büdjəsi (mənbəyi – əmanət, sığorta və pensiya vəsaitləri) fəaliyyət göstərir.

Elmi-tədqiqat fondları. *Elmi-tədqiqat fondları sənayedə və tikintidə elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi, həmçinin fundamental tədqiqatları həyata keçirən dövlət elmi mərkəzinin saxlanması üçün istifadə edilir.*

ABŞ-da milli elmi fond (mənbəyi – federal büdjenin vəsaiti, sənaye müəssisələrinin mənfəətindən ayırmalar, universitetlərin və kollejlərin üzvlük haqları), standartlar bürosunun elmi fondu (mənbəyi – federal büdjenin vəsaiti) fəaliyyət göstərir.

Böyük Britaniyada tədqiqatların inkişafı üzrə milli korporasiya fondu (mənbəyi – ixtitalardan istifadə hüququ verən lisenziyaların satışından gəlir, uzunmüddətli imtiyazlı dövlət krediti, mərkəzi büdjədən subsidiyalar) fəaliyyət göstərir.

Kredit fondları. Kredit fondları – dövlət banklarının, əmanət kassalarının, digər kredit institutlarının qaytarılmaq və faizli şərtlərlə verilən vəsaitləridir. Bu fondan istifadə etmək hüququna dövlət sifarişlərini yerinə yetirən hüquqi şəxslər və ya inkişaf etmiş ölkələrin dövlət proqramları ilə işləyənlər malikdirlər.

ABŞ-da fermer kreditinin inzibati fondu, mənzil tikintisinin imtiyazlı kreditləşdirilməsi fondu (mənbəyi – xəzinədarlığın vəsaiti, qiymətli kağızlar emissiyası), ABŞ-ın ixraj-idxal bankı fondu (mənbəyi – bankın vəsaiti, qiymətli kağızlar emissiyası) fəaliyyət göstərir.

Fransada Fransanın Bank fondu(mənbəyi – Milli Bankın vəsaitləri, fondun qiymətli kağızlar emissiyası), xarici ticarət bankı fondu (mənbəyi – xarici ticarət Bankı vəsaiti, xüsusi istiqrazlar emissiyası) fəaliyyət göstərir.

Yaponiyada mənzil tikintisinin maliyyələşdirilməsi korporasiyası fondu, kiçik və orta müəssisələrin maliyyələşdirilməsi korporasiyası fondu, Yaponiyanın ixraj-idxal bankı fondu (mənbələri – büdcə vəsaitləri, kreditlərin verilməsindən gəlirlər) fəaliyyət göstərir.

IV BÖLMƏ

BÜDJƏ PROSESİNİN TƏŞKİLİ ƏSASLARI

XXVII fəsil. BÜDJƏ PROQNOZLAŞDIRILMASI

27.1. Maliyyə-büdcə siyasəti

Dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün lazımı miqdarda maliyyə vəsaitinin səfərbərliyə almalı və istifadə etməlidir ki, bu da əsasən büdcə vasitəsilə həyata keçirilir. Büdcə mexanizmi vasitəsilə maliyyə vəsaitinin toplanması və istifadəsi zamanı dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında müəyyən maliyyə münasibətləri əmələ gəlir. Həmin maliyyə münasibətləri dövlətin maliyyə-büdcə siyasəti vasitəsilə tənzimlənir.

Maliyyə-büdcə siyasəti - hər bir konkret tarixi dövrdə jəmiyyətin idarə edilməsi, iqtisadi-sosial və siyasi vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və məqsəduyğun istifadəsi ilə əlaqədar olaraq həyata keçirdiyi tədbirlər sistemindən ibarətdir.

Dövlətin büdcə siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan

Respublikasının Qanunu ilə, ayrı-ayrı hakimiyyət orqanlarının büdjə prosesi sahəsində funksiyalarını və səlahiyyətlərini ifadə edən digər qanunverijilik aktları ilə müəyyən edilir. Büdjə siyasətini yalnız büdjə prosesinə aid etmək olmaz. Büdjə siyasəti haqqında qanun hər bir dövlət hakimiyyəti orqanının büdjə prosesindəki funksiyalarını dəqiq müəyyən edir.

Bununla yanaşı, büdjə siyasəti UDM-un büdjə vasitəsilə istifadə edilən hissəsinin müəyyən edilməsini, büdjə vəsaitinin istifadə edilməsi zamanı mərkəzi və yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanları arasındakı münasibətləri, büdcənin xərjlərinin quruluşunu və büdcə xərçlərinin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsini, dövlət borjlarının və büdjə kəsirinin idarə edilməsi kimi məsələləri və s. əhatə edir.

Dövlətin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi büdcə siyasətinin işlənilməsi və hazırlanmasında dövlət hakimiyyətinin qanunverici və icraedici həlqələri iştirak edir. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının inkişaf xüsusiyyətləri şəraitində cari dövr və perspektiv üçün ölkənin iqtisadi siyasətinin, o cümlədən maliyyə-büdcə siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsində Respublika prezidenti aparıcı rol oynayır.

Ölkənin iqtisadi inkişafının və sosial sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə Respublika prezidenti dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Buna əsasən Respublika hökuməti dövlətin maliyyə-büdcə siyasətini həyata keçirmək üçün müvafiq qanun layihələrini hazırlayır və müzakirə və qəbul üçün Milli Məjlisə təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Büdjə göndərişində növbəti maliyyə ilinə Azərbaycan Respublikasının büdjə siyasəti müəyyən edilir. Yerli

səviyyədə bu siyasət müvafiq orqanların qərarları ilə müəyyən edilir. Bu siyasət maliyyə və vergi orqanlarının, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi, pul-kredit siyasətini tənzimləyən orqanın (Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı), nəzarət-hesablama orqanının (Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası) fəaliyyətində həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında büdcə ili, büdcə icrası prosesi yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək olan 12 aylıq dövrdür. Büdcə prosesinin uzunluğu (müddəti) büdcə ilindən çoxdur, belə ki, büdcə prosesinə büdcə proqnozlaşdırılmasına, sonradan, büdcə nəzarətinə və digər proseslərə ayrılan vaxt daxildir.

Büdcə siyasətini həyata keçirən dövlət orqanları sisteminə maliyyə orqanları, pul-kredit tənzimləyən orqanlar, dövlət (bələdiyyə) maliyyə nəzarəti orqanları daxildir. Hər bir orqanın öz funksiya və səlahiyyətləri vardır.

Pul-kredit siyasətini tənzimləyən orqan Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı sayılır.

Dövlət və ya bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanlarına aşağıdakılar daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası;
- dövlət maliyyə və bələdiyyə nəzarəti orqanları;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunverijilik orqanı və yerli özünüidarətmə nəzarət orqanları.

Büdcə sisteminə nəzarət orqanları aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti;
- Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi;
- icra hakimiyyəti orqanları;
- pul-kredit siyasətini tənzimləyən orqanlar;
- büdcə vəsaitinin baş sərəncamçıları və sərəncamçıları.

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunverijiliyi ilə büdjə, vergi və digər səlahiyyətlər həvalə edilən başqa orqanlar.

Milli Bank Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə birlikdə pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini işləyir və baxılmaq üçün Milli Məjlisə təqdim edir.

Milli Bank büdjənin xəzinə hesablarına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunverijilik orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən yaradılan dövlət, bələdiyyə maliyyə nəzarət orqanları müvafiq büdjənin və büdjədənkənar dövlət fondlarının ijrasına nəzarət edir, göstərilən büdjələrin, dövlət və ərazi məqsədli proqramların və bütün səviyyəli büdjə qanunverijiliklərinin və hüquqi aktların ekspertizasının aparır.

Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyəti orqanları, Naxçıvan Muxtar Respublikasının icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən yaradılan dövlət, bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanları büdjələrin və büdjədənkənar dövlət fondlarının büdjələrinin ijrasına qabaqjadan, jari və sonrakı nəzarəti həyata keçirirlər.

Dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanlarının səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məjəlləsi», «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Naxçıvan Muxtar Respublikasının nəzarət orqanları haqqında qanunları, yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi aktları, habelə digər normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilir.

Dövlət büdjəsi vəsaitlərinin baş sərənjamçısı dövlət büdjəsinin xərjlərinin təşkilatlar üzrə təsnifatı əsasında büdjə vəsaitini vəsait alanlar arasında bölgüsünü həyata keçirmək hüququ olan ilk birbaşa büdjə vəsaiti alan Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyəti orqanıdır.

Büdjə vəsaitlərinin baş sərənjamçısının səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

- dövlət büdjəsinin xərjlərini təşkilatlar üzrə təsnifləşdirmək, büdjə vəsaitlərini vəsaitlər alanlar arasında bölüşdürmək;

- qaytarmaq şərtilə verilən büdjə vəsaitlərinin, dövlət və ya bələdiyyə zəmanətlərinin, büdjə investisiyalarının verilməsi haqqında müqavilələrdə dövləti təmsil etmək;

- tabeçiliyində olan büdjə vəsaitlərinin məqsədli istifadəsini təmin etmək, onların vaxtında qaytarılması, hesabatların vaxtında təqdim edilməsi, dövlət və ya bələdiyyə xidmətləri üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət etmək;

- tabeçiliyində olan büdjə idarələrinin gəlirlər və xərjlər smetalarını təsdiq etmək;

- büdjənin bölgüsünü tərtib etmək, büdjə öhdəlikləri limitlərini, büdjə vəsaitlərini tabeçilikdə olanlar arasında bölüşdürmək;

- büdjə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət etmək;

- büdjənin iyrası haqqında iymal hesabatı, gəlir və xərjlərin iymal smetasını, həmçinin dövlət və ya bələdiyyə xidmətləri üzrə verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi haqqında hesabatları hazırlamaq və təqdim etmək.

Büdjə vəsaitlinin sərənjamçıları – büdjə vəsainin tabeçilikdəki büdjə təşkilatları alanlar arasında bölüşdürmək hüququ alan dövlət hakimiyyəti orqanı və ya yerli özünüidarəetmə orqanı sayılır.

Mərkəzi səviyyədə büdjə səlahiyyətlərinə malik olan büdjə prosesinin iştirakçıları aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti;

- Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi;

- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti;

- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı;
- Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası;
- Büdcədən kənar dövlət fondları;
- Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi ilə büdcə, vergi və digər səlahiyyətlər həvalə edilən orqanlar.

Büdcə prosesinə aşağıdakılar daxildir:

- ijmali maliyyə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması;
- büdcə layihəsinin tərtibi, baxılması və təsdiqi;
- büdcə ili ərzində büdcələrin icra edilməsi;
- büdcənin icrasının təhlili və büdcənin icrasına nəzarət.

27.2. Toplu maliyyə planlaşdırılması

Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) dövriyyəsi maddi və dəyər formasında həyata keçirilir. ÜDM-un dəyər formasında dövrəni zamanı maliyyə vəsaitinin yaradılması, bölgüsü, yenidən bölgüsü və istehlakı prosesində maliyyə münasibətləri yaranır. Maliyyə vəsaitinin yaradılması, bölgüsü, yenidən bölgüsü və istehlakı prosesinin idarə edilməsi maliyyə planlaşdırılmasının köməyi ilə həyata keçirilir. Maliyyə planlaşdırılması iqtisadiyyatı, təsərrüfatlararası nisbəti balanslaşdırır, əmək, maddi və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadənin yollarını müəyyən edir.

Dövlət və yerli səviyyələrdə maliyyə planlaşdırılması dəyər ifadəsində maddi və əmək balansları ilə əlaqələndirilən maliyyə planları sistemi ilə təmin olunurlar. Hər bir maliyyə

planı idarəetmənin konkret sahəsində maliyyənin təşkili və idarə edilməsi məsələlərini həll edir.

Maliyyə planları sisteminə daxildir:

- perspektiv maliyyə planı;
- idarəetmənin dövlət və yerli səviyyələrində tərtib olunan toplu maliyyə balansı.

Perspektiv maliyyə planı - Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafının orta və tə"jili proqnozuna əsaslanan, büdjə layihəsi ilə birlikdə formalaşdırılan və özündə büdjə gəlirlərinin səfərbər edilməsi üzrə imkanları, dövlət və bələdiyyə borj götürmənin jəlb edilməsini və büdjənin əsas xərjlərinin maliyyələşməsini əks etdirən sənəddir.

Perspektiv maliyyə planı aşağıdakı məqsədlərə görə tərtib olunur:

- sosial-iqtisadi inkişafın və maliyyə siyasətinin istiqamətlərini tə"min etmək;
- planlaşdırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maliyyə vəsaitləri həjminin proqnozlaşdırılması;
- islahatların, proqramların maliyyə nətiylələrinin proqnozlaşdırılması;
- maliyyə siyasəti sahəsində mxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi imkanlarının aşkar edilməsi;
- uzunmüddətli neqativ meyllərin qarşısının alınması və vaxtında müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Perspektiv maliyyə planı üç ilə işlənir, onlardan:

- birinji il - büdjə tərtib edilən il;
- sonrakı iki il - plan dövrüdür. Bu zaman bəyan edilən iqtisadi siyasətin real nətiylələri izlənilir.

Perspektiv maliyyə planının formalaşdırılması üçün əsas jəri ilin büdjəsi sayılır.

Perspektiv maliyyə planı Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafının orta tə"jili proqnozunun göstərijilərinin dəqiqləşdirilməsinin uəotu ilə dūrūstləşdirilir, bu zaman plan dövrü bir il irəli çəkilir.

Perspektiv maliyyə planı bōdjə təsnifatının əsas göstərijiləri ūzrə tərrib edilir.

Uzunmōddətli məqsədli proqramlar ijra hakimiyyəti orqanları, yerli idarəetmə orqanları tərəfindən işlənir, mōvafiq qanunverijilik və yerli idarəetmə orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Uzunmōddətli məqsədli proqramların siyahısının formalaşdırılması Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının proqnozuna və mōvafiq ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozuna uyğun olaraq sahələr ūzrə ijra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Təsdiq olunmağa və bōdjə vəsaitləri və ya məqsədli bōdjədənkənar fondlar hesabına maliyyələşdirməyə təklif olunan uzunmōddətli proqramlarda aşığıdakılar əks olunmalıdır:

- texniki-iqtisadi əsaslandırmalar;
- göstərilən proqramın tətbiqi nətişəsində gözlənilən sosial-iqtisadi proqnozlar;
- göstərilən proqramların sifarişçilərinin adı;
- işlər ūzrə maliyyələşmə mənbələrinin və məbləğlərinin bölüşdürülməsi haqqında məlumat;
- onun təsdiq olunması ūçün lazım olan digər sənədlər və materiallar.

Torlu maliyyə balansı – konkret dövr ūçün ölkədə maliyyə vəsaitlərinin yaranma mənbələrin və istifadə istiqamətlərin barədə məlumatları özündə əks etdirən maliyyə sənədidir. Toplu maliyyə balansı mōvafiq ərazidə

yerləşən büdçələri və məqsədli büdçədən kənar fondları əhatə edir.

Toplu maliyyə planlaşdırılmasının tərtibi ünvanlı maliyyə planının, yəni büdçənin tərtibində hazırlıq mərhələsidir. Dövlətin toplu maliyyə planı təsərrüfat sahələrində maddi və maliyyə nisbətlərinin asılılığına, müxtəlif səviyyəli maliyyə-kredit sisteminin göstərijilərinin uzlaşdırılmasına şərait yaradır; dövlətin iqtisadi və sosial inkişaf proqnozu balansının yoxlanmasını təmin edir, bu proqnozla nəzərdə tutulan tədbirlərinin maliyyələşmə mənbələrini aşkar edir; əlavə maliyyə vəsaitlərini aşkar edir; maliyyə siyasəti istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Dövlətin toplu maliyyə balansını makroiqtisadi göstərijilər əsasında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin bahçılığı ilə Maliyyə Nazirliyində hazırlanır. Dövlətin toplu maliyyə balansının strukturu jədvəl 30-də göstərilmişdir.

Beləliklə, toplu maliyyə balansının tərtibi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının konkret istiqamətlərini müəyyən edir; dövlət vəsaitlərinin dövlət qurumları arasında səmərəli

Jədvəl 30. Toplu maliyyə balansının strukturu

GƏLİRLƏR	XƏRJLƏR
1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1. Dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının saxlanması xərjləri
2. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	2. Elm və təhsil xərjləri
3. Əlavə dəyər vergisi və aksizlər	3. Müdafiə xərjləri
4. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	4. Məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərjləri

5. Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	5. Səhiyyə xərjləri
6. Yol vergisi	6. Sosial müdafiə və sosial təminat xərjləri
7. Mədən vergisi	7. Mədəniyyət, injəsənət və KİV xərjləri
8. Sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi	8. Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərjləri
9. Birdəfəlik rüsum	9. Yanacaq və enerji kompleksi xərjləri
10. Vergi olmayan gəlirlər	10. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq xərjləri
11. Dövlət əmlakının ijarəsindən və satışından daxilolmalar	11. Sənaye və tikinti xərjləri
12. Dövlət kreditlərindən faizlər	12. Nəqliyyat və rabitə xərjləri
13. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	13. İqtisadi fəaliyyətlə bağlı sair xərjlər
14. Digər gəlirlər	14. Məqsədli büdcə fondları xərjləri
	15. Dövlətin xarici borjları üzrə xərjlər
	16. Ehtiyat fondu xərjləri
	17. Yerli büdcələrə dotasiyalar
	18. Sair xərjlər
JƏMİ GƏLİRLƏR	JƏMİ XƏRİJLƏR

bölgüsünü təşkil edir; dövlət büdcəsi vəsaitləri hüdudunda müxtəlif səviyyəli maliyyə planlarını həyata keçirir; milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsünün müxtəlif tərəflərini əks etdirir; məqsədli büdcə fondlarının və ehtiyat fondlarının bölgüsünü həyata keçirir; yerli büdcələrə dotasiyaların həjmini müəyyən edir və s.

27.3. Büdcə proqnozlaşdırılması

Büdcə proqnozlaşdırılması «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-ju maddəsinin «Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesi və büdcə təqvim»

maddəsinə əsasən həyata keçirilir. Bütçə proqnozlaşdırılması respublikanın iqtisadi-sosial inkişaf proqramı və toplu maliyyə planlaşdırılması ilə sıx əlaqədədir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün onun idarəetmə üsullarının daim təkmilləşdirilməsi gərəkdir. Bununla əlaqədar olaraq perspektiv planlaşdırmanın rolu artır, deməli, elmi proqnozlaşdırmanın zərurəti meydana gəlir. Natural göstərijilərin parametrlərinin proqnozlaşdırılması maliyyə ehtiyatlarının proqnozu ilə müşayiət olunmalıdır. Belə ki, bu ehtiyatların artım perspektivinin uçotu olmadan təsərrüfatın inkişafının keyfiyyət baxımından proqnozlaşdırılması mümkün deyil.

Uzunmüddətli ijmali maliyyə planlaşdırılmasından fərqli olaraq bütçə proqnozlaşdırılması ünvanlı olur və bütçə ili üçün, yəni bir ildən çox olmayan dövr üçün hesablanır. İjmal maliyyə balans göstərijilərinin əsas hissəsini bütçə göstərijiləri təşkil etdiyi üçün perspektiv ijmali maliyyə balansının tərtibi zamanı əsas bütçə göstərijilərinin proqnoz hesablamaları aparılmalıdır.

Bütçənin inkişaf proqnozu dedikdə, onun gəlir və xərc hissələrinin inkişaf yollarının ehtimal qiymətləri kompleksi nəzərdə tutulur.

Bütçə proqnozlarının məqsədi mövcud konkret sosial-iqtisadi şəraitdə və perspektiv qiymətləndirmə əsasında bütçənin inkişafının optimal yollarını işləmək, əsaslandırmaq və onun möhkəmləndirilməsi üçün təkliflər verməkdən ibarətdir. Belə proqnozlaşdırmanın nəticələrinin müasir uçotu, dövlətin maliyyə siyasətində daha səmərəli tədbirlərin qəbul edilməsinin mühüm şərtidir.

Bütçə göstərijilərinin proqnozlaşdırılmasının hesablanmasında illik bütçə göstərijilərinin hesablanması ilə

yanaşı, metodoloji yanaşmanın da böyük əhəmiyyəti vardır. Büdcələrin illik və rüblük göstərijiləri iqtisadi və maliyyə parametrlərinin birbaşa hesablamaları bazasında müəyyən edilir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılması qaydası müəyyən edilmişdir. Vergilərin proqnozlaşdırılması zamanı ilk növbədə məlumat bazası əldə edilir. Bu məlumat bazası Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyindən, Statistika Komitəsindən, Vergilər Nazirliyindən, Gömrük Komitəsindən, ayrı-ayrı təşkilatlardan əldə edilir. Bu bazaya əsaslanaraq hər bir tədiyə növü üzrə potensial vergi məbləği və əvvəlki illərin yığım əmsalı da tətbiq etməklə proqnoz müəyyən edilir.

Birbaşa vergilərin proqnozlaşdırılması

Vergilər üzrə mədaxillərin proqnozlaşdırılması zamanı onların xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Mənfəət vergisinin proqnozunun verilməsi üçün ilk növbədə ÜDM-un əvvəlki illər üzrə faktiki və jəri ilə gözlənilən döstəriji müəyyənləşdirilməlidir.

Mənfəət vergisinin proqnozunun hazırlanması zamanı ötən illərin faktiki daxilolmaları, rayon və şəhər ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat göstərijiləri barədə məlumatlar əldə edilməlidir. Bu tədiyə növünün proqnozu müəyyən edilərkən rayon və şəhər ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların balans məlumatlarından istifadə edilir. Balans mənfəəti məhsulun (işlərin və xidmətlərin) satışından əldə edilən gəlirlərlə məhsulun (işlərin və xidmətlərin) gəlirdən çıxılan xərjlərə daxil edilən istehsal və satış məsrəfləri arasındakı fərq kimi hesablanır. Bu zaman qeyri-satış əməliyyatlarından gəlirlərə (xərjlərə) aid olan digər müəssisələrin fəaliyyətində payçı

kimi iştirakdan gəlir, müəssisəyə məxsus səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər (dividendlər, faizlər), habelə məhsul (işlər və xidmətlər) istehsalı və satışı ilə bilavasitə bağlı olmayan əməliyyatdan götürülən digər gəlirlər (xərjlər), o cümlədən jərimə və zərərin ödənilməsi şəklində alınmış və ödənilmiş məbləğləri də nəzərə almaq lazımdır. Balans mənfəəti müəyyən edildikdən sonra mövjud qanunverijilikdə müəyyən olunmuş güzəşt məbləği və çıxılmalar edildikdən sonra mənfəət vergisinin proqnoz məbləği hesablanır.

Qeyd olunanlarla yanaşı mənfəət vergisinin proqnozlaşdırılmasında ayrı-ayrı sahələr, regionlar və ya müəssisələr üzrə həmin vergi üzrə yerinə yetirilmənin dinamikası, hesablanmış məbləğ, qalıq əsas götürülür. Burada müəssisənin əvvəlki illərlə müqayisədə tədiyə qabiliyyəti nəzərə alınır.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi proqnozlaşdırılanda dövlət və qeyri dövlət sektorunda işçilərin sayı və orta aylıq əmək haqqı əsas götürülür. Bununla yanaşı, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin proqnozunun müəyyən edilməsində rayon ərazisində olan büdcə və qeyri-büdcə təşkilatlarında işləyənlərin orta illik sayı və illik əmək haqqı fondu müəyyən edilməlidir. Sonra illik əmək haqqı fondunu işçilərin orta illik sayına bölməklə bir nəfər işçiyə düşən orta aylıq əmək haqqı hesablanır. Bu tədiyyə növü üzrə proqnoz hesablanarkən gəlir vergisindən azad olunan və güzəşt edilən əmək haqqı fondunun məbləği çıxılmaqla gəlir vergisi məbləği hesablanır.

Mə"dən vergisi proqnozunun müəyyən edilməsi zamanı xam neftin, təbii qazın, sair faydalı qazıntıların topdansatış qiyməti, eyni zamanda şəhər və rayon ərazisində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması ilə məşğul olan hüquqi və

fiziki şəxslərin dislokasiyası barədə məlumat əldə edilməlidir. Bu zaman şəhər və rayon ərazisində yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntıların hər vahidinin dəyəri, onların növü, keyfiyyəti, dağ-mə"dən şəraiti, hasilatın rentabelliyi nəzərə alınmaqla mə"dən vergisinin dərəcələrinə uyğun hesablanır.

Vasitəli vergilərin proqnozlaşdırılması

Vasitəli vergilərə ƏDV, aksizlər, gömrük rüsumları aiddir. ƏDV proqnozunda ilk növbədə ÜDM-un daxili istehlakı, mal və xidmətlər əlavə dəyər vergisinə jəlb olunan və olunmayan qruplarına bölünməklə, güzəştlər nəzərə alınmaqla ƏDV-i üzrə proqnoz hazırlanır, istehsal xəryələrinə aid edilmiş məsrəflərin məbləği, bu məsrəflər üzrə ödənilmiş ƏDV-nin məbləği müəyyən edilir. Bundan sonra satılmış malların, işlərin və xidmətlərin dəyəri (o jümlədən əlavə dəyər vergisinə jəlb olunan və olunmayan satış) və bunlar üzrə alınmış ƏDV-nin məbləği müəyyən edilməklə büdjəyə ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği müəyyən edilir.

Bu halda əvvəllər ƏDV ödəmiş və 1 yanvar 2001-ji il tarixdən sadələşdirilmiş vergi sistemində keçmiş vergi ödəyijiləri hökmən nəzərə alınmalıdır.

Aksiz vergisini hesablayarkən aksizə jəlb olunan mallar, məhsulları istehsal və idxal edən rezident və qeyri-rezident şəxslər barədə məlumat əldə edilməlidir. Bundan sonra aksizə jəlb olunan malların (neft məhsulları, tütün məmulatları, alkoqollu içkilər) daxili istehlak üçün istehsal müəyyən edilməli, sonra isə aksizin dərəcəsinə uyğun vergi hesablanmalıdır.

Mülkiyyət vergiləri və bu tədiyələrin proqnozlaşdırılması

Mülkiyyət vergilərinə hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq vergisi və əmlak vergisi aiddir. Qeyd etmək lazımdı ki, "Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa və "Vergi Məjəlləsi"nə əsasən fiziki şəxslərin əmlak və fiziki şəxslərin torpaq vergisi bələdiyyələrin büdcəsinə daxil olur. Torpaq vergisi hesablanarkən rayon və şəhər üzrə olan torpaq sahələri barədə məlumatlar əldə edilməlidir. Bunun üçün rayon ərazisində olan əkin, dinj və heyətyanı torpaqlar, çoxillik əkinlər (keyfiyyət qruplarına görə) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 14 may tarixli 43 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş torpaq vergisini hesablamaq üçün torpaqların qiymətləndirilməsi jədvəlinə əsasən, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının tə'yinatı, joğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti ballar əsasında hesablanır. Şəhərlərdə isə sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət və digər xüsusi tə'yinatlı torpaqlar, yaşayış fondlarının, heyətyanı sahələrin tutduğu və kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə edilən torpaqlar, vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar bir kvadrat metrə görə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 fevral 1999-cu il tarixli Qərarında edilmiş dəyişikliyə və "Vergi Məjəlləsi"nə əsasən hesablanır. Həmçinin «Kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının tə'yinatı, joğrafi yerləşdirilməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balların müəyyənləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 dekabr 2000-ci il 230 sayılı qərarı nəzərə alınmalıdır. Bu zaman əvvəlki illərdə hüquqi şəxslər tərəfindən hesablanmış və faktiki ödəməyə uyğun yığım faizi müəyyən edilməklə

proqnoz müəyyən edilir. Əmlak vergisinin proqnozu müəyyən edilərkən ilk növbədə rayon statistika idarələrinin rayon ərazisində olan hüquqi şəxslərin əsas vəsaitlərinin orta illik dəyəri barədə məlumatlarından istifadə edilməlidir. Bu tədiyyə növü üzrə vergitutma obyektini onların balansında olan əmlakın dəyəridir. Hüquqi şəxslər tərəfindən mövcud qanunverijilikdə nəzərdə tutulmuş faiz dərəcəsinə uyğun olaraq əmlak vergisi üzrə hesablanılan məbləğ və bu məbləğdən əvvəlki illərin yığım faizi nəzərə alınmaqla vergi məbləği müəyyən edilir.

Gömrük vergiləri və rüsumları və onların proqnozlaşdırılması

Gömrük vergilərinə Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallara əlavə dəyər vergisi, idxal rüsumu, gömrük rüsumu, gömrük nəzarəti və gömrük əməliyyatlarının aparılması ilə bağlı daxilolmalar, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən aksizə jəlb edilən mallar aid edilir. Bu vergi və rüsumların proqnozunun müəyyən edilməsində mal qrupları üzrə idxalın həjmindən, mal qrupları üzrə azadolmalardan, malların mənşə mənbələrinə dair məlumatlardan istifadə edilir.

Büdcənin inkişaf proqnozunun tərtibi zamanı müxtəlif üsullardan istifadə edilə bilər:

1) *Ekstropolyasiya üsulu* - əvvəlki dövrün təjribəsindən (göstəricilərdən) istifadə etməklə proqnozun tərtibidir. Bu üsuldən az-çox sabit olan dövlət büdcəsinin gəlir və xərjləri üzrə bir sıra maddələrin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilə bilər;

2) *Ekspert qiymətləndirilməsi üsullu* - elmin və xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən aparılan və əsaslandırılan qiymətləndirmə bazasında

proqnozun tərtibidir. Lakin bu üsul subyektivizm elementinə malikdir;

3) Eyni vaxtda hər iki üsuldan istifadə edilir. Bu zaman həm inkişafın obyektiv meyli və həm də mütəxəssislərin fikirləri nəzərə alınır.

Əsas maliyyə qanunauyğunluğunun ekstropolyasiya üsullarından biri *regressiya xətti* ola bilər. Bu halda büdcə proqnozu üzərində işləyərkən büdcənin yaradılmasına təsir edən amillərin araşdırılmasından və öyrənilməsindən başlamaq lazımdır. Bu amillərə ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və ümumdövlət maliyyə ehtiyatlarının mövjudluğu, demoqrafik dəyişiklik, təsərrüfat sahələrinin inkişafı və b. aiddir.

Perspektiv üçün dövlət büdcəsinin gəlirlərinin həjmi ilə milli gəlir və sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının məjmu məhsulu, eyni zamanda bu göstərijilərlə mənfəət vergisi arasındakı *korrelyasiya əlaqəsindən* istifadə edilə bilər. Korrelyasiya əmsalı bu əlaqələrin sıxlığını göstərir və aydındır ki, büdcənin gəlirləri ilk növbədə vergilər hesabına yaranır, mənfəət vergisi ilə mənfəət arasındakı fərq isə şübhəsizdir.

Perspektiv üçün büdcə vəsaitləri həjminin proqnozlaşdırılması zamanı dərin *iqtisadi və statistik təhlildən* istifadə edilir və bu müəyyən dərəcədə bir çox amillərin göstərijilərə təsirinin araşdırılmasına imkan verir. Təhlil göstərir ki, büdcə vəsaitlərinin müəyyən edilməsinin statistik üsulu perspektiv üçün hesablanan göstərijilərin dolğunluğunu əks etdirir.

Yuxarıda qey olunan iki dəyişənli kəmiyyəti olan regressiya tənliyi aşağıdakı xətti halda olar:

$$u = a_0 + a_1x$$

burada, u - dövlət büdcəsi vəsaitinin həjmi;

x - 1) iqtisadiyyatın sahələrində istehsal edilən məhsul,

2) milli gəlir;

a_0, a_1 - ilkin mə'lumatlar əsasında müəyyən edilən reqressiya xətti əmsalı.

Bu üsulların tərtibi zamanı proqnozlaşdırılan dövrdə asılı olmayan kəmiyyətlərin qiymətlərinin tapılması (milli gəlir və istehsal olunmuş məhsul) problemi sərbəst problem kimi meydana çıxır. Onların müəyyən edilməsi üçün qeyd olunan ümumi göstərijilərin proqnoz hesablanmasından istifadə edilir. İqtisadi təhlil tədqiq edilən göstərijilərin inkişaf tempinin öyrənilməsi, onların qarşılıqlı münasibəti, tədqiq olunan hadisələrin illər üzrə orta illik tempinin hesablanması ilə tamamlanır. Belə təhlil ona görə vacibdir ki, dövlət büdcəsi real iqtisadi vəziyyət ilə əlaqədardır və xalq təsərrüfatında baş verən hər bir dəyişikliyə reaksiya verir, əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində siyasətlə, dövlətin əsas xərjlərinin maliyyələşdirilməsi üsullarının dəyişilməsi ilə əlaqədardır.

27.4. Büdcə layihəsinin tərtibi

Büdcə proqnozlaşdırılmasının növbəti mərhələsi - *büdcə layihəsinin tərtibi prosesidir*. Büdcə layihəsinin tərtibinin əsas vəzifəsi dövlət hakimiyyəti orqanı və yerli idarəetmə orqanları üzərinə qoyulmuş funksiyaların dövlət və yerli özünüidarəetmənin iqtisadi və sosial pronozlaşdırılmasında nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyə təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə büdcədə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin həjminin müəyyən edilməsidir.

Büdjə layihəsinin tərtib edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, bələdiyyələrin və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları işlənib hazırlanır. İjra hakimiyyəti orqanlarında büdjə layihəsinin işlənməsi üçün əsas sayılan ijmali maliyyə balansı hazırlanır.

Büdjə layihəsinin tərtib edilməsi Azərbaycan Respublikası hökumətinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, müvafiq ijra hakimiyyəti orqanlarının mühüm vəzifəsidir.

Büdjə layihəsinin tərtib edilməsini bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və bələdiyyələrin maliyyə orqanları həyata keçirirlər.

Büdjə layihəsinin vaxtında və keyfiyyətlə tərtib edilməsi üçün müvafiq orqanlardan və hüquqi şəxslərdən lazımi mə'lumatlar alınmalıdır.

Büdjə layihəsinin tərtib edilməsi üçün vacib olan mə'lumatlar bunlardır:

- qüvvədə olan mövjud vergi qanunverijiliyi;
- büdjə sisteminin müxtəlif səviyyələrinin tənzimləyici normativləri;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdjəsinin digər büdjələrə verəjəyi maliyyə yardımının nəzərdə tutulan həjmi;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdjəsinin digər büdjələrə verəjəyi xərjlərin növü və həjmi;
- dövlət və ya bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinə maliyyə məsrəflərinin normativləri;
- minimum maliyyə tə'minatı normativləri.

Büdjə layihəsinin tərtibi aşağıdakılara əsaslanır:

- Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin büdjə göndərişinə;

- növbəti maliyyə ilinə müvafiq inzibati ərazinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozuna;
- növbəti maliyyə ilinə müvafiq ərazinin büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinə;
- növbəti maliyyə ilinə müvafiq inzibati ərazinin iqtisadiyyatının dövlət və ya bələdiyyə bölməsinin inkişaf planına.

İnzibati-ərazi vahidinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozu son hesabat ilində həmin ərazinin sosial-iqtisadi inkişafı haqqında mə'lumatlar, baza ilinin sonuna qədər ərazinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozu və planlaşdırılan maliyyə ilinə iqtisadiyyatın və sosial sahənin inkişaf meylləri əsasında işlənib hazırlanır.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi mövjud büdcə qanunverijiliyi əsasında həyata keçirilir.

Əhaliyə ödənilməli müavinət, pensiya, kompensasiya, dotasiya və digər ödəniş növlərinin hesablanması üçün qüvvədə olan hüquqi aktlara edilmiş dəyişikliklər və əlavələr nəzərə alınır.

Büdcə haqqında qanun layihəsində büdcənin əsas xarakteristikası öz əksini tapmalıdır.

Büdcə haqqında qanun layihəsinin əsas xarakteristikasına aşağıdakılar aiddir:

- büdcə gəlirlərinin ümumi həjmi;
- büdcə xərjlərinin ümumi həjmi;
- büdcə kəsiri.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün ilkin makroiqtisadi göstərijilər bunlardır:

- növbəti maliyyə ilinə ÜDM-un həjmi və növbəti maliyyə ilində ÜDM-un artım sür'əti;
- inflyasiyanın səviyyəsi (qiymətlərin artım sür'əti).

Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesini növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanır və büdcə layihəsinin

Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinə təqdim edildiyi günədək olan dövrü əhatə edir.

Qeyd edildiyi kimi, növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin jəri və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanır.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi üçün lazım olan iqtisadi və sosial proqramların hazırlanması barədə əsaslandırılmış sənədlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən müddət ərzində və qaydada hazırlanıb ona təqdim edilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi əsasında dövlət büdcəsi layihəsinin müəyyən edilmiş əsaslandırıcı materiallar və hesablamalar mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarından, dövlət büdcəsindən vasitəsilə maliyyələşdirilən təşkilatlardan tələb edilir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi üçün lazım olan iqtisadi və sosial proqnozların hazırlanmasına jəlb olunan idarə və təşkilatların adları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasının *birinji mərhələsində* Azərbaycan Respublikasının hökuməti və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirən makroiqtisadi göstərijiləri əsasında növbəti maliyyə ilinə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının fəaliyyət proqnoz - planı işlənib hazırlanır.

Proqnoz-plan əsasında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərjlər üzrə əsas göstərijilərinin layihələrini hazırlayır. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi

xərjlərinin funksional təsnifatına uyğun olaraq növbəti maliyyə ili üçün dövlət büdcəsi xərjlərinin bölgüsünü müəyyən edir.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının hökuməti növbəti maliyyə ilində vəzifə maaşlarının, pensiyaların, müavinətlərin və s. ödənişlərin minimum həddinin artırılması haqqında təklifləri nəzərə alır.

Növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsinin əsas xarakteristikası və Azərbaycan Respublikasının büdcə xərjlərinin funksional təsnifatına uyğun olaraq növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi xərjlərinin bölgüsü Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən qəbul edildiyi gündən sonra iki həftə ərzində Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi:

- dövlət büdcəsi vəsaitinin büdcədən maliyyələşən təşkilatlar arasında bölüşdürülməsi üçün büdcə layihəsini mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına göndərir;

- növbəti maliyyə ilinə və Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi ilə müəyyən edilən orta müddətli perspektivə Azərbaycan Respublikası hökumətinin Naxçıvan Muxtar Respublikası icra hakimiyyəti orqanına münasibətini bildirir.

Dövlət büdcəsinin formalaşmasının *ikinci mərhələsində* mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən büdcə vəsaitinin büdcə təsnifatına uyğun olaraq bölüşdürülməsi, həmçinin büdcə vəsaitinin sərənjamçılar arasında ünvanlı maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur.

İcra hakimiyyətinin müvəkkil orqanı eyni zamanda növbəti maliyyə ilində dövlət büdcəsi vəsaitlərindən maliyyələşən məqsədli proqramların siyahısını hazırlayır, növbəti ildə və orta müddətli perspektivdə onların maliyyələşmə həjmini müəyyən edir.

Növbəti ildə və orta müddətli perspektivdə büdcə layihəsi üzrə razılaşıdırılmış məsələlər Maliyyə Nazirinin rəhbərlik etdiyi xüsusi dövlət komissiyasında baxılır.

Azərbaycan Respublikasının hökuməti Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən növbəti maliyyə ili üçün təqdim edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf proqnozunun və büdcə layihəsinin əsas göstərijilərinin uyğunluğunu müəyyən edir, dövlət büdcəsinin və büdcədənkənar dövlət fondları büdcələrinin layihələrini, növbəti maliyyə ili və orta müddətli perspektiv üçün büdcə-maliyyə siyasətini xarakterizə edən digər sənədləri və materialları dəqiqləşdirir və təyin olunmuş qaydada Milli Məjlisə təqdim edilməkdən örrü qanun layihəsini bəyənir. Azərbaycan Respublikasının hökuməti növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini və ona əlavə olunmuş sənədləri və materialları Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər hazırlanıb Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinə təqdim edilir:

- jəri ilin dövlət büdcəsinin icrasının vəziyyəti barədə hesabat;
- növbəti büdcə ili üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi;
- Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstərijiləri;
- dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;
- büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;
- Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazisi üzrə ijmali maliyyə balansı;

- dövlət büdcəsinə daxil olmayan məqsədli dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri;
- büdcə təsnifatına uyğun olaraq növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və xərjlərinin məbləği;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi ona əlavə edilmiş digər sənədlərlə birlikdə jəri ilin oktyabr ayının 15-dən geç olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-ju maddəsinin 2-ji bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinin müzakirəsinə və təsdiqinə təqdim edilir.

Növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisində dekabr ayının 20-dən geç olmayaraq təsdiq edilir.

27.5. Büdcə layihəsinə baxılması və təsdiq edilməsi

Maliyyə orqanlarından müvafiq büdcə layihələrini aldıqdan sonra, icra hakimiyyəti orqanları layihəyə baxır və zəruri hallarda düzəlişlər və əlavələr edirlər.

Azərbaycan Respublikası hökuməti növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini və ona əlavə olunmuş sənədləri və materialları oktyabrın 1-dək Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinə və ona əlavə olunmuş materiallara baxdıqdan sonra onları oktyabrın 15-dən geç olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinə təqdim edir.

Növbəti büdjə ili üzrə dövlət büdjəsi ilə balı aşağıdakı sənədlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinə təqdim edilir:

- növbəti büdjə ili üzrə dövlət büdjəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat;

- Azərbaycan Respublikasının növbəti büdjə ili və gələn üç il üzrə iqtisadə və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstərişləri;

- büdjə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;

- dövlət büdjəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;

- büdjə gəlirləri təsnifatının, funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatların paraqrafları səviyyəsində gəlirlərin və xərjlərin laüihəsi;

- dövlət borjları və dövlət zəmanətləri ilə digər öhdəliklərə dair məlumat;

- növbəti il üzrə ijmali büdjənin layihəsi;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisi üzrə toplu maliyyə balansı;

- qanunverijiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi tərəfindən təsdiq olanması nəzərdə tutulduğu hallarda növbəti büdjə ili üzrə büdjədən kənar dövlət fondlarının büdjələri haqqında qanun layihələri;

- növbəti büdjə ili üzrə gəlirləri ötən ilin faktiki və jəri gözlənilən nətişələri ilə, habelə xərjlərin funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatlar üzrə müqayisəsi;

- funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatlar paraqrafları səviyyəsində jəri ilin dövlət büdjəsinin gözlənilən icrasının vəziyyəti;

- jəri ilin ijmali büdjəsinin gözlənilən icrasına dair məlumat;

- büdjədən kənar əməliyyatlara dair ijmali hesabat;
- keçən büdjə ilində, faktiki və jəri büdjə ilində gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat;
- müvafiq ijrə hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti növbəti maliyyə ilinə dövlət büdjəsi haqqında qanun layihəsi ilə birlikdə Milli Məjlisə aşağıdakı qanun layihələrini göndərir:

- Azərbaycan Respublikasının vergilər və rüsumlar haqqında qanunverijilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının büdjədən kənar fondlarının büdjələri haqqında qanun layihələri.

Lazım olan hallarda maliyyə ilinə dövlət büdjəsi haqqında qanun layihəsi ilə və növbəti maliyyə ilinə Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə fondunun büdjəsi haqqında qanun layihəsi ilə əmək haqlarının və dövlət pensiyalarının indeksləşdirilməsi nəzərdə tutularsa, onda Milli Məjlisə eyni zamanda pensiyaların minimum məbləğinin artırılması, dövlət pensiyalarının yenidən hesablanması və indeksləşdirilməsi, əməyin ödənilməsinin artırılması haqqında qanun layihələri də göndərilir.

Milli Bank jəri ilin oktyabrın 1-dək növbəti maliyyə ilinə vahid dövlət pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərinin layihəsini Milli Məjlisə təqdim edir. Bu layihə həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinə və Azərbaycan Respublikası hökumətinə göndərilir.

Dövlət büdjəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramların layihələri Milli Məjlisə növbəti maliyyə ilinə dövlət büdjəsi haqqında qanun layihəsi ilə eyni zamanda təqdim edilir. Məqsədli

proqramların layihələrində proqramların bütün texniki iqtisadi göstərijiləri əks etdirilir.

Milli Məjlisdə dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramların layihələri dövlət büdcəsinin layihəsi ilə eyni zamanda baxılır və qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti dövlət büdcəsi haqqında qanuna dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında qanun layihəsini Milli Məjlisə təqdim edir. Dövlət büdcəsi haqqında qanuna dəyişikliklər və əlavələr edilməsi dövlət büdcəsinin əsas xarakteristikasının dəyişdirilməsi və tənzimləyici gəlirlərin Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələri arasında bölüşdürülməsi, həmçinin dövlət büdcəsi xərjlərinin funksional və təşkilatlar üzrə təsnifatının bölmələri üzrə bölüşdürülməsi səbəb ola bilər.

Qeyd edildiyi kimi, növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi Azərbaycan Respublikası Milli Məjlisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Milli Məjlisə təqdim edilmiş növbəti il üçün dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini Milli Məjlisin sədri Milli Məjlisin İqtisadi siyasət daimi komissiyasına göndərir və layihəyə baxılması müddətini müəyyən edir.

Qanun və qərar layihələrinə baxılması üçün daimi komissiya işçi qrupu yarada bilər.

Müvafiq ijra hakimiyyəti orqanının tapşırığı ilə onun səlahiyyətli nümayəndəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinin iqlasında növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında mə'ruzə edir.

Milli Məjlisdə qanun layihələrinə, bir qayda olaraq, **üç oxunuşda** baxılır. Milli Məjlisin sədrinin qərarı ilə və ya

Milli Məjlisin protokol qaydasında qəbul etdiyi qərarla qanun layihəsinə bir oxunuşda baxıla bilər.

I. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinin *birinci oxunuşunda* Milli Məjlis Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqnozunu, büdcələrarası qarşılıqlı münasibətlərin əsas prinsiplərini, dövlət büdcəsi kəsinin ödənilməsi üçün xarici maliyyələşdirmə mənbələrini araşdırır. Eyni zamanda dövlət büdcəsinin göstərijiləri, o cümlədən büdcə gəlirlərinin bölmələr, qruplar və yarımqruplar üzrə təsnifatı, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və rüsumlarının büdcə subyektləri arasında bölgüsü, dövlət büdcəsi kəsinin ölçüsü və növbəti il üçün dövlət büdcəsi xərjlərindəki xüsusi çəkisi, büdcə kəsinin örtülməsi mənbələri və ümumilikdə, dövlət büdcəsinin xərjlərinin ümumi həjmi təhlil edilir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinin daxili Nizamnaməsinin 16-jı maddəsinə əsasən qanun layihələrinin birinci oxunuşu zamanı onun qəbul edilməsinin zəruriliyi, yuxarıda qeyd olunan əsas müddəaları müzakirə edilir, qanun layihəsinin ümumi konsepsiyasına qiymət verilir.

İqtisadi siyasət daimi komissiyasında layihəyə baxılarkən onların arasında fikir ayrılığı əmələ gəlmişsə, layihə ilə razı olmayan daimi komissiyanın rəyini həmin komissiyanın nümayəndəsi oxuyur.

Qanun layihəsinə birinci oxunuşda baxılması nəticəsində Milli Məjlis aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir:

- 1) layihə birinci oxunuşda qəbul edilsin və söylənmiş təkliflər və iradlar nəzərə alınmaqla onun üzərində iş davam etdirilsin (bu qərar protokol qaydasında qəbul edilir);
- 2) layihə qəbul edilməsin;
- 3) layihə qəbul edilsin.

Milli Məjlis birinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsinin dərij olunması və ümumxalq müzakirəsinə çıxarılması haqqında qərar qəbul edə bilər.

Birinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsinə dair təklifləri və iradları aparıcı daimi komissiya öyrənir və ümumiləşdirir. Aparıcı daimi komissiya layihəyə təklif olunan dəyişikliklərin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olub-olmamasını müəyyənləşdirmək üçün müstəqil ekspertiza tə'yin edə bilər. Layihəyə təklif edilən dəyişikliklərin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına zidd olması müəyyənləşdirdikdə aparıcı daimi komissiya bu barədə dəyişikliyin müəllifinə xəbər verir. Dəyişiklik vermiş şəxslər müzakirə zamanı dəyişiklikləri dəqiqləşdirə və ya geri götürə bilərlər.

Layihənin ayrı-ayrı maddələri üzrə qruplaşdırılmış dəyişikliklərə aparıcı daimi komissiyanın iclasında baxılır və daimi komissiya dəyişikliklərlə razı olduqda onları layihənin mətninə daxil edir. Yenidən işlənmiş qanun layihəsi ikinci oxunuşda baxılmaq məqsədilə Milli Məjlisin sədrinə göndərilir.

Milli Məjlisdə ikinci oxunuşda baxılmasına azı 5 gün qalmış qanun layihəsi onun təşəbbüsçüsünə göndərilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məjlisinin qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Milli Məjlisinin müzakirəsinə verdikləri qanun layihələri təqdim olunmuş şəkildə müzakirəyə çıxarılmalı və səsə qoyulmalıdır. Belə qanun layihələrində dəyişikliklər yalnız həmin orqanların razılığı ilə edilə bilər.

II. Azərbaycan Respublikası Milli Məjlisinin daxili Nizamnaməsinin 18-ji maddəsinə əsasən qanun layihəsinin *ikinci oxunuşunda* müzakirəsi aparıcı daimi komissiyanın nümayəndəsinin məruzəsi ilə başlanır. Məruzəçi daimi

komissiyada layihəyə baxılmasının nəticələri haqqında mə'lumat verir.

Layihənin ikinci oxunuşunda müzakirəsi bir qayda olaraq, təşəbbüsçünün çıxışı ilə başlanır.

İkinci oxunuşda dövlət büdcəsi xərjlərinin ümumi məbləği çərçivəsində dövlət büdcəsinin funksional təsnifatı üzrə xərjlərin bölgüsü, Azərbaycan Respublikası subyektlərinə maliyyə yardımının həjmi (dotasiya), jəri xərjlər büdcəsi, dövlət məqsədli proqramlarının maliyyələşdirilməsi xərjləri, Azərbaycan Respublikasının dövlət xarici borjlanması proqramı, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərə dövlət kreditinin verilməsi, gəlirlərin və xərjlərin rüblər üzrə bölgüsü, dövlət büdcəsinin kəsiri və bir sıra digər məsələlər müzakirə edilir.

İkinci oxunuşda müzakirə edilən qanun layihəsinin əsas kimi qəbul edilməsi barədə protokol qaydasında qərar qəbul edilir. Bu jür qərar qəbul edilməzsə, qanun layihəsi qəbul edilməmiş sayılır.

Qanun layihəsi əsas kimi qəbul olunduqdan sonra Milli Məjlisin iqlasına sədrlik edən deputatlardan qanun layihəsində edilmiş dəyişikliklərə e'tirazların olub-olmamasını öyrənir. Bu jür e'tirazlar olduqda onları qısaja əsaslandırmaq üçün hər deputata 3 dəqiqəyədək vaxt verilir. Mə'ruzəçi həmin e'tirazlara javab verir və qanun layihəsi maddə-maddə müzakirə edilir.

Bundan sonra qanun layihəsi ikinci oxunuşda qəbul edilir. İkinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsi müzakirə zamanı müəyyənləşdirilmiş daxili ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və redaktə edilməsi üçün daimi komissiyaya çatdırılır.

İş başa çatdıqdan sonra daimi komissiya üçün jü oxunuş üçün hazırlanmış qanun layihəsini Milli Məjlisin sədrinə göndərir. Milli Məjlisin sədri qanun layihəsinə

üçüncü oxunuşda baxılmasının Milli Məjlisin iqlasının gündəliyinə salır.

III. Azərbaycan Respublikası Milli Məjlisinin daxili Nizamnaməsinin 19-ju maddəsinə əsasən qanun layihəsinin *üçüncü oxunuşu* zamanı qanun layihəsi bütövlükdə səsə qoyulur. Qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu zamanı onun mətnində dəyişikliklər edilə bilməz.

Müstəsna hallarda Milli Məjlisin iqlasında iştirak edən deputatların əksəriyyətinin tələbi ilə üçüncü oxunuşda olan qanun layihəsi ikinci oxunuşa qaytarıla bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 96-ju maddəsinin IV və V hissələ-rində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, bütün başqa hallarda Milli Məjlisə təqdim edilmiş layihələrə 6 ay müddətində baxılır, müzakirə edilir və onlar barəsində qərar qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 96-ju maddəsinin V hissəsində sadalanan subyektlər qanun layihələrini Milli Məjlisin sessiyasının işinin bitməsinə 20 gündən az qaldıqda göndərsə Milli Məjlisin sədri həmin layihələrə növbəti sessiyada baxılması haqqında vəsatət qaldıra bilər. Qanunverijilik təşəbbüsü hüququ subyektləri vəsatətə rədd cavab verərsə, Milli Məjlisin işi bitənədək həmin layihələr barədə qərar qəbul edilir.

Növbəti büdjə ili üzrə dövlət büdjəsi haqqında qanun layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisində jəri ilin dekabr ayının 20-dən gei olmayaraq təsdiq edilir.

Növbəti büdjə ili üzrə dövlət büdjəsi haqqında qanunla aşağıdakı əsas göstərijilər təsdiq olunur:

- gəlirlərin ümumi məbləği;
- vergilərin dərəcələri;
- mədaxil mənbələri üzrə gəlirlərin məbləği;
- mənbələr üzrə qrantlar və transfertlər;

- ayrı-ayrı gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsü və ayırma normaları;

- funksional və iqtisadi təsnifata uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində xərjlərin məbləği;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən dotasiyaların, subsidiyaların və subvensiyaların məbləği;

- digər büdcə ssudalarının ümumi məbləği və istiqamətləri,

- daxili və xarici dövlət borjlarının faizləri və əsas məbləğləri üzrə ödənişlər;

- dövlətin üçüncü tərəf qarşısında öhdəliyinin yuxarı həddi;

- sair beynəlxalq öhdəliklərin məbləği;

- ehtiyat fondunun məbləği;

- Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici borjlanmasının həddi (il ərzində götürülə biləcək dövlət borjunun və jəlb ediləcək dövlət istiqrazlarının məbləği);

- xərjlərin maliyyələşdirilmə ardıcılığı;

- dövlət büdcəsinin müdafiə olunan xərc maddələri;

- büdcə kəsirinin yuxarı həddinin məbləği;

- təsdiq olunması zəruri hesab edilən digər göstərijilər.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi təsdiq olunduqdan sonra müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı təşkilatlar üzrə büdcə təsnifatı əsasında xərjlərin bölgüsünü aparır və təsdiq edir.

Müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin təsdiq olunmuş göstərijiləri əsasında onun gəlirlərinin (mənbələr üzrə) və xərjlərinin (büdcə təsnifatına uyğun olaraq) rüblük bölgüsünü müəyyən edir.

Təsdiq olunmuş dövlət büdcəsinin göstərijiləri, gəlir və xərjlərin rüblük bölgüsü müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən bir ay müddətində idarə və təşkilatlara çatdırılır.

Dövlət büdcəsi xərjlərinin – təşkilatlar üzrə bölgüsündə nəzərdə tutulmuş ayırmaların müəyyən olunmuş müddətdə idarə və təşkilatlara çatdırılmasına görə müvafiq ijra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliklə müəyyən edilmiş qaydada məs'uliyət daşıyırlar.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi müəyyən olunmuş müddət ərzində təsdiq olunmazsa, Respublika Prezidenti dövlət büdcəsi təsdiq olunanadək büdcədən maliyyələşmənin müvəqqəti qaydalarını müəyyən edir.

Büdcəni ijra edən orqan keçən ilin büdcə xərjlərinin 1/12 hissəsi həddində Azərbaycan Respublikasının büdcə xərjlərinin funksional və təşkilatlar üzrə təsnifatların müvafiq bölmələri üzrə qanunverijiliklə müəyyən edilmiş məqsədlərə dövlət kontraktlarının, Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcələrinə maliyyə yardımı göstərilməsinə büdcə vəsaitlərinin maliyyələşməsinə həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcələrin hesabına götürülən nizamlandırıcı vergilərin dərəcələri, mərkəzləşdirilmiş xərjlərin maliyyələşməsi üçün Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcələrin hesabına götürülən mərkəzləşdirilmiş gəlirlərin normativləri, büdcə haqqında qanun ilə müəyyən edilən sair tariflər və dərəcələr keçən maliyyə ilinin büdcəsi haqqında qanun ilə müəyyən edilmiş ölçülərdə və qaydalarda tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcələrinə maliyyə yardımı göstərilməsinə

vəsaitlərin bölüşdürülməsi qaydası keçən maliyyə ilinin büdjesi haqqında qanunla müəyyən olunduğu kimi saxlanılır.

Əgər büdjə haqqında qanun maliyyə ili başlanandan 3 ay sonra qüvvəyə minmirsə, onda büdjəni ijrə edən orqan müəyyən olunmuş şərtlərə riayət etməklə xərjləri həyata keçirir, gəlirləri bölüşdürür və borj götürməni həyata keçirir.

XXVIII fəsil. BÜDJƏNİN İJRASININ TƏŞKİLİ

28.1. Büdjənin ijrəsinin əsas prinsipləri

Büdjənin ijrə edilməsi – büdjə vəsaitlərinin yığılması və istifadəsi üzrə büdjə prosesinin mühüm mərhələsidir. Bu ijrə prosesində ijrə hakimiyyəti orqanları, maliyyə və vergi orqanları, kredit təşkilatları, hüquqi və fiziki şəxslər – vergi ödəyijiləri və büdjə vəsaiti alanlar iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasında büdjələrin xəzinədarlıq vasitəsilə ijrə edilməsi müəyyənləşdirilmişdir. İjrə hakimiyyəti orqanlarına büdjələrin ijrəsinin təşkili və ijrə edilməsi, büdjə hesablarının və büdjə vəsaitlərinin idarə edilməsi həvalə edilir. Göstərilən orqanlar büdjə vəsaitlərini alanların və bütün sərənjamçıların xəzinədarları sayılırlar və büdjə idarələrinin tapşırığı ilə və adından büdjə vəsaitləri hesabına tə'diyyələri həyata keçirirlər.

Büdjənin ijrəsi *xəzinənin vahidliyi prinsipinə* əsaslanır.

Bu prinsip daxil olan gəlirlərin və büdjə kəsirinin maliyyələşməsi mənbələrindən daxilolmaların vahid büdjə hesabına götürülməsini və nəzərdə tutulan bütün xərjlərin vahid büdjə hesabından həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası büdjə sisteminin bütün səviyyəli büdjələri vahid xəzinə prinsipi əsasında ijrə edilir.

Xərjlər üzrə büdjanin iyrası xərjlər siyahısı üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi deməkdir və bir-neçə mərhələdən ibarətdir:

1) Büdjə bölgüsünün tərtibi, təsdiqi və büdjə vəsaitlərinin sərənjamçılara çatdırılması.

Azərbaycan Respublikası büdjə sisteminin bütün səviyyəli büdjələrinin iyrə edilməsini müvəkkil iyrə orqanları büdjə bölgüsü əsasında həyata keçirirlər.

Büdjə bölgüsü üzrə büdjə vəsaitlərinin baş sərənjamçılari tərəfindən rüblərə bölünməklə Azərbaycan Respublikası büdjə xərjlərinin funksional və iqtisadi təsnifatlarına uyğun təsdiq edilmiş büdjə əsasında sərənjamçılar və büdjədən vəsait alanlar üzrə tərtib edilir büdjanin tərtibinə məsul olan iyrə hakimiyəti orqanına təqdim edilir.

Büdjə vəsaitlərinin baş sərənjamçılarının büdjə bölgüləri əsasında müvafiq büdjanin layihəsinin tərtib edilməsinə məsul olan orqan iymal büdjə bölgüsünü tərtib edir. İymal büdjə bölgüsü müəyyən olunmuş qaydada həmin orqanın rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir və büdjəni iyrə edən orqana göndərilir.

2) Büdjə öhdəliklərinin limitləri haqqında bildirişlərin təsdiqi və onun sərənjamçılara və büdjə vəsaiti alanlara çatdırılması.

Büdjə öhdəliyi – büdjəni iyrə edən orqanın büdjə haqqında qanuna və iymal büdjə bölgüsünə uyğun yaranan, müəyyən edilmiş müddət ərzində müvafiq büdjə vəsaitlərinin xərjlənməsini həyata keçirmək üzrə borjudur.

Büdjə öhdəlikləri limiti – büdjəni iyrə edən orqan tərəfindən sərənjamçılar və büdjədən vəsait alanlar üçün üç ay müddətinə müəyyən edilən və təsdiq edilən büdjə öhdəliklərinin həjmidir.

Sərənjamçılar və büdjədən vəsait alanlar üçün büdjə öhdəlikləri limitləri büdjəni ijra edən orqan tərəfindən baş sərənjamçılar tərəfindən təsdiq edilən büdjə vəsaitlərinin bölgüsünün layihələri əsasında təsdiq edilir.

Büdjə öhdəlikləri limitləri büdjəni ijra edən orqan tərəfindən onların qüvvədə olduğu müddət başlanana qədər bütün sərənjamçılara və büdjədən vəsait alanlara çatdırılır.

Bütün sərənjamçılar və büdjədən vəsait alanlar üzrə öhdəlikləri limitlərinin ijmal reyestri müvəkkil ijra orqanı tərəfindən qanunverijilik (nümayəndəli) orqan tərəfindən yaradılan nəzarət orqanına təqdim edilir.

3) Büdjə təxsisatları haqqında bildirişlərin təsdiqi, onun sərənjamçılara və büdjə vəsaitləri alanlara çatdırılması, büdjə idarələrinə gəlirlər və xərjlər smetasının təsdiq edilməsi.

Büdjə təxsisatları haqqında bildiriş alındıqdan sonra büdjə idarəsi müəyyən olunmuş formada gəlirlər və xərjlər smetasını tərtib və təsdiq olunmaq üçün yuxarı büdjə vəsaitləri sərənjamçısına təqdim etməlidirlər.

Büdjə vəsaitlərinin baş sərənjamçısı sayılan büdjə idarəsinin gəlirlər və xərjlər smetası həmin sərənjamçı tərəfindən təsdiq edilir.

Büdjə idarəsinin gəlirlər və xərjlər smetası təsdiq edilən gündən sonra bir iş günü ərzində büdjə idarəsi tərəfindən büdjəni ijra edən orqana verilir.

4) Büdjədən vəsait alanların xəzinə öhdəliklərinin qəbul edilməsi.

Büdjə vəsaitlərini alanlar onlara çatdırılmış büdjə öhdəlikləri limitləri, gəlirlər və xərjlər smetaları hüdudunda xərjlərin həyata keçirilməsi, xərjlərin və tə'diyyələrin aparılması üçün lazım olan tə'diyyə və digər sənədlərin tərtib edilməsi yolu ilə tə'diyyələrin həyata keçirilməsi üzrə xəzinə öhdəliyi qəbul edirlər.

Ödəmə sənədlərinin formalarını Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Milli Bank ilə razılaşdırılmaqla təsdiq edir.

5) *Xəzinə öhdəliklərinin ijrə edilməsinin təsdiqi.*

Büdjəni ijrə edən orqan xərjlərin ijrə edilməsi üçün lazım olan ödəmə və digər sənədləri büdjə idarəsinin təsdiq edilmiş gəlirlər və xərjlər smetasının və büdjə limitlərinin tələblərinə uyğunluğunu yoxladıqdan sonra büdjə vəsaitlərinin xərjlənməsini aparır. Təqdim edilən sənədlərin siyahısı və formaları ijrə hakimiyyəti orqanının hüquqi aktı ilə təsdiq edilir.

Büdjəni ijrə edən orqan xəzinə öhdəliklərinin ijrəsini təsdiq edən mexanizmi həyata keçirir və ödəmə sənədləri təqdim edildikdən sonra yazılı ijjazə verir.

Büdjəni ijrə edən orqan xəzinə öhdəliklərinin qəbul edilməsindən aşağıdakı hallarda imtina edə bilər:

- qəbul edilmiş xəzinə öhdəlikləri tələblərə javab vermədiyi zaman;
- qəbul edilmiş xəzinə öhdəliklərinin büdjə haqqında qanuna, çatdırılmış büdjə təxsisatlarına və büdjə öhdəlikləri limitlərinə uyğun gəldiyi zaman;
- qəbul edilmiş büdjə öhdəliklərinin büdjə idarəsinin təsdiq edilmiş gəlirlər və xərjlər smetasına uyğun gəlmədiyi zaman;
- xərjlərin blokirovkası zamanı.

Büdjə vəsaitlərinin xərjlənməsi büdjənin vahid hesabından təsdiq edilmiş büdjə öhdəliyindəki məbləğdə fiziki və hüquqi şəxslərin xeyrinə pul vəsaitlərinin silinməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Xərjlənmiş büdjə vəsaitlərinin həjmi təsdiq edilmiş xəzinə öhdəliklərinin həjminə uyğun olmalıdır.

Dövlət büdjəsinin ijrasi prosesində gəlirləri təsdiq olunmuş məbləğdən 20 faiz az yerinə yetirilərsə və bu, büdjə kəsirinin müəyyən olunmuş yuxarı həddinin keçməsinə səbəb olarsa, onda dövlət büdjəsinin müdafiə olunmuş müddəaları istisna olmaqla bütün xərjlərin ilin qalan ayları üzrə proporsional ixtisarı mexanizmi (sekvestr) tətbiq olunur.

Dövlət büdjəsinin müdafiə olunan müddələrinin tərkibi növbəti büdjə ili üzrə dövlət büdjəsi haqqında qanunla müəyyən edilir.

Dövlət büdjəsinin ijrasi prosesində zərurət yarandıqda müvafiq ijra hakimiyyəti orqanları büdjə təsnifatına uyğun olaraq təsdiq olunmuş xərj maddələri həddində dəyişiklik apara bilər.

Büdjə xərjlərinin ixtisar edilməsi mexanizminin tətbiq edilməsi haqqında sərənjamçılar və büdjədən vəsait alanlar ixtisar mexanizmi tətbiq edilmədiyi gündən əvvəl xəbərdar edilir.

Büdjə xərjlərinin ixtisar edilməsi mexanizminin ləğv edilməsi, büdjə xərjlərinin ixtisar edilməsinin ölçülərinin dəyişdirilməsi bu mexanizmin tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmiş orqan tərəfindən aparılır.

Büdjə xərjlərinin blokirovkası – büdjə təxsisatları ilə müqayisədə büdjə öhdəlikləri limitlərinin ixtisar edilməsi və ya müəyyən olunmuş şərtlər yerinə yetirilmədikdə qəbul edilmiş büdjə öhdəliklərinin təsdiq edilməsindən imtina etməkdən ibarətdir.

Büdjə xərjlərinin blokirovkası həmçinin büdjəni ijra edən orqan tərəfindən və dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqan tərəfindən büdjə vəsaitlərinin məqsədsiz istifadəsi faktları aşkar edildikdə həyata keçirilir.

Büdjə xərjlərinin blokirovkası büdjənin ijasının hər hansı mərhələsində maliyyə orqanının rəhbərinin qərarı ilə həyata keçirilir.

Blokirovka aşağıdakı xərjlərə aid edilə bilər:

- büdjə haqqında qanun ilə müəyyən edilən büdjə xərjləri;
- məqsədsiz istifadə faktları aşkar olunan büdjə xərjləri.

Dövlət büdjəsinin xəzinə ijası zamanı daxilolmaların qeydiyyatı, qəbul edilmiş büdjə öhdəliklərinin həjmlərinin və müddətlərinin nizamlanması, ayrılan büdjə öhdəlikləri limitləri çərçivəsində xərjlərin həyata keçirilməsi hüququna yazılı ijasələrin aparılması, dövlət büdjəsinin vəsaitini alanlar adından tədiyyələrin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığına həvalə edilir.

Dövlət büdjəsinin hesablarının açılması və bağlanması hüququ, onların rejimlərinin müəyyən edilməsi Maliyyə Nazirliyinə məxsusdur. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Dövlət Xəzinədarlığının Milli Bankda və kredit təşkilatlarında hesabları Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə uyğun olaraq bağlanmış və icra edilən müqavilələr əsasında aparılır.

Xəzinədarlığın büdjə prosesindəki funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Baş Dövlət Xəzinədarlığının hesabları üzrə əməliyyatları həyata keçirir və onların uçotunu təşkil edir;
- xəzinədarlığın jəri hesabları ilə tranzit hesabları arasında hesablaşmaların həyata keçirilməsini Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı ilə razılaşdırılmış qaydada tənzimləyir;

- müəyyən olunmuş qaydada mərkəzləşdirilmiş xərjlərin, o cümlədən məqsədli büdjə fondlarının xərjlərinin iyrasını tə'min edir;
- dövlət büdjəsi ilə digər büdjələrin qarşılıqlı əlaqələrinin nizamlanmasını və qarşılıqlı hesablaşmaları həyata keçirir, o cümlədən müvafiq ilin dövlət büdjəsinə riayət olunmaqla Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetiini müəyyən etdiyi qaydada və hədlərdə dövlət büdjəsindən ssuda (borj) verir;
- büdjə qanunverijiliyinə uyğun olaraq mərkəzləşdirilmiş xərjlərdən dəqiqləşdirmələr haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin göstərişlərinin vaxtında iyrə olunmasını tə'min edir;
- Baş Dövlət Xəzinədarlığı ilə yerli xəzinədarlıq orqanları arasında hərəkət edən maliyyə resurslarının və pul vəsaitlərinin dövri üzləşdirilməsini həyata keçirir;
- dövlət büdjəsindən ayrılan vəsaitlərdən təyinatı üzrə istifadə olunmasına, büdjə təşkilatlarının büdjədən kənar vəsaitlərinin maliyyə orqanları ilə razılaşdırılmış qaydada təsdiq edilmiş smetaya uyğun istifadəsinə ümumi nəzarət edir;
- büdjə və büdjədən kənar (o cümlədən məqsədli büdjə fondları) gəlir və xərjlərin iyrasına dair hesabat mə'lumatlarının müvafiq büdjə təşkilatları ilə dövrü üzləşdirilməsini həyata keçirir;
- büdjə və büdjədən kənar (o cümlədən məqsədli büdjə fondları) gəlirlərin tə'diyyə növləri üzrə kassa iyrasının, xərjlərin isə büdjə təşkilatları üzrə kassa və faktiki iyrasının uçotunu aparır;
- büdjə və büdjədən kənar (o cümlədən məqsədli büdjə fondları) vəsaitlərin iyrası üzrə yerli xəzinədarlıq orqanları və büdjədən maliyyələşən nazirlik, komitə və şirkətlərdən

alınan hesabatlar əsasında dövrü hesabatları tərtib edir və müvafiq orqanlara göndərilmək üçün Nazirliyin rəhbərliyinə təqdim edir;

- müəyyən olunmuş qaydada dotasiyaların verilməsini tə'min edir;
- büdjenin ijasında yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq üçün «Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş daxili və xarici maliyyələşmə mənbələrindən istifadə edir.

Gəlirlər üzrə dövlət büdjesinin kassa ijası aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- dövlət büdjesi gəlirlərinin dövlət büdjesinin vahid hesabına köçürülməsi;
- təsdiq edilmiş dövlət büdjesinə uyğun olaraq nizamlayıcı vergilərin bölüş-dürülməsi;
- artıq ödənməmiş vergilərin, daxilolmaların, maliyyə sanksiyalarının və faizlərin vergi ödəyijisinə qaytarılması;
- artıq ödənilmiş vergilərin, rüsumların, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının vergi ödəyijilərinə qaytarılması;
- Azərbaycan Respublikasının büdjə təsnifatına uyğun olaraq dövlət büdjesi gəlirlərinin uçotu və dövlət büdjesinin gəlirləri haqqında hesabat.

Dövlət büdjesi xərjlərinin ijası bu xərjlərin sanksiyalaşdırmasını və maliyyələşdirilməsi üsullarının həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Dövlət büdjesi xərjlərinin sanksiyalaşdırılmasına aşağıdakılar daxildir:

- dövlət büdjesi vəsaitləri sərənjamçılara və büdjə vəsaiti alanlara büdjə təxsisatlarının təsdiq edilməsi və çatdırılması;
- dövlət büdjesi sərənjamçılara və alanlara büdjə öhdəlikləri limitlərinin təsdiq edilməsi və çatdırılması;
- dövlət büdjesinin pul öhdəliklərinin təsdiq edilməsi.

Dövlət büdjəsi xərjlərinin sanksiyalaşdırılmasının qaydalarını Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi müəyyən edir.

Dövlət büdjəsi xərjlərinin maliyyələşdirilməsi üzrə aparılan əməliyyatlar aşağıdakıları özündə əks etdirir:

- ödəməni həyata keçirmək üçün ijasə (sərənjam);
- ödəmənin həyata keçirilməsi.

Baş Dövlət Xəzinədarlığının xəzinəarası köçürmə sərənjamı ilə dövlət büdjəsinin vahid hesabından müvafiq büdjə təşkilatlarına maliyyələşmə verilir.

Büdjələrarası münasibətlər çərçivəsində dövlət büdjəsindən yerli büdjələrə vəsaitlərin köçürülməsi dekabrın 20-dək başa çatdırılmalıdır.

Baş Dövlət Xəzinədarlığı dövlət büdjəsinə daxil olan gəlirlərin və dövlət büdjəsi kəsirinin maliyyələşməsi mənbələrindən daxiləlmaları, həmçinin dövlət büdjəsi xərjlərinin sanksiyalaşdırılması və maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar bütün əməliyyatları Baş xəzinə kitabında qeydiyyatdan keçirir.

Dövlət xəzinədarlığı dövlət büdjəsi vəsaitləri alanların ijməl reyestrini aparır. Dövlət büdjəsi vəsaitləri alanların qeydiyyatını və uçotu qaydasını Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi müəyyən edir.

Baş xəzinə kitabı Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən hesablar planı əsasında aparılır.

Baş xəzinə kitabında yazılışlar dövlət büdjəsinin ijrə edilməsi prosesində aparılan müvafiq əməliyyatların faktı üzrə həyata keçirilir.

Baş xəzinə kitabının mə'lumatları dövlət büdjəsinin ijrəsi haqqında hesabatın formalaşdırılması üçün əsas sayılır.

Büdjə uçotu və hesabatı. Büdjənin bütün gəlirləri, büdjə kəsirinin maliyyələşmə mənbələri, büdjənin xərjləri, həmçinin büdjənin ijrasi prosesində həyata keçirilən əməliyyatlar vahid hesablar planına əsaslanmaqla büdjə uçotuna alınır.

Dövlət büdjəsinin bütün gəlirləri, dövlət büdjəsi kəsirinin maliyyələşmə mənbələrindən daxilolmalar, dövlət büdjəsinin xərjləri, dövlət büdjəsinin kəsiri, dövlət büdjəsinin artıqlığı, həmçinin dövlət büdjəsinin vəsaitləri ilə bütün əməliyyatlar Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən müvafiq uçot registrlərində əks etdirilir.

Büdjənin ijrə edilməsi barədə hesabat operativ, rüblük, yarımillik və illik tərtib edilir. Büdjənin ijrəsi haqqında hesabatın yığılması, ijmallaşdırılması, tərtib edilməsi və təqdim edilməsi müvəkkil ijrə hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Büdjənin ijrə edilməsi barədə hesabatın vahid metodologiyasını Azərbaycan Respublikasının hökuməti müəyyən edir və təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və ya onun tapşırığına əsasən Azərbaycan Respublikasının hökuməti dövlət büdjəsinin ijrəsi haqqında rüblük və illik hesabatları Milli Məjlisə təqdim edir. Bu hesabatların bir nüsxəsi Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasına təqdim edilir.

Müvəkkil ijrə orqanı müəyyən olunmuş qaydada büdjənin ijrə edilməsi barədə rüblük, yarımillik və illik hesabatları nümayəndəli orqana və müvafiq nəzarət orqanına təqdim edir və həmin orqan tərəfindən təsdiq edilir.

Bələdiyyələr yerli büdjələrin ijra edilməsi barədə mə'lumatı müəyyən olunmuş qaydada Dövlət Statistika Komitəsinə təqdim edirlər.

Dövlət büdjəsinin kassa ijrasi dekabrın 31-də başa çatır və büdjə öhdəliklərinin limitləri öz qüvvəsini itirir.

Dekabrın 31-dək Azərbaycan Respublikası Maliyyə nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı qəbul edilmiş və təsdiq edilmiş büdjə öhdəliklərini ödəməlidir.

Büdjə idarələri tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətindən alınan və dekabrın 31-i vəziyyətinə istifadə edilməyən vəsaitlər, həmin məbləğlərdə müvafiq büdjə idarəsinə yeni açılmış şəxsi hesaba götürülür.

Baş çatmış ildə qəbul edilmiş büdjə öhdəlikləri üzrə əməliyyatlar başa çatdırıldıqdan sonra dövlət büdjəsinin vahid hesabında olan vəsait qalığı daxil olan maliyyə ilinin dövlət büdjəsinin gəlirlərində vəsait qalığı kimi uçota alınır.

«Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 20-ji maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdjəsinin ijrasi barədə illik hesabat və müvafiq qanun layihəsi növbəti ilin may ayının 15-dən geç olmayaraq müvafiq ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisinə təqdim olunur.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi təqdim olunmuş sənədləri müzakirə edir və müvafiq hesabat ili üzrə dövlət büdjəsinin ijrasi barədə qanunu təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi təqdim olunmuş sənədləri müzakirə edir və müvafiq hesabat ili üzrə dövlət büdjəsinin ijrasi barədə qanun təsdiq edir.

28.2. Büdjənin ijrasında dövlət xəzinədarlığının rolu

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə maliyyə sistemində aparılan başlıca islahatlardan biri dövlət büdcəsinin ijasında dövlət xəzinədarlığının tətbiqidir. Bu iqtisadiyyatın maliyyə, vergi və bank sektorlarında aparılan islahatların tərkib hissəsidir.

Xəzinə və dövlət xəzinədarlığı ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının inkişaf yolundan asılı olaraq tətbiq edilmiş və formalaşmışdır. Xəzinədarlıq öz inkişaf dövründən asılı olaraq müxtəlif funksiyaları yerinə yetirib. Belə ki, xəzinədarlıq əvvəllər dövlətin qızıl ehtiyatlarının, qiymətli daş və metalların, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının ehtiyat kimi qorunub saxlanması və onların hesabının aparılmasında başlıca rol oynayıb. Müəyyən dövr keçdikdən sonra xəzinədarlıq dövlət səviyyəsində inkişaf etmiş və dövlətin maliyyə resurslarının idarə olunmasına tətbiq olunmuşdur.

Hazırda xəzinədarlıq dövlətin mərkəzləşdirilmiş vəsaitlərinin istifadəsində özünün müəyyən inkişaf yolunu keçmiş və bir çox dövlətlər tərəfindən maliyyə resurslarının idarə olunmasında başlıca alətlərdən biri kimi istifadə olunur. Yeni müstəqillik qazanmış respublikalarda beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən bu sistemin tətbiq olunması tövsiyyə olunmuş və müvafiq işlər görülmüşdür.

Son illərdə aparılmış islahatları nəzərə almasaq Azərbaycan Respublikasının maliyyə, vergi, bank sistemi planlı iqtisadiyyatın prinsiplərinə uyğun inkişaf yolu keçmişdi. Həmin dövrlərdə təşkilatlarda fərdi formada xəzinədarların fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, dövlət büdcəsinin ijasına bu metodun tətbiq olunması nəzərdə tutulmamışdır. Tarixən Respublikamızda maliyyə vəsaitlərinin idarə olunması mərkəzləşdirilmiş aparılmış, yəni dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılması, onların uçotu, büdcə vəsaitlərinin xərj istiqamətlərinin

müəyyənləşdirilməsi və onlara nəzarət yuxarı orqanlar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu sahədə həmin illərdə bir çox eksperimentlər aparılmış və respublikalarda büdcədən maliyyələşən təşkilatların tələbatları nəzərə alınmadan maliyyə vəsaitlərinin maksimum mərkəzləşdirilməsini təmin edən maliyyə planları təsdiq və ijrə olunurdu.

Dövlət büdcəsinin tərtibi, təsdiqi, ijrəsi və ijrəsinə nəzarət də uzun illər formalaşmış təcrübəyə əsasən həyata keçirilirdi. Bu zaman Respublikalar mərkəzdən daha çox vəsait almaq, yuxarı büdcələr isə öz növbəsində daha az vəsait vermək prinsipi əsasında öz münasibətlərini qururdular. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə respublikalar ayrılmış büdcə vəsaitlərinin maksimum istifadə edilməsinə çalışırdılar.

Əvvəlki illərdə maliyyə sisteminin idarə olunmasının mənfi tərəfləri ilə yanaşı bir çox müsbət jəhətləri də var idi ki, bu da ilk növbədə büdcələrin vaxtında təsdiq olunması, ən başlıcası isə büdcələrin gəlir və xərjlərinə vahid proqram əsasında nəzarət edilməsi idi. Hər il respublikaların büdcələrinin ijrəsi mərkəzi orqanlar tərəfindən təftiş edilərək müvafiq tədbir lər görülürdü. Həmin illərin ən maraqlı hallarından biri də istifadə olunmamış büdcə vəsaitlərinə görə maliyyə orqanlarının rəhbərlərinə iradların tutulması idi. Bu da maliyyə orqanlarının rəhbərlərinə ayrılmış vəsaitlərin vaxtında və dolğun istifadə olunmasında daha da məsuliyyətli olmağı tələb edirdi.

Əgər büdcə təşkilatlarının büdcə ilində bu və ya digər sahələr üzrə istifadə olunmamış vəsait qalırdısa belə hallarda növbəti büdcə ilində həmin məbləğ qədər büdcədə azalma verilirdi. Maraqlı orasındadır ki, büdcə təşkilatları dövlət büdcəsinin vəsaitlərini istifadə etdikdən sonra onların özlərinin tabeçiliyində olan maliyyə nəzarət idarələri tərəfindən nəzarət işləri aparılırdı. Bu da büdcə vəsaitlərinin

xərjlənməsində yol verilmiş nöqsanların gizlədilməsinə və nəticədə büdcə vəsaitlərinin qeyri-səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradırdı. Bir çox illərdə büdcələrin tərtibi, ijası və onlara nəzarət üzrə statistika göstərijilərini nəzərə almasaq keçən illərdə olduğu kimi təkrarlanırdı. Maliyyə orqanları isə büdcə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarəti müəyyən müddət keçdikdən sonra həyata keçirirdi, yəni nöqsanlar baş verən zaman maliyyə nəzarətinin aparılmasına imkan və şərait yox idi, eyni zamanda baş vermiş nöqsanların tam aradan qaldırılması mümkün olmurdu. Bu dövrdə maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində əsaslı islahatlar aparılmırdı, bazar prinsipləri ilə inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təjribəsi öyrənilmirdi.

Respublikamızın iqtisadiyyatında son illərdə aparılan islahatlar maliyyə sistemindən də yan keçməmişdir. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq müstəqillik dövründə mövcud sistemin olduğu kimi qalması maliyyə vəsaitlərinin optimal idarə olunmasına maneçilik törədirdi. Eyni zamanda Respublikamızda beynəlxalq maliyyə institutlarının köməyi ilə iqtisadi imkanlar təhlil edilməklə onların idarəetmə strukturlarında da əsaslı dəyişikliklərin aparılması zəruriyyətinin mövcudluğu sübut edildi. Bu baxımdan dövlət büdcəsinin layihəsini və ijasını tənzimləyən «Dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi, Dövlət büdcəsinin təsnifatının təkmilləşdirilməsi, dövlət büdcəsinin gəlir və xərjlərinin makroiqtisadi göstərijilərə müvafiq proqnozlaşdırılması, vergi ödəyijilərinin vergi yükünün azaldılması, Vergi Məjəlləsinin və «Dövlət rüsumu haqqında» Qanununun qəbulu və tətbiqi, «Büdcə sistemi haqqında» Qanunun yeni variantda işlənilib hazırlanması, büdcənin kassa ijasını həyata keçirən yeni strukturun xəzinədarlıq sisteminin tətbiq edilməsi və buna uyğun olaraq normativ sənədlərdə dəyişikliklər və

onların yeni məzmununda hazırlanması aparılan islahatların bariz nümunəsidir.

Respublika Prezidentinin 4 oktyabr 1995-ji il tarixli «Azərbayjanda dövlət xəzinədarlığının yaradılması haqqında» Fərmanı ilə Respublikamızda Dövlət xəzinədarlığının yaranmasının hüquqi bazası və bünövrəsi qoyulmuşdur. Xəzinədarlığa keçid mürəkkəb bir sistem olduğu üçün mərhələli xarakter daşıyırdı. İlk mərhələ xəzinədarlığa keçidin birinci və ən maraqlı mərhələsi sayılır. Xəzinədarlığa keçidin birinci mərhələsində büdcə təşkilatlarının bank hesabları mövjud banklarda saxlanılmışdı və əməliyyatlar həmin banklarda aparılırdı. Lakin onlar tərəfindən aparılan bütün bank əməliyyatları mərkəzi və yerli maliyyə orqalarında qeydiyyatda düşdükdən, yəni təsdiq olunduqdan sonra bank əməliyyatlarının aparılmasına ijjazə verilirdi. Xərjlərin aparılması üçün müvafiq sənədlərlə yanaşı büdcə təşkilatları maliyyə orqanlarına sifariş təqdim edirdi. Bununla yanaşı maliyyə orqanlarında gəlirlərin və xərjlərin uçotu aparılırdı. Bu prosesin baş tutması üçün bütün bank qurumlarına müvafiq göstərişlər verilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə orqanları anjaq büdcədən açılmış vəsaitlərinin hərəkətinə nəzarət edirdi və onların uçotunu aparırdı. Bu mərhələnin bir çox maraqlı tərəfləri var idi. Belə ki, uzun müddət formalaşmış sənədləşmə ilə yanaşı büdcə təşkilatlarının rəhbərləri bu sistemin tətbiqini qəbul etmək istəmirdilər. Buna görə də bu mərhələdə bir sıra çətinliklər yaranmışdı, Bunun başlıca səbəbi Dövlət xəzinədarlığı barədə məlumatların az olması, daha doğrusu büdcə təşkilatlarının rəhbərlərinin məlumatlarının olmaması idi. Digər tərəfdən isə, büdcə təşkilatlarının rəhbərləri vəsaitlərin xərjlənməsi sahəsində olan hüquqlarını itirmək istəmirdilər. Ona görə də hər vasitə ilə bunun tətbiqinə maneçiliklər törədirdilər.

Bütün bu jəhdlərə baxmayaraq maliyyə işçilərinin yüksək səyi nəticəsində xəzinədarlığın birinji mərhələsi izahat işləri aparılmaqla müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməyə başladı. Bu mərhələdə maliyyə orqanları dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin istifadəsinə əvvəljədən nəzarət funksiyasını həyata keçirməyə şərait yaratdı.

Dövlət maliyyəsinin tərkib hissəsi kimi Dövlət xəzinədarlığı aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. Dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin optimal idarə edilməsi;

2. Maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsi kimi dövlət büdcəsinin vəsaitinin xərjlənməsində əvvəljədən nəzarət funksiyası;

3. Dövlət büdcəsində mərkəzləşdirilmiş vəsaitlərin yenidən bölgüsünün təmin edilməsi;

4. Dövlət büdcəsinin icrasında vahid uçotun təmin edilməsi.

Dövlət xəzinədarlığının maliyyə sistemində tətbiqi maliyyə funksiyalarının yerinə yetirilməsinə əlverişli şərait yaratdı.

Eyni zamanda maliyyə orqanları əvvəlki funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı dövlət xəzinədarlığının birinji mərhələsi üzrə verilmiş göstərişləri icra edirdi. Təbii ki, bu zaman gəlir və xərjlər üzrə müvafiq xəzinə hesab kitablarının və gündəlik bank sənədlərinin işlənməsində, bəzi əməliyyatların aparılmasında, mal material alışında və sair əməliyyatlarda müəyyən çətinliklər yaranırdı. Bütün bunlara baxmayaraq maliyyə işçilərinin böyük səyi nəticəsində respublikamızda keçmiş ittifaq respublikalarından fərqli olaraq Dövlət xəzinədarlığına keçidin birinji mərhələsi müvəffəqiyyətlə həyata keçirildi.

Xəzinədarlığa hazırlıq mərhələsindən sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 may 1997-ci il tarixli «Azərbaycanda Dövlət xəzinədarlığının fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında» Sərəncamı ilə dövlət büdcəsinin ijasına rəsmi dövlət xəzinədarlığının tətbiqi başlandı.

Dövlət xəzinədarlığının ikinci, yəni ən məsuliyyətli və çətin mərhələsi 1 iyun 1997-ci il tarixindən başlandı. Bu mərhələ xəzinədarlığın birinci mərhələsindən əsaslı surətdə fərqlənirdi. Belə ki, xəzinədarlığın bu mərhələsində bütün büdcə təşkilatlarının bank hesabları bağlanmış, həmin hesablarda olan qalıqlar ərazi üzrə yeni açılmış xəzinədarlıq orqanlarının tranzit hesablarına köçürülmüşdü. Maliyyə orqanlarının strukturlarında müvafiq dəyişikliklər aparılaraq onların təbəçiliyində xəzinədarlığın funksiyasını həyata keçirən şöbələr yaradıldı. Bununla xəzinədarlığa keçidin ikinci mərhələsi başlandı. Dövlət xəzinədarlığının hazırlıq işləri olaraq ərazi üzrə yerləşən təşkilatlara xüsusi kitabların açılması və maliyyə orqanlarının texniki bazalarının gücləndirilməsi idi. Bu mərhələdə büdcə təşkilatlarının rayon (şəhər) və ya mərkəzi büdcədən maliyyələşdirilməsi tamamilə yerləşdirilmiş, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin uçotu banklardan alınaraq xəzinə orqanlarına həvalə edilmiş, yeni seçilmiş Agent-Banklarda dövlət gəlirlərinin büdcəyə daxilolmasının operativliyi təmin olunmuş və həmin bankların tranzit hesablarında hər gün üzrə olan vəsaitlərin mərkəzi xəzinəyə köçürülməsi təmin edilmişdir. Mərkəzi və yerli xəzinədarlıq orqanları öz növbəsində açılmış vəsaitləri xərj maddələri üzrə həmin təşkilatların xəzinə hesab kitablarına kredit resursu kimi işləyirlər. Hər bir təşkilat üzrə açılmış kitablarda onların büdcə ili üzrə təsdiq olunmuş smetalarının göstərijiləri əks olunur və bu smetaya uyğun olaraq smetanın ijasına nəzarət həyata keçirilir.

Xəzinədarlığın başlıca vəzifələrindən biri də dövlət büdcəsinə daxil olmuş gəlirlərin uçotunun aparılmasıdır. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq bank sənədləri birbaşa maliyyə idarələrinə daxil olur. Maliyyə idarəsinin xəzinə uçot işçiləri gəlirləri bank sənədləri əsasında üzləşdirdikdən sonra vergi idarəsi ilə birlikdə üzləşmə aktı tərib edir. Həmin sənədlər tədiyyəçilər üzrə uçotun qurulması üçün üzləşmə aktı ilə birlikdə vergi orqanlarına təqdim edilir.

Dövlət xəzinədarlığına keçidin sonrakı mərhələsi 1 avqust 2000-ji il tarixdən tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu mərhələ krediti sərənjamçıları tərəfindən alınan malların, qəbul olunan iş və xidmətlərin xəzinə uçotunun aparılması işinin təşkil olunmasıdır. Xəzinə orqanları bu mərhələdə büdcə təşkilatlarına malların tam və vaxtında çatdırılmasına, iş və xidmətlərin yekunlaşdırılmasına nəzarəti həyata keçirirlər, yəni alışlar haqqında xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilməmiş və uçota alınmamış heç bir xərc maddəsi üzrə kassa ijası aparıla bilməz. Malların (iş və xidmətlərin) alış sənədində xərc əməliyyatlarının məbləği öhdəlik sənədində əks olunmuş məbləğdən artıq ola bilməz, əks halda həmin əməliyyatlar uçota alınmadığı üçün kassa xərci aparılmır. Bu prosesdə xəzinə orqanları ilə yanaşı büdcə təşkilatları malların alınmasında, onun mədaxilində, iş və xidmətlərin görülməsində məsuliyyətləri daha da artır. Bu zaman malların (iş və xidmətlərin) alış sənədi hər bir xərc maddəsi üzrə ayrılıqda uçota alınır. Bütün əməliyyatlar xəzinə hesab kitablarında öz əksini tapır.

Maliyyə sistemində dövlət xəzinədarlığının tətbiqi ilə əlqədar olaraq büdcənin ijasına nəzarət edilməsi prinsipləri də dəyişməlidir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- büdcənin təsdiq olunması və ona müvafiq büdcə təşkilatları arasında fərdi smetalər əsasında rüblər üzrə

bölgüsünü müəyyənləşdirməklə xəzinə orqanlarına vaxtında təqdim olunması;

- büdjə və büdjədən kənar vəsaitlərin gəlirlərinin düzgün uçotunun aparılması;

- xəzinə əməliyyatlarının aparılması üçün zəruri sənədlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi və buna müvafiq olaraq xərc əməliyyatlarının aparılması;

- aparılmış əməliyyatlar barədə büdjə təşkilatlarına xəzinə çıxarışlarının verilməsinin təmin olunması;

- xəzinə uçotunun düzgünlüyünün yoxlanılması, xəzinə hesab kitablarında xərc maddələri üzrə vəsaitlərin hərəkətinin düzgünlüyünün yoxlanılması.

Agent-Bank və mərkəzi xəzinədarlıqla vəsaitlərin hərəkətinin üzləşdirilməsin, artıq ödənilmiş vəsaitlərin qaytarılması prosesinin aparılması, dövlət öhdəliklərini və mal (iş və xidmət) alışı təsdiq edən sənədlərin düzgün rəsmiləşdirilməsin, ilin sonunda büdjə vəsaitinin və büdjədən kənar vəsaitlərin qalıqlarının mərkəzi büdjəyə köçürülməsi və təşkilatların kitablarına işlənməsi, büdjə təşkilatlarının xüsusi vəsaitləri üzrə əlavə dəyər vergisinin düzgün hesablanması və büdjəyə köçürülməsi, xəzinəarası köçürmələrin düzgünlüyünün, maliyyələşmədə büdjə qalıqlarına uyğun forma 5 və xəzinə köçürmə sərənjamının yazılması, faktiki və kassa xərjlərinin üzləşdirilməsi, büdjə və büdjədən kənar əməliyyatlar üzrə hesabatların mərkəzi xəzinəyə verilməsi və digər işlər büdjənin icra edilməsinin mühüm şərtlərindəndir.

Hal-hazırda dövlət xəzinədarlığının təkmilləşdirilməsi sahəsində müvafiq işlərin görülməsi davam etdirilir.

28.3. Dövlət büdjənin icrasına nəzarət

Dövlət büdžənin ijasına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi və onun Hesablama Palatası həyata keçirir. Dövlət büdžənin ijasına jari nəzarəti müvafiq ija hakimiyyəti orqanı həyata keçirir.

Büdžyə nəzarətin iki forması mövjuddur:
qanunverijilik və inzibati.

Qanunverijilik orqanı, yerli özünüidarəetmə orqanları maliyyə nəzarətinin aşağıdakı formalarını həyata keçirirlər:

- qabaqjadan nəzarət - büdžə haqqında qanun (qərar) layihəsinin və büdžə - maliyyə məsələləri üzrə digər qanun (qərar) layihəsinin müzakirəsinə və təsdiq edilməsinə;

- jari nəzarət - qanunverijilik (nüməyəndəli) orqanlarının komitələrinin, komissiyalarının və işçi qruplarının ijaslarında büdžələrin ijası ilə bağı ayrı-ayrı məsələlərin baxılmasına, yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən deputat sorğuları ilə əlaqədar parlament dinləmələrinin gedişinə;

- sonrakı nəzarət - büdžələrin ijası haqqında hesabatların baxılması və təsdiq edilməsi gedişinə.

Qanunverijilik orqanının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının aşağıdakı hüquqları vardır:

- büdžənin təsdiq edilməsi zamanı ija hakimiyyəti orqanlarından, yerli özünüidarəetmə orqanlarından lazım olan materialların alınması;

- büdžəni ija edən orqanlardan onun ijası haqqında operativ mə'lumatın alınması;

- büdžənin ijası haqqında hesabatın təsdiq edilməsi (təsdiq edilməməsi);

- büdžənin açıq auditini aparmaq üçün özünün nəzarət orqanlarının (Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunverijilik

orqanının, və yerli özünüidarəetmə nəzarət orqanları) yaradılması;

- büdjəni ijrə edən orqanın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi.

İjra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası və digər normativ hüquqi aktlar ilə nəzərdə tutulmuş büdjə məsələləri üzrə onların səlahiyyətləri çərçivəsində parlament nəzarətlərini həyata keçirmək üçün qanunverijilik orqanına, yerli özünüidarəetmə orqanlarına bütün mə'lumatları təqdim etməlidirlər.

İnzibati nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə-İqtisadiyyat Nazirliyi və bələdiyyələrin maliyyə orqanları, büdjə təşkilatlarının baş mühasibləri həyata keçirirlər.

İnzibati nəzarət aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- büdjə vəsaitlərinin baş sərənjamçısının və büdjə vəsaiti alanların yoxlama keçirmək hüququ;
- büdjə qanunverijiliyinə riayət olunmasına görə nəzarət üçün lazım olan informasiyanın alınması hüququ;
- büdjə qanunverijiliyinə pozulmasına görə aşkar olunmuş çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasını tələb etmək hüququ;
- büdjə qanunverijiliyinin pozulmasına görə müvafiq sənədlərin tərtibinin həyata keçirilməsi üçün göstərişlər vermək hüququ.

1) Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı ijrə ediləcək büdjələr, büdjədən kənar dövlət fondlarının büdjələri üzrə aparılan bütün əməliyyatlara qabaqjadan və jəri nəzarət həyata

keçirir, bu nəzarəti həyata keçirdikdə digər hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə işləyir.

2) Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi büdcə vəsaitlərinin baş sərənjamçıları, sərənjamçıları və büdcə vəsaiti alanlar tərəfindən büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsinə daxili nəzarəti həyata keçirir.

Büdcənin mədəxil mənbələrinin imkanlarını aşkar etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi birlik, müəssisə təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini təhlil edir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Azərbaycan Respublikası zəmanətlərini, büdcə kreditlərini, büdcə ssudalarını və büdcə investisiyalarını alan hüquqi şəxslərin maliyyə nəzarətini, yoxlanılmasını və təftişini təşkil edir.

3) Büdcə vəsaitlərinin baş sərənjamçıları, sərənjamçıları tabeliklərində olan büdcə idarələri tərəfindən büdcənin icrası haqqında hesabatların vaxtında təqdim edilməsinə nəzarət edirlər.

4) Büdcənin müstəqil icrası zamanı Naxçıvan Muxtar Respublikasının və bələdiyyələrin maliyyə orqanları büdcə vəsaitlərinin baş sərənjamçısının, sərənjamçılarının və büdcə vəsaiti alanların, kredit təşkilatlarının, büdcə prosesinin digər iştirakçılarının büdcə vəsaitləri ilə əməliyyatlarına, büdcə kreditlərinin, büdcə ssudalarının, dövlət və bələdiyyə zəmanətlərinin məqsədli istifadəsinə və qaytarılmasına maliyyə nəzarətini həyata keçirirlər.

Hər maliyyə ilinin sonunda Maliyyə Naziri ilin bağlanması və dövlət büdcəsinin ümumi və hər bir büdcədənkənar dövlət fondunun büdcəsinin ayrı-ayrılıqda icrası haqqında hesabatın hazırlanması barədə sərənjam verir.

Maliyyə Nazirinin sərənjamına əsasən büdcədən bütün vəsait alanlar gəlirlər və xərjlər üzrə illik hesabatları hazırlayırlar.

Büdcə vəsaitlərinin baş sərənjamçısı onlara tabe olan büdcə idarələrinin hesabatlarını ijmallaşdırırlar.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi büdcə vəsaitlərinin baş sərənjamçısı kimi subvensiya, büdcə kreditləri və büdcə ssudaları verilməsi yolu ilə həyata keçirilən xərjlər üzrə dövlət büdcəsinin ijmal hesabatını hazırlayır.

Dövlət sifarişçiləri, onlara dövlət büdcəsindən dövlət sifarişləri üzrə ayrılan vəsaitlərinin istifadə edilməsi haqqında ijmal hesabat hazırlayırlar.

Dövlət xəzinə müəssisələri illik və mühasibat hesabatları hazırlayırlar və büdcə vəsaitlərinin baş sərənjamçısına göndərirlər.

Dövlət büdcəsinin ijrasi haqqında hesabat, həmin il dövlət büdcəsi haqqında qanunun təsdiq edilməsi zamanı, büdcə strukturuna və təsnifatına uyğun tərtib edilməlidir.

Dövlət büdcəsinin ijrasi barədə rüblük hesabatlarda büdcənin gəlirləri üzrə faktiki daxilolmalar həmin dövr üçün təsdiq edilmiş göstərijilərdən 20 faiz az olduqda həmin hesabatlar Azərbaycan Respublikası Milli Məjlisinin müvafiq komissiyalarında müzakirə edilir.

Dövlət büdcəsinin ijrasi prosesində büdcənin gəlirləri üzrə faktiki daxilolmalar ilin birinci yarısı üzrə nəzərdə tutulan göstərijilərdən 30 faiz az olduqda, müdafiə olunmuş xərc maddələrinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsait çatmadıqda, büdcə kəsirinin nisbi göstərijisi təsdiq olunmuş səviyyəni keçdikdə və ilin sonunadək yuxarıda göstərilənləri aradan qaldırmaq barədə əsaslandırılmış təklif olmadıqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi qarşısında oktyabr ayının 1-

dən gej olmayaraq büdjə xərjlərinin (müdafiə olunmuş maddələr istisna olmaqla) ilin qalan ayları üzrə proporsional ixtisarı mexanizminin tətbiqi (sekvestr) barədə məsələ qaldırır.

Jari ilin dəqiqləşmiş dövlət büdjəsi haqqında qanun layihəsini Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi oktyabr ayının 15-dən gej olmayaraq təsdiq edir.

Dövlət büdjəsinin ijrəsi haqqında hesabat Milli Məjlisə eyni zamanda aşağıdakı sənədlər və materiallar ilə təqdim edilir:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin ehtiyat fonlarının vəsaitlərinin xərənjlənməsi haqqında hesabat;
- büdjə ssudalarının, büdjə kreditlərinin verilməsi və ödənilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin və digər müvəkkil orqanların hesabatı;
- dövlət zəmanətlərinin verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin və digər müvəkkil orqanların hesabatı;
- borj götürmənin növləri üzrə Azərbaycan Respublikası daxili və xarji borj götürülmələri haqqında hesabat;
- dövlət əmlakının istifadə edilməsindən alınmış gəlirlər üzrə hesabat;
- dövlət və ya bələdiyyə xidmətinin göstərilməsi üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi haqqında ijmali hesabat;
- büdjə vəsaitlərinin baş sərənjamçıları üzrə büdjə idarələrinin gəlirlərinin və xərjlərinin hesabat smetaları;
- maliyyə ilinin ilk və son gününə dövlət mülkiyyətinin reyestri haqqında hesabat;
- maliyyə ilinin ilk və son gününə Azərbaycan Respublikasının xarji və daxili borjlarının vəziyyəti haqqında hesabat;

- büdjə qanunverijiliyinin pozulmasına görə baxılmış işlər və qoyulmuş jərimələr haqqında hesabat.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məjlisinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məjlisi daimi komissiyalarının sorğuları əsasında Hesablama Palatasının maliyyə-büdjə ekspertizası keçirmək, rə'y hazırlamaq və təkliflər vermək səlahiyyəti vardır.

Hesablama Palatası sorğu daxil olduqdan 3 gün müddətində sorğuya baxır və onun ijrasi haqqında qərar qəbul edir.

Hesablama Palatası dövlət büdjəsinin gəlirlərini və xərjlərini təhlil edərkən zərurət yarandıqda müəssisə və təşkilatlarda audit apara bilər.

Maliyyə-büdjə ekspertizası ilə bağlı yoxlamalar aparılması və onların əsasında hesabatlar tərtib və təqdim edilməsi qaydaları Hesablama Palatasının Daxili Nizamnaməsi ilə tənzimlənir.

Hesablama Palatasının rə'yi və hesabatı yalnız maliyyə-büdjə ekspertizasının nəticələrini əks etdirir. Bu nəticələr Milli Məjlisə təqdim edilən hesabatlarda öz əksini tapır və yoxlanmış orqanların, müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların rəhbərlərinə çatdırılır.

Dövlət büdjəsinin ijrasi haqqında hesabatın baxılması və Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rə'yinin nəticələri üzrə Milli Məjlis müvafiq qərar qəbul edir.

28.4. Büdjənin ijrasi təhlili

Büdjə ilinin gedişində və tsiklinin sona bitməsi üzrə maliyyə orqanları, başda Azərbaycan Respublikasının

Maliyyə Nazirliyi olmaqla, büdjenin tərtibi və iyrasının nətiyləri üzrə analitik iş aparılır. Dövlət büdjesinin gəlirlərinin və xərjlərinin auditi qanunverijiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən aparılır.

Büdjə təhlilinin məqsədi bunlardır:

- büdjenin tərtibi və iyrasının nətiylərinin qiymətləndirilməsi;
- hökumətin maliyyə-büdjə siyasətinin əsaslandırılması;
- büdjenin formalaşması zamanı göstərijilərin parametrlərinin əsaslandırılması;
- büdjenin plan göstərijilərinin yerinə yetirilməsinə mane olan amillərin və səbəblərin aşkarlanması;
- idarəetmə sahəsində hakimiyyət orqanlarının sərənjam və qərarlarının qəbul edilməsinin əsaslandırılması;
- büdjenin tərtibi və iyrası zamanı ehtiyatların aşkar edilməsi;
- büdjəyə gəlirlərin tam, vaxtında və stabil yığılmasının təmin edilməsi;
- büdjədə nəzərdə tutulan maliyyə tədbirlərinin tam və vaxtında həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- büdjə vəsaitlərinin səmərəsiz və məqsədsiz istifadəsinə səbəb olan büdjə vəsaitlərini alanların fəaliyyətində çatışmamazlıqların aşkar edilməsi;
- büdjə xərjlərinin iqtisadi və sosial səmərəliyinin müəyyən edilməsi;
- büdjenin tərtibi və iyrası gedişində maliyyə orqanlarının işində çatışmamazlıqların aşkar edilməsi və bu çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üçün təkliflərin hazırlanması;
- büdjə prosesinin və büdjələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə maliyyə orqanlarının işində *büdjə göstərijilərinin yerinə yetirilməsinin təhlili* tətbiq olunur. Büdjenin vəziyyətinin təhlili ilə əlaqədar olan məsələlər hələ kifayət qədər işlənib hazırlanmamışdır. Ölkə iqtisadiyyatının dirçəliş mərhələsinə qədəm qoyduğu bir vaxtda, sosial və iqtisadi problemlərin həlli istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsində bu məsələlərin həlli aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Büdjənin təhlilini həyata keçirmək üçün müəyyən üsul və vasitələrdən istifadə edilir.

Ən sadə üsul - *müqayisədir*. Hesabat dövrünün büdjə göstərijiləri ya plan və ya da əvvəlki ilin (bazis) göstərijiləri ilə müqayisə edilir. Bazis dövrünün göstərijilərinin müqayisəsi zamanı onlar tutuşdurulur, yə'ni göstərijilərin tərkib elementləri, iqtisadiyyatda inflyasiya prosesi, qiymətləndirmə üsulları nəzərə alınmaqla təhlil edilir.

Növbəti üsul – *qruplaşdırma*dır. Bu zaman göstərijilər qruplaşdırılır və jədvəl şəklində salınır. Bu da öz növbəsində analitik hesablamalara imkan verir, ayrı-ayrı halların və onların qarşılıqlı əlaqəsinin inkişaf meylləri, göstərijilərin dəyişməsinə tə'sir edən amillər aşkar edilir.

Büdjə təhlilinin həyata keçirilməsi üçün *büdjə əmsali* vasitəsindən istifadə olunur. Bir ərazinin maliyyə vəziyyəti göstərijiləri digər ərazinin anoloji göstərijiləri ilə müqayisə edilir. Bu zaman göstərijilərin dinamik inkişafı və ərazini maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi meylləri aşkar edilir.

Büdjənin təhlili gəlirlər və xərjlər üzrə ayrışdırılır.

Büdjə təhlili üçün aşağıdakılardan istifadə edilir:

1. *Üfqi təhlil* zamanı büdjənin jəri göstərijiləri gələn dövrün müvafiq göstərijiləri ilə, eyni zamanda plan göstərijiləri faktiki göstərijilərlə müqayisə edilir;

2. **Şaquli təhlil** zamanı büdjenin strukturu, ümumi göstərijilərdə ayrı-ayrı büdjə göstərijilərinin xüsusi çəkisi və onların ümumi nəticələrə tə'siri müəyyən edilir;

3. **Trend təhlildən** büdjə göstərijilərinin dinamik olaraq dəyişməsi meyllərinin aşkar edilməsi üçün istifadə edilir. Bu təhlilin gedişi zamanı bir neçə illərin plan və hesabat göstərijiləri müqayisə edilir. Bunun əsasında gələcək dövr üçün büdjə göstərijilərini proqnozlaşdırmaq mümkün olur.

4. **Faktorlu təhlil** zamanı büdjə göstərijilərində ayrı-ayrı amillərin tə'siri müəyyən edilir (məsələn, sosial-mədəni tədbirlər üzrə xərjlərin həjminə tə'sir edən büdjə təşkilatlarının sayı, bu təşkilatların fəaliyyət müddəti, qiymət səviyyəsi, inflyasiya indeksi və d. amillərin tə'siri).

Analitik təhlil zamanı büdjenin gəlir və xərjlər üzrə göstərijilərindən, büdjə əmsallarından, büdjə muxtariyyətindən, xüsusi gəlirlərlə tə'minatdan, xüsusi və tənzimləyici gəlirlərin nisbətindən və d. istifadə edilir; büdjə göstərijilərinin inkişaf meylləri, büdjenin tərtibi və ijrasi prosesinə tə'sir edən ayrı-ayrı amillərin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfləri aşkar edilir.

Xarici təjribədən istifadə edib büdjə təhlilinin **ərazi büdjəsi üzrə sabitlik təhlili üsuluna** diqqət yetirək.

Ərazi büdjəsinin sabitlik səviyyəsi minimum büdjə xərjləri ilə tə'min olunmaq üçün zəruri olan vəsaitlərin həjmi ilə müəyyən edilə bilər. Bu vəsaitlər əhalinin sosial tə'minata ehtiyacı olan hissəsinin maliyyələşdirilməsinin həyata keçirilməsi üçün büdjədə nəzərdə tutulan hissəsidir. Bu vəsaitlər eyni zamanda ərazidə yerləşən büdjə təşkilatlarının, onların əhaliyə imtiyazlı xidmətlərinin həyata keçirilməsi üçün sərf edilir.

Büdjenin sabitliyi onun vəziyyətinin dörd tipi ilə xarakterizə edilir:

- 1) tam sabit;
- 2) normal;
- 3) qeyri-sabit;
- 4) krizis.

Ərazi büdjəsinin sabitlik səviyyəsinin aşağıdakı üsulları tətbiq edilir:

1. Büdjənin *tam sabit* vəziyyəti belədir:

$$X_M < G_x + G_t$$

Burada X_m - büdjənin minimum xərjləri;

G_x - büdjənin xüsusi gəlirləri;

G_t - büdjənin tənzimləyici gəlirləri.

2. *Normal* vəziyyət belədir:

$$X_m = G_x + G_t$$

3. *Qeyri-sabit* vəziyyət belədir:

$$X_m = G_x + G_t + G_s$$

burada G_s - jəlb edilmiş əlavə maliyyə vəsaiti (büdjə vəsaitlərinin sərbəst qalığı, büdjədən kənar vəsaitlər və s.).

4. *Krizis* vəziyyət belədir:

$$X_m > G_x + G_t$$

1. Büdjənin tam sabit vəziyyəti aşağıdakı şərtlərlə mümkündür:

$$G_x : G = 60 - 70\%$$

$$G_t : G = 30 - 40\%$$

$$B : X = 10 - 15\%$$

Burada G - büdjə gəlirlərinin ümumi məbləği;

X - büdjə xərjlərinin ümumi məbləği;

B - büdjə borjları (büdjənin planlaşdırılmış xərlərinə %-lə)

2. Büdjənin normal vəziyyəti:

$$G_x : G = 40 - 50\%$$

$$G_t : G = 50 - 60\%$$

$$B : X = 30 - 35\%$$

3. Büdjənin qeyri-sabit vəziyyəti:

$$G_x : G = 5-10\%$$

$$G_t : G = 90 - 95\%$$

$$B : X = 40 - 50\%$$

Büdjənin təhlili üçün vasitə kimi *büdjə əmsallarından* istifadə edilə bilər. Onlar müxtəlif dövrlərdə büdjə göstərijilərini, ərazi büdjələrinin analoji göstərijilərinin müqayisəsinə imkan verir. Belə əmsallar büdjənin vəziyyətini normativi (kriteriyası) kimi istifadə oluna bilər. Bu kriteriyalar daha müvəffəqiyyətlə tərtib edilə və işra edilmiş büdjələr, ərazi əlamətinə və d. görə formalaşmış büdjə qrupları bazasında işlənilib hazırlana bilər.

Büdjənin təhlili üçün aşağıdakı büdjə əmsallarından istifadə olunması tövsiyyə olunur:

1) Tənzimləyici və xüsusi büdjə gəlirlərinin müqayisəsi əmsalı:

$$\Theta_{n.x.} = G_n : G_x$$

2) Muxtariyyət əmsalı:

$$\Theta_m = G_x : G$$

3) Xüsusi gəlirlərlə minimum xərlərin tə'min olunması əmsalı:

$$\Theta_{t.o.x.} = G_n : X_m$$

4) Büdjə ödəməsi (doldurulması) əmsalı:

$$\Theta_{b.\ddot{o}.} = G : X_m$$

5) Büdje borjları emsalı:

$$\Theta_{b.b.} = B : X$$

6) Ərazinin büdje semereliliyi emsalı:

$$\Theta_{b.s.} = G_b : S_a$$

7) Əhalinin büdje te'minatı emsalı:

$$\Theta_{b.t.} = X : S_a$$

burada G - gelirler;

G_n - nizamlayıjı gelirler;

G_x - xüsusi gelirler;

X - xerjeler;

X_m - minimum xerjeler;

B - büdje borjları;

G_b - bölge büdje gelirleri;

S_a - ehalinin erazi üzre illik sayı.

Bu vasitelerle erazi büdjelerinin veziyyetinin qiymetlendirilmesinde obyektivlik elde olunur, bu veziyyete te'sir eden amiller aşkar edilir. Bu amiller haqqında me'lumatın öyrenilmesi ve onların büdjeye te'siri büdje sferasında neqativ hadiselerin sebeblerinin aşkar edilmesine ve aradan qaldırmaq üçün tedbirlerin heyata keçirilmesine imkan verir.

Büdje tehlili netijelere göre tertib ve ijra edile biler.

Büdjenin terkibinin tehlili tedqiqatın aşğıdaki istiqametlerine nezerde tutur:

- maddi istehsal sahelerinin maliyye veziyyetinin tehlili;

- jəri ilin gözlənilən büdcə iyrasının təhlili;
- iymal mənbələri üzrə büdcə layihəsinin gəlir hissəsinin təhlili;
- büdcə vəsaitlərinin xərjlər hissəsi üzrə istifadəsinin təhlili.

Büdcənin iyrasının təhlilinə daxildir:

- ayrı-ayrı mənbələr və xalq təsərrüfatının sahələri üzrə daxil olan gəlirlərin yerinə yetirilməsinin təhlili;
- maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin maliyyələşdirilməsinin istiqamətləri üzrə xərjlər planının yerinə yetirilməsinin təhlili;
- büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili;
- büdcənin kassa iyrasının təhlili.

Büdcənin kompleks təhlilinin aparılması maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində iyrə hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri informasiyanın alınmasına, büdcədə əlavə vəsaitlərin aşkar edilməsinə, onlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına imkan verir.

28.5. Büdcə kəsiri və onun idarə edilməsi

Büdcə kəsiri dövlət büdcəsi xərjlərinin gəlirlərindən artıq olmasını ifadə edir. Çox vaxt iqtisadi ədəbiyyatda büdcə kəsiri fəvqəladə və qorxulu maliyyə hadisəsi kimi qiymətləndirilir və eyni zamanda buna dövlətin maliyyə vəziyyətinin ağırlaşması (pozulması) göstərijisi, ölkədə inflyasiya prosesinin inkişaf amili kimi baxılır.

Keçmiş sovet iqtisadçılarının bəziləri büdcə kəsirinin əsas səbəbini kapitalist təsərrüfat sisteminin qeyri-sabit inkişafında və onun daxili və xarici ziddiyyətlərinin

güjlənməsində görürdülər. Eyni zamanda ijtimai mülkiyyətə və planlı sosialist təsərrüfat sisteminə əsaslanan ölkələrin dövlət büdcələrində büdcə kəsirinin qeyri-mümkünlüyünün əsaslandırılmasına jəhd göstərildi. Halbuki inzibati-amirlik metodları ilə idarə edilən planlı təsərrüfat sistemi dağılıqdan dərhal sonra büdcənin gəlirləri və xərjləri arasındakı nisbət pozuldu, ölkənin iqtisadi sistemindəki dərin böhran və ziddiyyətlər aşkara çıxdı. Nəticədə keçmiş İttifaqdan ayrılmış və müstəqillik qazanmış bütün ölkələrin dövlət büdcələrindəki kəsirin həjmi artmağa başladı.

Büdcə kəsiri inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində baş verə bilən maliyyə hadisəsi olmaqla, ona heç də həmişə fəvqəladə və qeyri-normal hal kimi baxmaq düjgün olmazdı. Çünki dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, onun inkişaf tarixinin bu və ya digər mərhələsində büdcə kəsirinə məruz qalmamış olsun. Ona görə də büdcə kəsirinin mahiyyəti, onun kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri, səbəb və nəticələri, hər hansı dövlətin müəyyən konkret dövrdə qarşısında duran məqsəd və vəzifələri baxımından xarakterizə edilməlidir.

Büdcə kəsirinin (defistinin) yaranma səbəbləri, əsasən aşağıdakı kimi izah edilə bilər:

1. Qabaqjadan nəzərə alın bilməyən və qəflətən baş verən fəvqəladə hadisələrin (məsələn, müharibənin, böyük dağıntılara səbəb olan geniş miqyaslı təbii fəlakətlərin və s.) baş verməsi. Bu halda ölkənin mövjud maddi və maliyyə ehtiyatı fondu əmələ gələn disproporsiyaları aradan qaldırmağa, təxirəsalınmaz bir sıra zəruri sosial iqtisadi xərjləri ödəməyə kifayət etmir və ona görə də digər xüsusi mənbələrdən, eləcə də büdcə vəsaitindən istifadə etmək zərurəti meydana çıxır.

2. Ölkənin iqtisadi-sosial sistemində dərin böhranın baş verməsi, onun maliyyə-kredit sisteminin

sarsılması, pul tədavülünün pozulması və nəticədə maliyyə vəziyyətinin tənziqlənməsinə dövlətin nəzarət etmək etmək qabiliyyətinin olmaması. Belə bir vəziyyətdə büdcə kəsirinin baş verməsi labüd olmaqla yanaşı, həm də qorxuludur və bu halda nəinki təjili olaraq təsirli iqtisadi tədbirlər görünməlidir, eləcə də müvafiq operativ siyasi qərarlar qəbul etmək lazımdır.

3. Büdcə kəsiri ölkənin iqtisadiyyatına böyük məbləğdə dövlətin investisiya qoyuluşu ilə də əlaqədar ola bilər. Belə ki, ölkənin iqtisadi konyukturunu tənziqləmək, onun ijtimai istehsal sistemində daha mütərəqqi və strateji əhəmiyyətli struktur dəyişikliyi aparmaq üçün dövlətin nəhəng maliyyə vəsaiti sərf etməsi nəticəsində büdcə kəsiri əmələ gələ bilər ki, bu da onun iqtisadiyyatının böhranlı olması ilə əlaqədar deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin tarixi inkişaf təjribəsində və müasir dövrdə də bu jür hallar olmuşdur və bu vəziyyəti normal hal kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Deməli, ölkənin sabit inkişaf etdiyi və səmərəli beynəlxalq iqtisadi münasibətləri olduğu şəraitdə mümkün hədd dairəsində büdcə kəsirinin olmasına qeyri-normal hal kimi baxmaq olmaz. Lakin büdcə kəsirinin həddini elə səviyyədə saxlamaq lazımdır ki, onun kəmiyyəti əks keyfiyyətə çevrilməsin, yəni ölkəni daim borjlu vəziyyətdə saxlamasın və gələjəkdə əhalinin sosial ehtiyajlarının ödənilməsinə mənfi təsir göstərməsin. Dünya ölkələrinin təjribəsindən məlum olduğu kimi, büdcə kəsirinin yol verilən həddi ümumi daxili məhsulun 2-3 faizindən artıq olmamalıdır. Əgər büdcə kəsiri göstərilən həddən yuxarı olarsa, onun ixtisar edilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsi də kəsirli olmuş və hazırda kəsirin ixtisar edilməsi və minimum həddə

endirilməsi üçün tədbirlər görülür. Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin kəsirli olmasının başlıca səbəbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Keçmiş Sovet İttifaqının tərkib hissəsi olmuş Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi və mövjud təsərrüfat əlaqələrinin qırılması şəraitində dərin iqtisadi böhrana düşməsi, maliyyə-pul-kredit sisteminin sarsılması;

2. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təjavüzü və ərazimizin 20 %-ə qədərini işğalı, 1 milyon nəfərə qədər vətəndaşın qaçqın və köçkün vəziyyətində yaşamağa məجبurlması şəraitində dövlət büdcəsinin xərjlərinin artması;

3. Respublikada ijtimai-siyasi sabitliyin pozulması və tez-tez hakimiyyət dəyişikliyi şəraitində maliyyə-büdcə siyasətinin düzgün qurulmaması.

1991-1994-jü illərdə Azərbaycan Respublikasında gedən ijtimai-siyasi proseslər və dərin iqtisadi böhran şəraitində keçmiş inzibati-amirlik sistemindən miras qalmış qeyri-çevik maliyyə mexanizminin daha da pozulması nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirləri kəskin surətdə azalmağa və xərjləri isə böyük miqyasda artmağa başladı. Bütün bunlar büdcə kəsirinin görünməmiş səviyyəyə çatmasına səbəb oldu. Büdcə kəsiri ÜDM-a nisbətən 1994-jü ildə ən yüksək həddə çatmış, yəni 10,3 % təşkil etmişdir.

Qeyd etməliyik ki, Respublika dövlət hakimiyyətinin gördüyü səmərəli siyasi-iqtisadi tədbirlər nəticəsində 1995-jü ildən etibarən büdcə kəsiri aşağı düşməyə meyl etməyə başlamışdır və 2001-jü ildə 2 % nəzərdə tutulmuşdur. Dünya təjribəsinin göstərdiyi kimi, büdcə kəsirinin kəskin surətdə artması ölkədə inflyasiya prosesinin geniş miqyas almasına səbəb olur, çünki kəsirin ödənilməsi üçün hökumət mütəmadi olaraq pul-kredit emissiyasından istifadə etməli olur. İnflyasiyanın genişlənməsi əmtəə və xidmətlərə olan

qiymətlərin sürətlə yüksəlməsində (buna görünən inflyasiya deyilir) və təmin olunmayan tədiyyə qabiliyyətinin kəskin artmasında (buna gizli inflyasiya deyilir) özünü büruzə verir. İnflyasiya prosesinin artması eyni zamanda əhalinin həyat səviyyəsinin olduqca aşağı düşməsinə və ölkədə sosial gərginliyin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır.

90-ji illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasının milli valyutasının dəyəri ildən-ilə kəskin sürətdə azalırdı. Belə ki, 1992-ji ildə Azərbaycan manatı dövriyyəyə buraxılanda 1 ABŞ dolları 15 manata, 10 rus rublu 1 manata bərabər tutulurdusa, 1993-1994-jü illərdə 1 dollar 4470 manata qalxmışdı və nəticədə Respublikada inflyasiya 1994-jü ildə 1800 faizə çatmışdı.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin rəhbərliyi altında ölkədə aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində 90-ji illərin əvvəllərində iqtisadiyyatda xroniki xarakter almış geriləmə prosesinin qarşısı alındı, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin möhkəm təməli qoyulmağa başlandı. Əldə edilən makroiqtisadi sabitlik, sənaye və digər təsərrüfat sahələrində iqtisadi göstərijilərin artımı və həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində 1995-1996-ji illərdən başlayaraq milli daxili məhsulun artımı əldə edildi. Nəticədə, ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi 1995-ji ildə 83 faizə, 1996-ji ildə 8 faizə, 1997-ji ildə 0,4 faizə enmişdir və 1998-ji ildə 1,5-2 faizə qədər təşkil etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı büdcə kəsirinin azalma meyli də güclənməyə başlamışdır.

Jədvəl 31. Büdcə kəsirinin ÜDM-a olan nisbəti, %-lə

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
ÜDM	100	100	100	100	100	100	100	100
ÜDM-a								

nisbətən büdjə kəsiri	0,7	2,6	1,9	2,8	0,9	2,8	1,2	1,0
-----------------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Son dərəcə mənfi maliyyə, iqtisadi və sosial nəticələrə gətirib çıxaran böyük həjmdə büdjə kəsirini aradan qaldırmaq üçün siyasi-iqtisadi tədbirlər sistemi həyata keçirilməsini, fəal maliyyə siyasəti yeridilməsini, dünya təjribəsində qəbul etmiş metodlarla mübarizə aparılmasını tələb edir. Dövlət büdjəsinin balanslaşdırılması yolu ilə onun gəlirləri və xərjlərinin tarazlaşdırılmasına (bərabərləşdirilməsinə) nail olmağa doğru edilən jəhdlər hazırda qarşıda duran ən başlıca vəzifələrdən biridir.

Lakin büdjə kəsiri ilə mübarizə strategiyası və tədbirləri işlənilib hazırlanarkən aşağıdakı mühüm prinsipləri nəzərə almaq vacibdir:

Birincisi, büdjənin gəlirləri və xərjləri arasında tarazlığın yaradılması və hətta gəlirlərin xərjlərdən artıq olması heç də həmişə sağlam və dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatdan xəbər vermir. Xünya təjribəsindən məlumdur ki, bu və ya digər ölkənin müəyyən inkişaf mərhələlərində, onun inkişaf xüsusiyyətlərindən və şəraitindən asılı olaraq büdjə kəsirinə yol verilir.

İkincisi, büdjə kəsiri arzuolunmaz və ölkənin iqtisadiyyatı və maliyyə sistemi üçün daha böyük bəla olmaqla, onun aradan qaldırılmasına xalis riyazi metodla yanaşdıqda, bu nəinki iqtisadiyyatı stimullaşdırmağa, hətta onun vəziyyətini daha da ağırlaşdırmağa səbəb olur, yəni iqtisadiyyatı «müaliyə» etmək əvəzinə onu daha da ağır «xəstəliyə» düşür edir.

Üçüncüsü, büdjə kəsiri dünya təjribəsində sübut olunduğu kimi, yol verilən həddən, yəni ümumi daxili məhsula nisbətən 2-3 faizdən artıq olmamalıdır. Əgər büdjə

kəsiri göstərilən həddən yüksək olarsa, onda dövlət ciddi iqtisadi və siyasi tədbirlər görməklə, onun ixtisar olunmasına çalışmalıdır.

Dördüncüsü, büdjə kəsirini azaltmaq və aradan qaldırmaq üçün hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın özünü dirçəltmək və sağlamlaşdırmaq lazımdır. Hər hansı mütərəqqi maliyyə tədbiri görülməsinə baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmədən maliyyə sabitliyinə və eləcə də büdjə kəsirini aradan qaldırmağa nail olmaq mükün deyildir.

Beşinji, büdjə kəsirini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif maliyyə metodlarından, o cümlədən daxili və xarici dövlət borjlarından istifadə etmək olar. Lakin çox vaxt təjribədə büdjə kəsirini ləğv etmək asan yol kimi pulun emissiyasından istifadə edilir ki, bu da pul tədavülü qanununa zidd olmaqla, sonradan büdjəni daha ağır vəziyyətə salır, yəni onun kəsiri növbəti mərhələdə daha artır, ona görə də büdjə kəsirinin aradan qaldırılması üçün maliyyə bazarında dövlətin qiymətli kağızlarını yerləşdirməklə, yalnız borj əsasında örtmək məqsədəuyğundur.

Büdjə kəsirini aşağı salmaq və onu idarə etmək sahəsində konkret tədbirlər proqramı işlənilib hazırlanarkən, ölkənin inkişaf xüsusiyyətləri, siyasi, iqtisadi sosial şəraiti nəzərə alınmaqla, yuxarıda göstərilən prinsiplər mütləq həyata keçirilməlidir.

Büdjə kəsirini azaltmaq üzrə konkret tədbirlər proqramına elə məsələləri daxil etmək və ardıcıl həyata keçirmək lazımdır ki, bunlar bir tərəfdən, ölkənin Dövlət büdjəsinə daxil olan gəlirlərini artırmağa stimül yaratsın, digər tərəfdən isə büdjə xərjlərini ixtisar etməyə köməklik göstərsin. Bu jür tədbirlərə xüsusilə aşağıdakılar aid edilməlidir:

- özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi və özəlləşdirilən əmlakdan gələn gəlirlərin büdcəyə daxil edilməsi%

- dövlət bölməsində olan təsərrüfat sahələrinin məhdudlaşdırılması və dövlət maliyyələşdirilməsinin azaldılması;

- istehsalın dirçəlməsinə və inkişafına stimulaşdırıcı təsirlər yaradan maliyyə güzəştlərinin və sanksiyaların geniş tətbiq edilməsi;

- büdcə vəsaitindən səmərəli istifadə etmək və onun maliyyə faydasını artırmaq məqsədilə büdcədən xalq təsərrüfatına investisiya qoyuluşunun istiqamətini dəyişdirmək;

- sülh və xarici təhlükəsizlik şəraitində büdcədən hərbi xərjlərə təsisatı ixtisar etmək;

- ölkənin iqtisadiyyatını sürətlə inkişaf etdirmək məqsədilə xarici investisiyanın cəlb olunmasını genişləndirmək, yəni kapital ixlasını artırmaq və s.

- Beləliklə, ölkənin iqtisadi-sosial inkişafına nail olmaq məqsədilə digər tədbirlərlə yanaşı, büdcənin gəlirlərini artırmağa, onun xərjlərini ixtisar etməyə və eləcə də büdcə kəsirini nizamladımağa və səmərəli idarə etməyə yönəldilən kompleks tədbirlər sisteminin hazırlanması və həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatının istiqamətində inamla irəliləyişinə imkan verəcəkdir.

V BÖLMƏ

MALİYYƏ VƏ VERGİ ORQANLARININ BÜDJƏNİN İJRASI ÜZRƏ NƏZARƏT İŞİ

XXIX fəsil. Büdcənin icrası üzrə maliyyə və vergi nəzarəti

29.1. Dövlət büdjesinin iyrasına maliyyə nəzarəti

Maliyyə nəzarəti jəmiyyətin iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində və təsərrüfatın ayrı-ayrı səviyyələrində irəli sürülən tələblərə uyğun idarə edilməsini təşkil etmək məqsədilə həyata keçirilən nəzarət formasıdır.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirildiyi obyektədən asılı olaraq, dövlət, ijtimai, təsərrüfatdaxili və müstəqil (auditor) maliyyə nəzarəti kimi fərqlənirlər.

Maliyyə nəzarəti keçirilmə formasına görə ilkin, jəri və sonrakı nəzarətdən ibarətdir.

İlkin maliyyə nəzarəti müəssisələrin maliyyə planlarının, idarə və təşkilatların gəlir və xərc smetalarının, büdjə layihələrinin, müqavilə şərtlərinin və s. sənədlərin tərtib edilməsi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir.

Jəri maliyyə nəzarəti – maliyyə planının iyrası prosesində, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları keçirildikdə, pul vəsaitlərinin və əmtəə-material qiymətliələrinin sərfinin norma və normativlərə uyğun olması yoxlanıldıqda, əvvəljədən verilmiş vəsaitlərin istifadəsi, vəsaitlərin xərc planlarına uyğun buraxılması zamanı həyata keçirilir.

Sonrakı maliyyə nəzarəti hesabat dövrünün və maliyyə ilinin bütövlükdə başa çatmasından sonra həyata keçirilir. Dövlət büdjesinin, büdjə idarələrinin smetalarının, müəssisə və təşkilatların maliyyə planlarının iyrası zamanı pul vəsaitlərinin düzgün, məqsəduyğun və səmərəli xərcilənməsi yoxlanılır. Keçirilmiş tədbirlərə qiymət verilməsi, maliyyə, əmək və material ehtiyatlarının qanunauyğun istifadə olunması, mühasibat hesabatı və məxarij sənədləri, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanması əsasında aparılmış son maliyyə nəticələrinin təhlil edilməsi ilə

həyata keçirilir. Sonrakı maliyyə nəzarəti ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə aparılır.

Maliyyə nəzarəti zamanı aşağıdakılar müəyyən edilir:

- iqtisadi və hüquqi qanunların tələblərinə riayət olunması, milli gəlirin və ijtimai əmtəəlik məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsinin və yenidən bölüşdürülməsinin əlverişli və uyğun olması;

- büdjenin düzgün tərtibi və icra edilməsi;

- müəssisə və təşkilatlarda, büdjə idarələrində maliyyə vəziyyəti, əmək, material və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması, vergilərin düzgün hesablanması, ödənilməsi və s.

Maliyyə nəzarəti qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- maliyyə resurslarına olan tələb ilə gəlirlərin məbləği əsasında tarazlığı təmin etmək;

- dövlət büdjesi qarşısındakı maliyyə öhdəliklərinin tam və vaxtında yerinə yetirilməsini təmin etmək;

- istehsaldaxili maliyyə ehtiyatlarını aşkara çıxartmaq, xərjlərin azaldılması imkanlarını müəyyən etmək;

- müəssisələrdə, büdjə idarə və təşkilatlarında material qiymətlilərindən və pul vəsaitindən səmərəli istifadə olunmasına, həmçinin uçot və hesabatların düzgün aparılmasına kömək etmək;

- qüvvədə olan qanunverijilik və normativ aktlara riayət olunması, o jümlədən təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisələrin vergiyə jəlb olunması sahəsində nəzarəti həyata keçirmək;

- müəssisələrin xarici-iqtisadi fəaliyyəti, o jümlədən valyuta və s. əməliyyatları üzrə yüksək faydalılığa nail olmağa köməklik etmək.

Büdjə vəsaitinin səfərbər edilməsi və istifadə olunması üzərində nəzarət başdija olaraq maliyyə orqanları

tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə də maliyyə nəzarətinin bu növü büdjə nəzarəti adlanır. Büdjə nəzarəti iqtisadiyyatın inkişafına və dövlət büdjəsinə daxil olan vəsaitin maksimum atırılmasına və optimal maliyyə-büdjə siyasətinin işlənilib hazırlanmasına şərait yaradır.

Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi maliyyə nəzarətini təftiş və yoxlamalar aparmaq yolu ilə həyata keçirir. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi dövlət büdjəsi vəsaitinin düzgün, səmərəli və təyinatına uyğun xərjlənməsini müəyyən etmək üçün respublikada büdjədən maliyyələşən bütün nazirlik, idarə və təşkilatlarda təftiş işinin təşkilinə cavabdehdir.

Təftişin aparılmasında əsas məqsəd yerli maliyyə orqanlarında gəlir və xərc planının tərtibi, təsdiqi və ijasasını, büdjə vəsaitindən məqsədyönlü və səmərəli istifadə vəziyyətini, habelə maliyyələşmənin aparılmasının düzgünlüyünü müəyyən etmək, xəzinədarlığın tətbiqi prosesində müəyyənləşdirilmiş prinsiplərin ijası vəziyyətinə, bu sahədəki işlərin səmərə və keyfiyyətinə nəzarət etmək, bu işlərin təkmilləşdirilməsində büdjə təşkilatlarının işçilərinə əməli köməklik göstərmək, büdjə idarələrinin smetalarında nəzərdə tutulmuş təyinatların əsaslı olmasını, büdjədən ayrılan və büdjədən kənar vəsaitlərin öz təyinatı üzrə xərjlənməsini, pul vəsaiti və material qiymətlilərinin qorunub saxlanmasını, mühasibat uçotunun düzgün aparılması və hesabat məlumatlarının doğruluğunu müəyyənləşdirməkdir.

Yerli maliyyə orqanında təftiş aparılan zaman aşağıdakı əsas məsələlər yoxlanılmalıdır:

1. Gəlir və xərjlərin tərtibi üzrə büdjə proqnozlarının düzgünlüyü, proqnoz rəqəmlərinə qarşı gəlirlər və xərjlərin neçə planlaşdırıldığı, onlar planlaşdırılarkən müəyyən haqq-

hesablarla əsaslandırılması, ötən ildə gəlirlər planının faktiki yerinə yetirilməsi və ilin əvvəlinə qalığın nəzərə alınması;

- Maliyyə Nazirliyi tərəfindən göndərilmiş vergi tədiyyələri proqnozlarının xəzinə orqanlarından alınmış faktiki daxilolmalar üzrə rəqəmlələ, vergi orqanının proqnoz və faktiki rəqəmləri ilə uyğunluğu;

- dövlət büdjəsinin gəlirləri üzrə ehtiyatları, habelə əlavə vergi mənbələrini aşkar etmək məqsədi ilə rayon ərazisində pərakəndə ticarət, ijtimai iaşə, habelə digər sahələrdə fəaliyyət göstərən fiziki və hüquqi şəxslərdən alınan və büdjəyə ödənilən tədiyyələrin düzgünlüyü;

- ijrə orqanlarının yerli təşkilatlarından dövlət büdjəsinin gəlir proqnozlarında tədiyyələrin reallığının müəyyən edilməsi ilə əlaqədar müvafiq arayış və göstərişlər alınmalı, birdəfəlik rüsum haqlarının büdjəyə jəlb edilməsi ilə əlaqədar bazarlarda, yarmarkalarda və xüsusi olaraq satış üçün ayrılmış digər yerlərdə malların, məmulatların və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışını həyata keçirən fiziki şəxslərdən alınan birdəfəlik rüsum məbləğinin düzgünlüyü araşdırılmalıdır;

- dövlət rüsumlarının, habelə qeyri-vergi tədiyyələrinin idarə və təşkilatlar tərəfindən düzgün tutulması və büdjəyə ödənilməsi, müəssisələrdə, büdjə idarə və təşkilatlarında fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin, qanunverijilikdə nəzərdə tutulmuş digər vergi və tədiyyələrin düzgünlüyünün yoxlanması təmin edilməlidir.

2. «Büdjə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq büdjələrin tərtibi, baxılması və təsdiqi qaydalarına əməl olunması, ayrı-ayrı büdjələr arasında gəlirlərin və xərjlərin düzgün bölünməsi, vergi və gəlirlərdən, həmçinin yerli gəlirlərə aid edilməli olan digər mədaxillərdən ayırma, həmçinin gəlir və xərc məbləğlərinin təyin edilməsi və hesablanması, yerli gəlirlərə

aid olunmuş tədiyələrin tamamilə büdcəyə daxil olması, ayrı-ayrı tədiyələrin mədaxilinin mövsümi olmasının nəzərə alınmasına və yerli gəlirlərə daxil olan vəsaitin nəzərdə tutulmuş normalara uyğun büdcələr arasında bölüşdürülməsinin təmin edilməsinə riayət olunması;

- büdcədən maliyyələşən müəssisə və təşkilatların maliyyə vəsaitinə olan ehtiyajlarının öyrənilməsi, onların xərjləri üzrə müvafiq proqnozların alınması və ijmallaşdırılması işinin təşkili səviyyəsinin vəziyyəti;

- büdcə idarələrinin smetalarının (fərdi və ijmal smetaların) düzgün və tam həjmdə tərtibi, bu smetalarda maddələr üzrə hesablaşmaların və literlərin yazılıb-yazılmaması, fərdi smetaların yekunlarının büdcə ijmali ilə uyğunluğu;

- ayrı-ayrı ijra nümayəndəliklərinin ərazisində olan büdcə idarələrinin xərjlərinin həmin nümayəndəliklərin gəlirlərinə daxil edilməsinin düzgünlüyü, büdcənin mədaxil və məxarij üzrə ijmal rəqəmlərin ijra hakimiyyəti və müvafiq nümayəndəlik orqanının büdcənin təsdiqinə dair qərarlarındakı (protokoldan çıxarış) rəqəmlərə uyğunluğu;

3. Yerli xərjlərin icrası zamanı gəlir və xərjlər üzrə təyinatla qarşı fərq olarsa, bu hal aydınlaşdırılmalı, ijra ərəfəsində, həmçinin, ayrı-ayrı gəlirlər və xərjlər üzrə dəyişikliklərin uçotunun aparılmasının düzgünlüyünə xüsusi fikir verilməklə bütün dəyişikliklər barəsində rayon ijra hakimiyyətinin qərarlarının (sərənjamlarının və Maliyyə Nazirliyinin məktublarının) varlığı, əlavə gəlirlərin istifadə olunması üzrə müəyyən edilmiş qaydalara əməl edilməsi, əmək haqqı və ona bərabər tutulmuş zəruri xərjlərin ödənişi üzrə borjların olub-olmaması, maliyyələşmə mənbəyi olmadan xərjlərin aparılması halları araşdırılmalıdır.

Vəsaitlərin büdcədən qaytarılması halları sənədlər əsasında başdan-başa yoxlanılmalıdır:

4. Ərazi nümayəndəliklərində büdcə qanununa riayət olunması, onlara mənsub olan gəlirlərin vaxtında yığılması, büdcə təyinatından əlavə xərjlərin edilməsi kimi faktların olub-olmamasına xüsusi diqqət yetirilməli, həmçinin Maliyyə İdarəsi tərəfindən kənd nümayəndəliklərinə nə kimi əməli köməklik göstərilməsi yoxlanılmalıdır;

- Yerli maliyyə orqanı tərəfindən fərdi və ijmal xərf smetalarının, büdcə idarələri işçilərinin tarifləşmə siyahılarının yoxlanması vəziyyəti şərh edilməlidir;

- Yerli maliyyə orqanında iqtisadi nəzarət işlərinin təşkili, büdcə idarələrindən hesabatların qəbulu, hesabat məlumatlarının düzgünlüyü yoxlanılmalıdır;

- Yerli xərjlər üzrə ilin əvvəlinə yaranmış azad büdcə vəsaiti qalığının bölüşdürülməsi və istifadəsi, 01 yanvar tarixinə yaranmış büdcə qalığının dövlət büdcəsi layihəsində nəzərdə tutulmuş ehtiyat fonduna köçürülməsi, habelə xüsusi vəsaitlərin büdcədən kənar fondların yaradılması və istifadəsinin bu sahədə mövcud olan təlimat və göstərişlərə uyğun ijrasi vəziyyəti araşdırılmalıdır.

5. Büdcə vəsaitinin öz təyinatına uyğun tam və səmərəli xərjlənməsinin düzgünlüyü yoxlanılarkən maliyyə orqanları tərəfindən büdcə idarə və təşkilatlarının müəyyən edilmiş qaydada maliyyələşdirilməsi düzgün araşdırılmalıdır. Bu zaman büdcələrin mütənasib bölgüsü və maliyyələşmənin bu bölgüyə müvafiq olaraq aparılması vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Büdcə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi üçün tərtib edilmiş rüblük xərf jədvəllərinin ijrasi zamanı təyinatdan artıq vəsaitin köçürülməsinə yol verilməsi halları açıqlanmalı və araşdırılmalıdır. Sərənjam olmadan maliyyələşmə açılmışsa, bunun səbəbləri aydınlaşdırılmalıdır.

Büdcə idarələrində mal-material qiymətlilərinin normalan artıq ehtiyatlarının, jari maliyyələşdirmə hesabına

qarşılıqlı əvəzləşmənin düzgün aparılmasına və maliyyələşmədə nəzərə alınmasına xüsusi fikir verilməlidir.

Büdjə təşkilatlarında şəbəkə, ştat və kontingent göstərişlərinin təhlilini aparmalı və bu göstərişlər üzrə artım varsa, bunun səbəbləri araşdırılmalıdır.

Büdjənin rüblük və illik ijrəsi yekunları haqqında rayon icra hakimiyyətinə qərar layihələrinin verilib-verilməməsi, icra hakimiyyətində müzakirə edilərək müvafiq qərar qəbul edilib-edilməməsi və eləcə də Maliyyə Nazirliyi və digər orqanlardan daxil olmuş məktubların, idarəyə daxil olmuş ərizə və şikayətlərin, həmçinin Maliyyə Nazirliyinin əmr və göstərişlərinin icra vəziyyəti yoxlanılmalıdır.

Büdjə təşkilatlarında təftiş aparılarkən aşağıdakılar yoxlanılmalıdır:

1. Smeta təyinatlarının düzgünlüyü, mühasibat uçotunun düzgün aparılması, hesabatların tərtibi və uçot məlumatları ilə hesabat məlumatlarının uyğunluğu, şəbəkə, ştat və kontingent planlarının yerinə yetirilməsi və xərjlərin həmin göstərişlərə uyğunluğu, pul vəsaitləri və mal-material qiymətlilərin qorunub saxlanması və onlardan qənaətlə istifadə olunması, əsaslı təmirə çəkilən xərjlərin səmərəliliyi, avadanlıq və inventar alınması, mal-material qiymətlilərin silinməsi normalarına riayət olunması, uşaqlı ailələrin və işləyən pensiyaçıların sosial müdafiəsi üçün komissiyalar tərəfindən az təminatlı ailələrə təyin edilən müavinətlərin, həmçinin işləyən pensiyaçılara ödənilən pensiyaların düzgünlüyü, əmək haqqı fondunun düzgün xərjlənməsi, büdjədən kənar (xüsusi vəsait) fondların yaradılması və onların xərjlənməsi, debitor və kreditor borjların vəziyyəti, onların reallığı və yaranma səbəbləri, təhtəl-hesab şəxslərlə hesablaşmalar, pul vəsaitləri və mal-material qiymətlilərin inventarizasiyalarının aparılması barədə qüvvədə olan qaydalara riayət olunması, əsas vəsaitlərin yenidən

qiymətləndirilməsinin vəziyyəti, əvvəlki təftişlə aşkar olunmuş faktların aradan qaldırılması vəziyyəti və bu məqsədlə görülmüş tədbirlər.

2. Bütjə təşkilatlarında bütjə vəsaitinin xərjlənməsinin düzgünlüyü yoxlanılarkən təsərrüfat xərjlərinə ayrılan vəsaitlər hesabına dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrindən nəğd qaydada və köçürmə ilə mal alışı, habelə dərman və sargı materiallarının, ərzaq məhsulları alınarkən onların qiymətlərinin təsdiq edilmiş qiymətlər səviyyəsinə uyğunluğunun, alışa dair təsdiqedijri sənədlərin olması və mühasibatlıqda mədaxil edilməsi vəziyyəti araşdırılmalı, xəzinədarlığın bu sahədəki nəzarət funksiyalarının yerinə yetirib-yetirilməməsi yoxlanılmalıdır.

3. Bütjə təşkilatlarında jəri bütjə ili üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin təyinatı üzrə xərjlənməsini yoxlamaqla bərabər, həmin vəsaitlər hesabına keçmiş illərdən qalmış kreditor borjların ödənilməsi hallarına yol verilməsi müəyyən edilməli, dövlət öhdəçiliyi olmayan və müəyyən edilmiş limitlərdən artıq kreditor borjların yaradılması halları araşdırılmalı və bu barədə aktda qeydlər edilməlidir.

4. Təftiş olunan bütjə idarələrində (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət şöbələrində, ərazi nümayəndəliklərində) Respublika Prezidentinin Fərmanları ilə əmək haqlarının, digər yardımların artırılmasının tətbiq edilməsinin düzgünlüyünü yoxlamaq.

Yoxlama gedişində yoxlayıcı proqramda göstərilən suallarla kifayətlənməməli, bütjə vəsaitlərindən səmərəli istifadə, maliyyələşmənin düzgün icra olunması və xəzinədarlıq sisteminin həyata keçirilməsində müəyyənləşdirilmiş büiün prinsiplərin gözlənilməsinə xüsusi fikir verməli, habelə lazım gəldikdə ortaya çıxan digər məsələləri də araşdırmalıdır.

Təftiş üçün müəyyən edilmiş vaxtdan səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə əsas istiqaməti yoxlanılan təşkilatın daha vəjib sahələrinə yönəltmək lazımdır.

Aparılan yoxlamanın nəticələri üzrə akt tərtib olunmalıdır. Aktda yerli maliyyə və xəzinədarlıq orqanında yoxlanılan məsələlərə dair müəyyən olunmuş nöqsan və çatışmamazlıqlar öz əksini tapmalı, onların aradan qaldırılması məqsədilə təkliflər verilməlidir.

Təftişin nəticələri təftiş olunan büdcə təşkilatlarında müzakirə edilməli, yerli büdcənin tərtibi və icrası üzrə aparılmış təftişlərin ümumi nəticələrinin Rayon İjra Hakimiyyəti başçısının Şura iclasında müzakirə olunması üçün qərar layihəsi təqdim edilməlidir.

Təftiş və yoxlamalarda jinayət xarakterili faktlar aşkar edildikdə, bu barədə nazirliyin rəhbərliyinə məlumat verilməli, dövlətə dəymiş zərərin bərpa olunması məqsədilə materiallar hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməlidir.

29.2. Vergi nəzarətinin təşkili formaları və yoxlama üsulları

Azərbaycan Respublikasında vergi nəzarətinin forma və üsulları Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi» ilə müəyyən edilir.

Vergi nəzarəti Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin səlahiyyətləri çərçivəsindədir. Bundan başqa, nəzarət funksiyasını informasiyanın düzgünlüyünü yoxlayan və bunları mühasibat və vergi hesabatlarında əks etdirən auditorlar yerinə yetirir.

Vergilərin bütün səviyyəli büdcələrə tam və vaxtında yığılması, vergitutma obyektlərinin uçotu, habelə vergi qanunverijiliyinə riayət olunması üzərində nəzarət Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinə həvalə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının dövlət vergilərinin və digər büdcə daxilolmalarının düzgün hesablanmasına, onların vaxtında və tam məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülməsinə, vergi qanunverijiliyinə riayət olunmasına nəzarət etmək;

- vergi qanunverijiliyi ilə bağlı vergi ödəyijilərinə məlumatların verilməsini, vergilərin hesablanması və ödənilməsi barədə onlara əvəzsiz olaraq izahatların verilməsini təmin etmək;

- vergi sahəsində hüquq pozuntularını doğuran səbəbləri araşdırmaq və belə halların aradan qaldırılması üçün öz səlahiyyətləri çərçivəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirmək;

- vergi ödəyijilərinin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin qorunmasını təmin etmək;

- Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi ilə müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Vergi ödəyijilərində vergi yoxlaması onların fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin əsas üsuludur. Vergi yoxlaması vergi ödəyijilərinin ilkin mühasibat və digər sənədlər əsasında verginin düzgün və vaxtında hesablanması və büdcəyə ödənilməsini müəyyən etmək

üçün həyata keçirilir. Vergi yoxlamasının əsas məqsədi vergi ödəyijisinin vergi hesabatlarının mə'lumatları ilə vergi orqanlarının aldığı mə'lumatların tutuşdurulmasıdır. Vergi yoxlamalarının subyektləri aşağıdakılardır:

- Nazirliklər, komitələr, idarələr, dövlət müəssisə və təşkilatları;

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kommertiya təşkilatları və müəssisələri;

- yerli və xarici hüquqi şəxslərin iştirakı ilə yaradılmış birgə müəssisələr;

- qeyri-dövlət və qeyri-kommertiya idarə və təşkilatları;

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər.

Vergi yoxlaması zamanı vergi ödəyijisinin digər şəxslərlə bağlı fəaliyyəti haqqında məlumat alınması zərurəti yaranarsa, vergi orqanı həmin şəxslərdən yoxlanılan vergi ödəyijisinin fəaliyyətinə aid olan sənədləri tələb edə bilər. Bu hərəkət üçün vergi orqanının qərarı olmalıdır. Vergi praktikasında bu qarşılıqlı yoxlama adlanır.

Vergi qanunverijiliyi ilə vergi yoxlamasının iki növü müəyyən edilmişdir:

- kameral yoxlama;

- səyyar yoxlama.

Kameral yoxlamalar vergi idarələrində hesabat sənədləri vergi ödəyijilərindən qəbul edilən zaman aparılır, başqa sözlə, belə yoxlama vergi orqanında aparılır. Bu zaman hesabat formalarının doldurulmasının, vergilərin hesablanmasının düzgünlüyü və hər hansı bir güzəstdən istifadə etmənin qanunauyğunluğu yoxlanılır. Kameral yoxlama aparmaq üçün vergi ödəyijisindən təqdim olunmuş bəyannamə ilə bağlı sənədlərdə olan məlumatlar arasında ziddiyyət və ya səhv aşkar edildikdə vergi orqanı vergi ödəyijisindən əlavə məlumat, sənəd və izahat tələb edə bilər.

Kameral yoxlama zamanı vergi bəyannaməsində vergilərin düzgün hesablanmaması (vergi məbləğinin az və ya artıq göstərilməsi) aşkar edildikdə, vergi ödəyijisinə 5 gün müddətində müvafiq ijrə hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi formada vergilərin hesablanmasına dair bildiriş göndərilir.

Vergi ödəyijisindən xronometraj metodu ilə yeni müşahidə keçirilməsi mürəjət daxil olan dövrədək xronometraj metodu ilə sonunju müşahidənin nəticələri vergilərin hesablanması üçün əsas götürülə bilər.

Səyyar vergi yoxlaması, adından göründüyü kimi, vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən bilavasitə vergi ödəyijisinin yerləşdiyi yerdə həyata keçirilir. Kameral yoxlamadan fərqli olaraq, səyyar vergi yoxlaması vergi orqanının qərarına əsasən həyata keçirilir.

Səyyar vergi yoxlaması növbəti və növbədən kənar ola bilər. Növbəti səyyar vergi yoxlaması ildə bir dəfədən çox olmayaraq keçirilir və bir aydan artıq davam edə bilməz. Müstəsna hallarda onun müddəti 3 aya qədər uzadıla bilər. Növbəti səyyar vergi yoxlaması keçirildikdə vergi orqanı

tərəfindən vergi ödəyijisinə yoxlama başlananadək 15 gündən geç olmayaraq yazılı bildiriş göndərilir.

Növbədənkenar səyyar vergi yoxlaması aşağıdakı hallarda keçirilə bilər:

- verginin hesablanması və ödənilməsi üçün zəruri olan hesabat sənədləri müəyyən edilmiş müddətdə vergi orqanına təqdim edilmədikdə;
- vergi yoxlamasının nəticələri üzrə tərtib edilmiş aktda dürüst olmayan və ya təhrif olunmuş məlumatlar aşkar edildikdə;
- ƏDV üzrə artıq ödənilmiş vergi, faiz və maliyyə sanksiyası digər vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının ödənilməsi hesabına və ya sonrakı öhdəliklər üzrə ödəmələrin hesabına aid edildikdə. Bu halda növbədənkenar vergi yoxlaması yalnız vergi ödəyijisinin ƏDV-nə jəlb edilən əməliyyatları üzrə aparıla bilər;
- artıq ödənilmiş vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının qaytarılması barədə vergi vergi ödəyijisinin ərizəsi daxil olduqda;
- vergi orqanının əldə etdiyi mənbəyi bəlli olan hər hansı məlumat əsasında vergi ödəyijisinin gəlirlərinin gizlədildiyi (azaldıldığı) aşkar edildikdə;
- jinayət prosesual qanunverijiliyinə uyğun olaraq məhkəmənin və ya hüquq-mühafizə orqanlarının vergi yoxlamalarının keçirilməsi barədə müvafiq qərar olduqda.

Səyyar vergi yoxlamasını keçirən vergi orqanının vəzifəli şəxsləri vergi ödəyijisinin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi ərazisinə və ya binasına (yaşayış binaları (sahələri) istisna olmaqla)

bilavasitə daxil ola bilərlər. Bu zaman onlar öz xidməti vəsiqələrini, vergi orqanının həmin vergi ödəyijisində səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi haqqında qərarını və ya məhkəmənin qərarını təqdim etməlidirlər.

Vergi orqanının vergi yoxlamasını keçirən vəzifəli şəxsləri yoxlamanın dolğun və obyektiv keçirilməsi üçün bütün halların ayırd edilməsi məqsədi ilə əsaslandırılmış qərar əsasında vergi ödəyijisinin ərazilərinin, binalarının, habelə sənədlərin və əşyaların baxışını keçirmək hüququ vardır. Baxışın keçirilməsi barədə protokol tərtib olunur.

Səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi zamanı vergi orqanının vəzifəli şəxsləri tərəfindən yoxlama üçün zəruri olan sənədlər müəyyən edilmiş qaydada tələb edilir. Həmin sənədlər 5 gün müddətində vergi orqanına təqdim edilmədikdə və ya həmin sənədlərin onda olmaması vergi ödəyijisi tərəfindən bildirildikdə, vergi orqanının vəzifəli şəxsləri tərəfindən müvafiq akt tərtib olunur. Tələb olunan sənədləri və ya surətlərini səyyar vergi yoxlamasının keçirildiyi müddətdə digər mənbələrdən əldə etmək mümkün olmadıqda, həmin akta əsasən vergi orqanının ödənilməli olan vergi məbləğlərini vergi ödəyijisi haqqında özündə olan məlumatlar və ya analogiya üzrə müəyyənləşdirmək hüququ vardır.

Vergi ödəyijisi tərəfindən sənədlərin təqdim edilməsindən imtina edildikdə, vergi orqanının vəzifəli şəxsi müəyyən edilmiş qaydada sənədlərin götürülməsini həyata keçirə bilər.

Səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi zamanı ortaya çıxan məsələlərin izah olunması üçün xüsusi biliklər tələb olunduğu hallarda ekspert, vergi orqanının fəaliyyət dairəsinə aid olmayan sahələr üzrə xüsusi bilik və təjribə

tələb olunduqda isə mütəxəssis dəvət olunur. Bu hərəkətlərin aparılması üçün vergi orqanının əsaslandırılmış qərarı olmalıdır.

Səyyar vergi yoxlamasının nəticələri üzrə vergi orqanının səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən müəyyən edilmiş formada akt tərtib edilir. Vergi qanunverijiliyinin pozulubpozulmaması hallarının aşkar edilməsindən asılı olmayaraq aktda aşağıdakılar əks etdirilir: müəssisənin adı, yoxlamanın tarixi, yoxlanılan məsələlərin siyahısı, yoxlamanın əhatə etdiyi dövr.

Əgər yoxlama zamanı vergi qanunverijiliyinin pozulması halları aşkar edilərsə aktda aşağıdakılar əks olunmalıdır: vergi qanunverijiliyinə əməl edilmə-sində aşkar olunmuş pozuntular haqqında konkret faktlar, yoxlanılan dövr ərzində mühasibat hesabatları-nın, pul əməliyyatlarının, gəlir və xərjlərin uçotunun düzgün aparılması nəticəsində vergi qanunverijiliyinin pozulmasına gətirib çıxarmış faktlar, vergi orqanlarına təqdim edilmə qaydalarındakı pozuntular və s.

Səyyar vergi yoxlaması aktı yoxlamayı aparan vergi orqanının səlahiyyətli şəxsi, yoxlama aparılan müəssisənin rəhbəri və baş mühasibi tərəfindən imzalanır.

Vergi ödəyijisi yoxlama aktına öz qeydlərini edə bilər, onu imzalamaqdan imtina edə bilər. Bu zaman bu barədə aktda müvafiq qeyd aparılır.

Səyyar vergi yoxlamasının nəticələri vergi orqanının yoxlamayı aparan səlahiyyətli nümayəndəsi vergi orqanına gəldikdən bir gün sonra xüsusi jurnalda qeyd olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi orqanının səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən aktın tərtib edilməsi heç də avtomatik surətdə vergi ödəyijisinin məs'uliyətə jəlb

edilməsi demək deyildir. Çünki yoxlama aktı aşkar edilmiş qanun pozuntularının bir növ siyahısıdır. Orada şərh edilmiş hallar vergi orqanının rəhbərinin müəssisəyə uyğun sanksiyaları tətbiq etmək qərarının qəbul edilməsi üçün əsasdır. Vergi orqanının rəhbəri aktı aldıqdan sonra səyyar vergi yoxlamasının materiallarına baxılmanın nəticələri üzrə 10 gün müddətində aşağıdakı qərarlardan birini çıxarır:

-vergi ödəyijisinin vergi qanunverijiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə jəlb edilsin;

-vergi ödəyijisinin vergi qanunverijiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə jəlb edilməsindən imtina edilsin;

-əlavə vergi yoxlaması tədbirlərinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul edilsin.

XXX fəsil. BÜDJƏ SİSTEMİNDƏ İNFORMASIYA AXINININ AVTOMATLAŞDIRILMASI

30.1. Bütjə prosesində informasiya texnologiyasının rolu

Bütjə sistemi, ekspertlərin məlumatına görə artan sürətlə hərəkətdə olan informasiya axınlarının kəsişmə mərkəzidir. Ölkə üçün böyük həjmlı və strateji əhəmiyyət daşıyan informasiyanın müvəffəqiyyətlə təşkili üçün idarəetmə və bütjə sisteminin təşkilinin bütün

mərhələlərində geniş müdaxilə problemini həll etmək lazımdır.

Bu problemin sosial-iqtisadi əhəmiyyətinin dərk edilməsi Azərbaycanın hökumət orqanları səviyyəsində irəli sürülür və bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanın vahid informasiya məkanının formalaşması və inkişafı prosesinə başlanmışdır. Həyata keçirilən bu tədbir milli informasiya potensialının əlaqələndirilmiş inkişafı əsasında jəmiyyətin avtomatlaşdırılmasını nəzərdə tutur. İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyasının inkişafı və səmərəli istifadəsi probleminin həlli Azərbaycanın dövlət informatizasiya siyasətinin tərkib hissəsidir və bunun da əsas mahiyyəti informatizasiyanın instrumental vasitələrinin prioritet inkişafından informasiya resurslarının koordinasiyası və inteqrasiyasına əsaslı dönüşünü nəzərdə tutur. Bu jəhət özünü itəkjə iqtisadi islahatların səmərəli strategiyasına deyil, həmçinin ölkədə gələjəkdə informatizasiya sisteminin inkişafına öz təsirini göstərəjəkdir.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrin təjribəsi göstərir ki, informasiya texnologiyaları potensialının bədjə prosesinə tətbiqi bu ölkələrə iqtisadi və sosial sabitlik gətirir.

Azərbaycana gəldikdə isə hüquqi demokratik dövlət quruluşu və bazar iqtisadiyyatında keçid şəraitində bədjə informasiyası inkişafın ən zəruri amilinə çevrilir ki, dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində özünü büruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, jəmiyyətin idarəetmə strukturunun müasir inkişafı üçün yerli və bələdiyyə idarəetmə orqanlarının hüquq və vəzifələrinin durmadan artmaqda olan rolu üçün xarakterikdir. Yerli bədjələrin yaradılması və səmərəli istifadəsi, regional proqram və layihələrin işlənməsi və həyata keçirilməsi, sosial-iqtisadi

sahədə tədbirlərin həyata keçirilməsi, bütün bunlar məqsədyönlü informasiya şəbəkəsinin, müasir informasiya texnologiyasının tətbiqini tələb edir.

Büdjə prosesinə uyğun müasir progressiv informasiya texnologiyasının əsasını personal hesablama, kompüter kommunikasiyası, korporativ standartlar təşkil edir.

Büdjə prosesinə uyğun informasiya texnologiyasının inkişafı və tətbiqinin aktuallığı *global miqyaslı ərazi informasiya – bölgü sisteminin* yaradılmasının zəruriliyi ilə əlaqədardır. Belə sistemlər ölkənin informasiya tələbatını təmin etməyə və konkret regionların abonentləri arasında informasiya kommunikasiyasının təmin edilməsi, həmçinin iqtisadi, hüquqi və sosial informasiyalara malik informasiya bazasının əldə edilməsinə yardım edilməsi məqsədini daşıyan şəhər, respublika miqyaslı inteqrasiya edilmiş regional informasiya – telekommunikasiya şəbəkəsinin yaradılmasına xidmət edir.

Bununla belə, informasiya texnologiyasını təkcə büdjə prosesini informasiya mühitinin təşkilinin səmərəli, vasitəsi kimi deyil, həmçinin onun gələjəkdə inkişafının katalizatoru kimi baxmaq lazımdır.

Büdjə prosesinə uyğun informasiya sistemləri (BPİS) müasir korporativ informasiya sistemlərinə daxildir. Bu səviyyəsinə görə ərazi üzrə bölüşdürülmüş, həyat təminatlı komponentlərə malik olan, açıq sistem prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən çoxprofilli, büdjə prosesi sistemidir.

Bu o deməkdir ki, operativ və taktiki tənzimləmə tədbirinin həyata keçirilməsi büdjə sisteminin tərkibinə daxil olan bölmələrin səlahiyyəti çərçivəsindədir.

Büdjə prosesinin sabitliyinin artırılmasına, onun tamlığının möhkəmləndirilməsinə yardım edən hər şey nəzərə alınmalıdır. Bu dövlət hakimiyyəti orqanlarından yerli idarəetmə orqanlarındanək şaquli surətdə qarşılıqlı

təsirdə olan subyektlərin jəmlənməsidir, bu hakimiyyətin müxtəlif qanadlarının qarşılıqlı təsir konstruktivliyidir, bu maliyyənin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, sabit inkişafın və bank strukturlarının təhlükəsizliyinin artırılması hesabına ümumi məhsul istehsalının böhransız inkişafıdır.

Konfliktli və böhranlı sosial-iqtisadi vəziyyətin aradan qaldırılması, yaranmış vəziyyətdən daha səmərəli çıxış yolunun axtarılması, qəbul olunmuş qərarların mümkün nəticələrinin qiymətləndirilməsi, maliyyə vəziyyətinin inkişafının qanunauyğunluğunun və meyllərinin aşkar edilməsi, büdjenin ijasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və ona əhəmiyyətli nəzarətin həyata keçirilməsi, sosial-iqtisadi ssenarilərin «araşdırılması» və qurulması, iri korporasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi və bu kimi bir sıra digər problemlər büdjə prosesi ilə razılaşdırılması tələb olunan dövlət idarəçiliyi problemlərinə aiddir.

Bu problemlər aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- informasiya açıqlığı və qəbul edilmiş qərarların sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyi;

- məsələnin qoyuluşu zamanı metodik köməkliyin zəruriliyi;

- hər bir vəziyyətin və onlara qarşı qəbul edilmiş qərarın unikalığı;

- informasiyanın bir-birinə zidd və natamamlığı zamanı qəbul edilmiş qərarın operativliyinə tələbin yüksəkliyi;

- stereotip qərarların çərçivəsindən çıxmağın və az ehtimallı alternativ variantların baxılmasının zəruriliyi;

- qeyri-ənənəvi modelləşdirmə metodlarının və analitik fəaliyyətdə informasiya texnologiyalarının qəbul edilməsini tələb edən xarici mühitin xaotikliyi. Bunula belə büdjə sisteminin sabitliyinin artırılması üçün informasiya-

analitik texnologiyadan istifadə problemini başa düşmək lazımdır.

Bu sahədə irəliyə getmək üçün informasiya-analitik intellektual texnologiyanın tətbiqi ilə əlaqədar yeni yanaşmalar və metodikalar lazımdır. Bu məqsədlə 1991-ji ildən etibarən regression-statistik təhlilə, ekspert sistemlərin və bilik bazasının yaradılmasına, neyron texnologiyaya, genetik alqoritmlərə, ehtimal hesablamalara əsaslanan layihələndirmə sisteminə başlanmışdır. Bütün bunlar ümumi tematika olan yumşaq hesablamalar (Soft Jomputinq) adı altında birləşmişdir.

Dövlət idarəetmə orqanlarında intellektual informasiya texnologiyalarından yeni istifadə edilməyə başlanmışdır.

BPİS layihələndirmə metodologiyasına yeni baxış aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlərə malikdir:

- müxtəlif lokal kompleks məsələlərin avtomatlaşdırılmasından birbaşa idarəetmə şəraitindəki son maliyyə nəticələrinə, işgüzar proseslərə keçid;

- bölüşdürüjü hesabatların müdafiə edilməsi;

- açıq köçürülə bilən və miqyaslaşdırılmış əlavələrin mövjudluğu;

- yeni tərtib olunmuş əlavələrin və fəaliyyətdə olan məlumatlar bazasının inteqrasiyası;

- informasiyalaşdırmaya sərf edilən xərjlərin azaldılması əsasında informasiya emalının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması;

- büdjə sistemində qərarların qəbul edilməsi mərkəzi üçün vaxtında və düzgün informasiyanın təqdim edilməsi.

Korporativ standartlar sisteminin quruluşunun səmərəliliyi büdjə sisteminin tərkibində yeni sistemyaradıcı elementdən ibarətdir.

BP İS-nin layihələşdirilməsi zamanı avtomatizasiya proseslərinin təşkilati və texnoloji əsaslarına xidmət edən korporativ standartlardan aktiv olaraq istifadə etmək lazımdır. Bununla belə əsas kimi sahəvi, milli və beynəlxalq standartlar götürülür.

Beləliklə, BP İS-nin tərtibatı zamanı kombinə edilmiş yanaşma inkişaf etməyə başlayır və bunu qarşılıqlı hərəkət kimi xarakterizə etmək olar: kompüter infrastrukturası və sistem funksionallıq elə əlaqələndirilməlidir ki, maksimum dərəcədə büdcə prosesinin tətbiqi funksional səviyyəsində dəyişkənliyə və ardıcılığa təmin etmək mümkün olsun. BP İS-nin layihələndirilməsi zamanı metodologiyanın və professional mədəniyyətin özəyini təşkil edən məsələlərə kompleks baxış informasiya axınlarının və korporativ şəbəkənin idarə edilməsinin standartlaşdırılması şəraitində yormalaşır.

Belə bir miqyaslı sistemin layihələşdirilməsi Azərbaycanın təjribəsində tətbiqi həyata keçirilmədiyindən Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemində tətbiq edilməyə başlanmış informasiyalaşdırmanın ayrı-ayrı istiqamətlərinə nəzər salmaq.

30.2. Maliyyənin idarə edilməsində informasiya sisteminin rolu

Azərbaycan Respublikasında maliyyənin idarə edilməsinin yeni sistemi yaradılır. Maliyyənin idarə edilməsinin ilk növbədə Ali Dövlət Hakimiyyət və idarəetmə orqanı olan Prezident və Milli məjlis həyata keçirir. Bu jür idarəetmə dövlət büdcəsi layihəsinə baxılması və təsdiqi, həmçinin icrasının təsdiqi zamanı həyata keçirilir.

Dövlətin maliyyə sistemi – bilavasitə dövlətin maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının, maliyyə və kredit təşkilatlarının məjmusudur. Maliyyə orqanlarının sistemində ijrə hakimiyyəti orqanı olan Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi başçılıq edir. Maliyyə Nazirliyi Azərbaycanda vahid maliyyə, büdcə, vergi və valyuta siyasətini təmin edir və ijrəediji hakimiyyət orqanlarının bu sahədə fəaliyyətini əlaqələndirir. Maliyyəni idarə edərkən bu orqanlar öz səlahiyyətləri çərçivəsində vahid dövlət maliyyə siyasətini həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyəti bütün maliyyə sistemi həlqələrinə şamil edilir. Dövlət büdcəsinə büdcədən kənar fondlar, dövlət kreditinə, pul tədavülünə, büdcə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət onun bilavasitə səlahiyyətlərinə daxildir.

Nazirlikdə iqtisadi proseslərin idarə edilməsi, problemlərin mümkün variantlarının hazırlanması və təhlili ilə əlaqədar olaraq daima analitik iş aparılır.

Hazırda Maliyyə Nazirliyində bəzi funksional proseslərin avtomatlaşdırılmasını həyata keçirən ayrı-ayrı informasiya sistemi komponentləri tətbiqi olunmuşdur.

Büdcənin formalaşması və ijrəsi prosesini informasiyalaşdırılmış təminatını təkmilləşdirmək vəzifələri bütövlükdə müasir informasiya texnologiyası və hesablama texnikası vasitələrindən istifadə etməklə maliyyə hesablamalarının kompleks avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin yaradılması yolu ilə mümkündür.

«**Maliyyə**» **AİS** – bütün maliyyə sistemi həlqələrində dövlət büdcəsinin tərtibi və ijrəsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə mütəxəssisləri (mərkəzi aparatda və yerli orqanlarda çalışan iştirakçıları) və texniki vasitələri (kompüter, faks, telekommunikasiya və b.) birləşdirən sistemdir.

«Maliyyə» AİS maliyyə orqanlarının ayrılmaz hissəsidir, onun strukturuna inteqrasiya olunub. AİS maliyyə informasiyasının yığılması, emalı, ümumiləşdirilməsi və təhlili rabitə kanalları vasitəsilə, həmçinin dövlət ilarətmə icra hakimiyyəti orqanları və başqa fəaliyyətdə olan orqanlar və sistemlər vasitəsilə onun ötürülməsi prosesində operativliyi və işin keyfiyyətini təmin edir.

AİS-in tətbiqi büdjənin planlaşdırılmasına və proqnozlaşdırılmasına, dövlət büdjəsinin gəlirlərinin və xərjlərinin idarə edilməsinin optimallaşdırılmasına imkan verir, dövlət vəsaitlərinin daxil olmasına və məqsədli istifadəsinə nəzarəti gücləndirir, dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsinin operativliyini və Nazirliyin struktur bölmələrinin qarşılıqlı əlaqəsini artırır.

«Maliyyə» AİS-in ayrı-ayrı sistemaltı elementlərinin inteqrasiyalı informasiya sisteminin tərkib komponentləri kimi baxılmalıdır və bunlar ölkədə maliyyə vəziyyətinin tam bir şərtini əks etdirməli, kompleks təhlili təmin etməli, proqnoz qiymətləndirmənin təmin edilməsinə yardım etməli, kollektiv və fərdi qərarların qəbul edilməsi prosesinə yardım etməlidirlər.

«Maliyyə» AİS ərazi-bölgü informasiya sistemi olmaqla mərkəzi aparat, xəzinədarlıq, yerli maliyyə idarələri də daxil edilməklə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin əməkdaşlarının informasiya tələbatını ödəməyə xidmət edir. Bundan başqa, «Maliyyə» AİS-i abonent şəbəkəsi birbaşa büdjə vəsaiti alanlarda yerləşdirilir. «Maliyyə» AİS-i dövlət hakimiyyət və idarətmə orqanlarının qarşılıqlı informasiya sistemləri ilə əlaqədədir.

«Maliyyə» AİS-in yaradılması və tətbiqi nəticəsində aşağıdakılara nail olmaq olar:

- informasiyanın işlənməsi, işlənmiş informasiyanın ümumi axınının sürətli artımı, onların tam və dolğun təmin edilməsi zamanı sənəd dövriyyəsinin və əl əməyinin azaldılması;

- maliyyə sisteminin müxtəlif səviyyələrinə daxil olan informasiyanın operativ işlənməsinin artırılması;

- vahid qarşılıqlı əlaqəli sistem kimi maliyyə informasiyasının vahidliyini təmin etmək üçün informasiya bazasının (normativ-məlumatlandırma və hüquqi informasiya, daxili və xarici sənədləşdirilmə, informasiya obyektlərinin siyahıya alınması, nəticələrin təqdim edilməsi və s.) standartlaşdırılması;

- büdcə vəsaitlərinin uçotu üzrə göstərijilərin dolğunluğunun artırılması, onların alınması və istifadəsi zamanı səmərəli nəzarətin həyata keçirilməsi;

- vergilərin daxil olması dinamikasının əsaslı avtomatlaşdırılmış təhlili və bu dinamikanın proqnozunun mümkünlüyü;

- xarici sistemlərlə – dövlət və təsərrüfat idarəetmə orqanları, bank sistemi, vergi orqanları, gömrük orqanları və s. ilə informasiya mübadiləsinin operativliyinin və bütövlüyünün artırılması;

- konkret gün üçün büdcənin gəlirləri və xərjləri haqqında məlumatların alınmasının tamlığının və operativliyinin artırılması;

- büdcənin ijasının hər hansı bir ierarxik səviyyəsində büdcənin gəlir və xərc dinamikasının analitik təhlilinin dərinləşdirilməsi;

- büdcənin ijasının müxtəlif ierarxik səviyyələri arasında büdcənin gəlir və xərjləri haqqında informasiyanın (metodik və təlimatlandırıcı materiallar – yuxarıdan aşağı,

hesabat və analitik informasiyalar – aşağıdan yuxarı) operativ ötürülməsi.

«Maliyyə» AİS-nin fəaliyyəti müəyyənləşdirilmiş real tələbat əsasında büdcə proseslərini daha səmərəli və seçimli optimallaşdırmağa, maliyyələşdirmədə ciddi «kəsir» ehtimalını azaltmağa, büdcənin icrası prosesini daha ararlı olmağa imkan verir.

30.3. Vergi sistemində progressiv informasiya texnologiyaları

Pul vəsaitlərinin dövlət büdcəsinə yığılması ilə məşğul olan ən mühüm orqan vergi xidməti orqanıdır ki, bu da Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyindən, 12 Ərazi Vergilər İdarəsindən, işğal altında olan şəhər və rayon vergi şöbələrindən, Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyindən, Bakı şəhəri Vergilər Departamentindən və onun Bakı şəhəri üzrə 3 filialından ibarətdir.

Dünya təjribəsi göstərir ki, informasiya texnologiyalarının nailiyyətlərinin tətbiqi vergi orqanlarının işində ən perspektiv və iqtisadi səmərəlik istiqamətidir. Vergi informasiyasının emalının təşkili üsulları vergilərin tam yığılmasına daha ciddi təsir edir. Buna görə də əsas məsələ vergi xidmətinin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə informasiyanın vaxtında tətbiqi, işlənməsi (emalı), saxlanması və ötürülməsindən ibarətdir. Vergi orqanlarının əməkdaşlarının gündəlik işlərinin həjmi böyük və mürəkkəb olduğundan bu işləri kompleks qaydada işləmək üçün vahid məlumat şəbəkəsinin yaradılması zəruridir.

Vahid məlumat şəbəkə sisteminin yaradılmasının tərkib hissəsindən biri korporativ telekommunikasiya şəbəkəsidir. Bu şəbəkənin əsas məqsədi vergi sisteminin

bütün struktur bölmələri arasında etibarlı və fasiləsiz əlaqə yaratmaqla informasiyanın ötürülməsinin keyfiyyətinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Korporativ telekommunikasiya şəbəkəsinin yaradılması mərhələləri aşağıdakı kimidir:

1. Yerlərdə infrastruktura və telekommunikasiyanın imkanlarının öyrənilməsi məqsədilə vergi orqanlarının mövjud infrastrukturunun araşdırılması;

2. Korporativ telekommunikasiya şəbəkəsi üçün optimal topologiyanın seçilməsi;

3. Məlumatların ötürülməsi üçün texniki vasitələrin müəyyən edilməsi:

- a) məlumatların kabel xətti ilə ötürülməsi;
- b) məlumatların optik lifli xətlərlə ötürülməsi;
- v) məlumatların radio xətti ilə ötürülməsi;
- q) məlumatların sputnik kanalı ilə ötürülməsi.

4. Telekommunikasiya sisteminin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlərin həlli;

5. Vergi sisteminin bütün səviyyələrində istifadə olunacaq tətbiqi proqram təminatının hazırlanması:

- a) vergi ödəyijilərinin qeydiyyatı;
- b) çoxölçülü məlumat bazasının yaradılması;
- v) rəqlament olunmuş hesabat işlərinin aparılması;
- q) təhlilin aparılması;
- d) vergi bəyannamələrinin və mühasibat hesabatlarının kameral yoxlamasının həyata keçirilməsi;
- e) vergi ödəyijilərinin şəxsi hesabat və rəqələri tətbiqi;
- j) vergi ödəyijilərinin maliyyə vəziyyətinin təhlili və onların müxtəlif kriteriyalara görə qruplaşdırılması;
- i) inzibati jərimələrin tətbiqi;

k) tədiyə borjları ilə işin aparılması;

l) vergi orqanlarının xəzinədarlıq ilə əlaqəsinin təşkili;

m) sənədli yoxlamaların həyata keçirilməsi;

n) proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsi;

o) kartoqrafik görünüşün yaradılması.

6. Vergi sistemində texniki avadanlıqlara olan tələbatın müəyyən edilməsi;

7. Vahid məlumat şəbəkə sisteminin yaradılması ilə bağlı təşkilati məsələlərin həlli;

8. Vahid məlumat şəbəkə sistemindən istifadə etmək üçün tədris kurslarının təşkil edilməsi.

Vergi orqanlarında informasiyalaşdırmanın texniki əsasını İBM PJ tipli personal kompüterlər bazasında lokal hesablama şəbəkəsi təşkil edir.

Vergi orqanlarında informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi aşağıdakı problemlərin həllinə imkan verir:

- ödəniş və hesabat vergi sənədlərinin daxil edilməsi və saxlanması;

- vahid normativ-sorğu informasiyasının fəaliyyət göstərməsi;

- vergi xidmətləri subyektləri arasında informasiya mübadiləsi üçün nəzərdə tutulan kodlaşdırılmış standartlaşdırma sisteminin yaradılması;

- vergitutma üzrə informasiyaların eyniləşdirilməsi;

- sanksiyalaşdırılmamış iştirakçılardan informasiyanın mübadiləsi məqsədilə əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- informasiyanın qorunmasını və təhlükəsiz saxlanmasını təmin etmək məqsədilə əlavə vasitələrin jəlb edilməsi;

- vergitutma üzrə məlumatların arxivləşdirilməsi və bu məlumatlar əsasında proqnoz hesabatın tərtibinin mümkünlüyü;

- arxiv-sorğu sisteminin tətbiqi, informasiya bazasına, hesabat formalarına və digər başqa sənədlərə sorğunun nəticələrinin işlənməsi;

- giriş interfeys formalarının, çıxış hesabat formalarının, sorğu kitabxanasının, istifadəçilərin şəxsi kartotekalarının modifikasiyası;

- istifadəçilərin iş seansı və informasiya bazasının müxtəlif hissələrinin təhlilinin intensivliyi, müxtəlif sistemaltı proqramlara girişin fəallığı haqqında statistik informasiyanın yığılması və işlənməsi.

Yuxarıda qeyd olunan problemlərin həlli hal-hazırda Vergilər Nazirliyində tətbiqi nəzərdə tutulan Vahid məlumat şəbəkəsi sistemi sayəsində reallaşa bilər.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində Vahid məlumat şəbəkə sisteminin yaradılması kimi mürəkkəb bir işin ixtisaslı mütəxəssislər, ən əsası isə belə bir sistem yaratmaq təjribəsi olan təşkilat tərəfindən həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur.

Bu təşkilat Vahid məlumat şəbəkə sisteminin yaradılması layihəsinin hazırlanması, tətbiqi, proqram təminatının yazılması, əməkdaşların məlumatlandırılması, sistemin texniki müşayiət edilməsi və s. mərhələlərdə Vergilər Nazirliyinin İnformasiya texnologiyası və resursları şöbəsi ilə birlikdə fəaliyyət göstərməlidir. Belə olduqda şöbənin əməkdaşları layihənin yerinə yetirilməsinin bərabər hüquqlu iştirakçılarna çevriləcəklər. Bu isə öz növbəsində gələcəkdə sistemin təkmilləşməsi istiqamətində zəruri dəyişikliklərin şöbənin əməkdaşları tərəfindən yerinə yetirilməsini təmin edəcəkdir.

Vahid məlumat şəbəkə sisteminin yaradılması və tətbiqi prosesində Nazirliyin İnformasiya texnologiyası və resursları şöbəsi aşağıdakı məsələləri həyata keçirməlidir:

1. Müasir informasiya texnologiyaları haqqında məlumatların, yaradılacaq sistemin konsepsiyası, məqsəd və vəzifələri, strukturu və iş texnologiyasının onun tətbiq olunduğu dövrdə mənimsənilməsi;

2. Vergi sistemində vahid məlumat şəbəkə sisteminin yaradılması üzrə məsələnin qoyuluşunun işlənilməsi və yaradılacaq sistemə ümumi texniki tələblərin hazırlanması;

3. Layihənin ayrı-ayrı komponentlərinin hazırlanması və ya adaptasiya proseslərində iştirakçı ilə birgə fəaliyyət göstərməsi;

4. Gələcəkdə vergi sisteminin işçilərinin öyrədilməsi və sistemin müşayiəti məqsədilə tətbiq olunacaq şəbəkə sisteminin və proqram təminatının ilkin kodlarının öyrənilməsi;

5. Açıq rabitə kanalı vasitəsilə ötürülən informasiyanın məxfiliyinin qorunması işlərinin mənimsənilməsi;

6. Yerli və ərazi vergi orqanları səviyyəsində məlumatların qorunmasının inkişaf etdirilməsi.

Müasir hesablama texnikasından, məlumat sistemlərinin-dən və telekommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə vergi sistemində görülən jəri işlərin keyfiyyətini artırmağa nail olmaq mümkündür ki, bu da vergi orqanlarının bütün sahələrdə fəaliyyətinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Vergi sistemində avtomatlaşdırılmanın həyata keçirilməsi üçün çox mühüm komponentlərdən biri onun texniki təminatıdır. Vergi orqanlarında olan kompüter, çap qurğuları, server və şəbəkə avadanlıqlarının texniki tərkibinin spektri çox rəngarəngdir. Belə ki, mənəvi jəhətdən

köhnəlmiş AT 386-dan tutmuş müasir Pentiumlara qədər bütün növ kompüterlərdən istifadə olunur.

Bütünlükdə vergi sistemində 11 ədəd AT 386, 75 ədəd Pentium markalı kompüterlər istismardadır.

Vergi sistemində həmçinin, şəbəkənin qurulması üçün 23 ədəd NT server, 2 ədəd UNIX server vardır.

Bundan başqa, vergi sistemində 268 ədəd çap qurğusundan istifadə edilir. Onlardan 176-sı lazer tipli, qalanı isə matris tiplidir.

Son vaxtlaradək vergi orqanlarının texniki avadanlıqlarla təjhiz olunmasında bir nizamsızlıq olmuşdur. Bu istiqamətdə məqsədyönlü iş Dünya Bankının vəsaiti hesabına maliyyələşən layihə hazırlanan zaman görülmüşdür. Anjaq bu layihə üzrə ayrılmış maliyyənin məhdud olması səbəbindən vergi sistemini texniki avadanlıqlarla tam təjhiz etmək mümkün olmamışdır.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə etməklə hazırlanan tətbiqi proqramlar vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri komponentlərdəndir. Vergi orqanlarının fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması istiqamətində bir sıra proqramlar hazırlanaraq tətbiq edilmişdir.

İlk növbədə vergi ödəyijiləri uçota götürülərək onlara Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində vahid olan eyniləşdirmə nömrəsi verilir. Vergi ödəyijisinin eyniləşdirmə nömrəsi 1) unikal və fərdidir, yəni bir VÖEN bir vergi ödəyijisinə verilə bilər; 2) dəyişməzdir, belə ki, vergi ödəyijisinin ilkin qeydiyyat məlumatları dəyişdikdə, (məsələn, vergi ödəyijisi bu rayondan digərinə keçdikdə) VÖEN dəyişməz qalır; 3) VÖEN etibarlıdır, hər dəfə yoxlanılaraq xüsusi alqoritm əsasında verilir.

Vergi ödəyijilərinə eyniləşdirmə nömrəsinin verilməsi proqram təminatının tətbiqi ilə vergi ödəyijilərinin uçotdan yayınma hallarının qarşısı alınmaqla bərabər, həm də

onların dövlət qeydiyyatı haqqında, fəaliyyət növləri və bank hesabları barədə və s. məlumatlarından ibarət çox geniş informasiya bazası yaradılmışdır.

Vergi sistemində bütün hesabatların (daxilolma, qalıq, ijmāl daxilolma, ijmāl qalıq və s.) kompüterdə aparılmasını təmin edən proqramlardan müvəffəqiyyətlə istifadə olunur.

Yuxarıda qeyd olunan bütün tətbiqi proqramlar vergi ödəyijiləri ilə birbaşa təmasda olan yerli vergi orqanlarında istismar olunur və məlumatlar burada toplanır.

Yerli vergi orqanlarında vergi ödəyijilərinə eyniləşdirmə nömrəsinin verilməsi, vergi və ödənişlərin uçotu və hesabatlar üzrə məlumatlar toplusu ayda 1 dəfə disket vasitəsilə mərkəzi aparata verilir və burada həmin məlumatlar respublika üzrə ijmallaşdırılır.

Vergilər Nazirliyi ilə digər dövlət qurumları arasında da mütəmadi məlumatlar mübadiləsi aparılır. Belə ki, ayda bir dəfə Dövlət Gömrük Komitəsindən idxal-ixraj əməliyyatları barədə məlumatlar disket vasitəsilə alınır və xüsusi hazırlanmış proqram vasitəsilə bu məlumatlar rayonlar üzrə qruplaşdırılır və istifadə üçün yerli vergi orqanlarına təqdim edilir.

Yuxarıda sadalananlardan görüldüyü kimi, hələlik Vergilər Nazirliyi sistemində, həm sistemin öz daxili qurumları arasında, həm də kənar təşkilatlarla məlumatlar mübadiləsi bəsit yolla, yəni disket vasitəsilə aparılır.

Vergilər Nazirliyində aparılmış struktur islahatları, yəni Bakı şəhəri Vergilər Departamentinin, Ərazi Vergi İdarələrinin, Vergilər Nazirliyi nəbində vergi ödəyijilərinə xidmət İdarəsini yaradılması ötürülən informasiyanın sürətinin artırılmasını tələb edir ki, bu sahədə Vergilər Nazirliyində əsaslı işlər görülür. İlk addımlardan biri kimi Vergilər Nazirliyinin <http://taxes.gov.az> saytı yaradılmışdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2000
3. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi.
4. Hərbi qanunverijilik. Bakı, 1998
5. «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
6. «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002
7. «Dövlət rüsumu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002
8. «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1993
9. «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1997

10. «Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət ijbəri şəxsi sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
11. «Tibbi sığota haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
12. «Özəl tibb fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
13. «Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992
14. «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
15. «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
16. «Bələdiyyələrin nümunəvi nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
17. «Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
18. «Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1993
19. «Məjburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
20. «Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998
21. «Pensiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı,
22. «Dövlət borju haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992
23. «Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002

24. «2002-jü il dövlət büdjəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu
25. «2003-jü il dövlət büdjəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu
26. «Birdəfəlik rüsum haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1995
27. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə. Bakı, 2000
28. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamə. Bakı, 2001
29. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı haqqında Əsasnamə. Bakı, 2000
30. «Məjburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin hesablanması və ödənilməsi haqqında Əsasnamə. Bakı, 1998
31. Azərbaycan Respublikası dövlət büdjəsinin təsnifatı. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Bakı, 1998
32. Azərbaycanın statistik göstərijiləri, 2002
33. Azərbaycanın iqtisadi ijmali, 1996-2002
34. Бюджетный Кодекс РФ. Москва, 1998
35. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı, 2002
36. Bədəlov Ş.Ş. Azərbaycan Respublikasının büdjə kəsiri və onun aradan qaldırılması yolları. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. № 1, 2. Bakı, 1999
37. Bədəlov Ş.Ş. Yeni şəraitdə büdjə tənzimlənməsinin təşkili və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. «Audit» № 4. Bakı, 2000.

38. Bədəlov Ş.Ş. Sosial sığorta və sosial təminatın məzmunu və təşkili prinsipləri. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. № 1,2 Bakı, 2000
39. Baqirov D.A. Naloqovə proverka. Bakı, 1997
40. Əliyev A., Qasimov Ə., Zeynalov V., Jəfərov Z. Bələdiyyələrə elmi-metodik kömək. Bakı, 2002
41. Əliyev A., Şəkərəliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, 2002
42. Qurbanov F.Ə. Dövlət xəzinədarlığı büdcənin gəlir və xərjlərinə nəzarətin başlıca formasıdır. Jurnal «Maliyyə-uçot», N2, 2002
43. Qraçeva E.Ö., Sokolova G.D. Finansovoe pravo. Uçebnik. Moskva, 2000
44. Nağıyev Z.A. Təhsil işçilərinin hüquqi məsələləri üzrə məlumat kitabı. Bakı, 1999
45. Musayev A.F., Kəlbəliyev Y.A., Hüseynov A.A. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, 2002
46. Musayev A.F., Rzayev Z.H., Süleymanov Q.S., Vergi sistemi (dərs vəsaiti). Bakı, 1998
47. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadiqov M.M., Rzayev Z.H., Kəlbəliyev Y.A. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları (dərslük). Bakı, 2001
48. Maliyyə (dərslük). Bakı, 2001
49. Məmmədov S.M. Maliyyə (dərslük). Bakı, 1997
50. Məhərrəmov R.B. Tarixi keçmişimizin vergi və mükəlləfiyyət sistemindən. Sosial bilgilər № 4, 2000
51. Mestnoe samoupravlenie. Uçebnoe i praktičeskoe posobie /Pod red. Vasilğeva V.İ. Moskva, 1999
52. Polək Q.B. Bədjətnə sistema Rossii. Uçebnik. Moskva, 1999
53. Postovoy N.V. Muniüpalğnoe pravo Rossii. Moskva, 1998

54. Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri. Bakı, 2001
55. Sadıqov M.M., Zeynalov V.Z., Sadıqova Q.M., Aliev V.F. Rınoçnaə gkonomika: finansı i naloqi. Bakı, 2001
56. Finansı. Uçebnik. /Pod red. V.M.Rodionovoy. Moskva, 1999
57. Finansı. Uçebnik. /Pod red. L.A.Drobozinoy. Moskva, 2000
58. Finansı, dengqi, kredit: Uçebnik /Pod red. O.V.Sokolovoy. Moskva, 2001
59. Finansı, denejnoe obrahenie i kredit: Uçebnik Romanovskiy M.V. i dr. /Pod red. M.V. Romanov-skoqo i O.V.Veriblevskoy. Moskva, 2001
60. Finansovo-kreditny slovarğ. V 3-x tomax. Moskva, 1994, 1996, 1998
61. Xankişiyev B.A. Maliyyə nəzarəti (dərs vəsaiti). Bakı, 2002
- 62. Xəlilov S.S. Təhsil sistemi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1999**
63. Hajiyev R. Təftiş və nəzarət (dərslik). Bakı, 1999
64. Həsənli M.X. Vergilər. Bakı, 1998
65. Şəkərəliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı, 2000
66. Ötkina T.F. Naloqovedenie. Moskva, 1999

BƏDƏLOV ŞAKİR ŞAHPUR oğlu
MƏHƏRRƏMOV RAMİZ BULUT oğlu
QURBANOV FİRSƏND ƏLİHEYDƏR oğlu

BÜDJƏ SİSTEMİ
(dərslik)

Nəşriyyatın direktoru:

Redaktor:

Korrektor:

Operator:

Kompüter tərtibatçıları:

Sadıqova Aytən Oqtay qızı
İsgəndərova Kəmalə Tahir qızı
Orujzadə Məhsəti Jümşüd qızı

Qasımova İlahə Bəkir qızı

